

Dr. Tóth József

*Az urbanizáció
népességföldrajzi
vonatkozásai
a Dél-Alföldön*

*A centrumok szerepe a népesség
foglalkozási átrétegződésében
és területi koncentrálódásában*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Dr. Tóth József

Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön

A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában

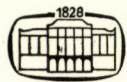
Földrajzi tanulmányok 14.

Korunk egyik legjelentősebb és legösszetettebb jelensége az urbanizáció. A szerző e folyamat jellegzetes vonásait hazánkban olyan térségében elemzi, amely történeti fejlődését, település-hálózatát, és az országos területi munkamegosztásban elfoglalt helyét tekintve sajátos helyzetben van.

A múlt század népesedési folyamatának áttekintése után, a szerző részletesen vizsgálja a Dél-Alföld népességföldrajzának problémáit. Elemzi a terület centrum—településeinek hierarchikus rendszerét, vonzáskörzeteit, a foglalkozási átrétegződés és a területi koncentrációs folyamatokat.

Együttal képet ad a tanyai népesség változásának tendenciáiról és a nagyobb népességközpontok körül mutatkozó agglomerációs jelenségekről is.

A kötet anyagát számos táblázat, mintegy félszáz grafikon, diagram és kartogram teszi szemléletessé.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

14

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

14

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK

KIADVÁNYAI

Szerkesztő

MAROSI SÁNDOR

a földrajztudományok kandidátusa

Szerkesztő bizottság

BORAI ÁKOS

a földrajztudományok kandidátusa

ENYEDI GYÖRGY

a földrajztudományok doktora

PÉCSI MÁRTON (főszerkesztő)

akadémikus

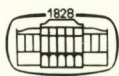
SZILÁRD JENŐ

a földrajztudományok kandidátusa

Dr. Tóth József

*Az urbanizáció
népességföldrajzi
vonatkozásai
a Dél-Alföldön*

*A centrumok szerepe a népesség
foglalkozási átrétegződésében és területi
koncentrálódásában*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

Lektorok

DR. BOROS FERENC

a földrajztudományok kandidátusa

DR. SÁRFALVI BÉLA

a földrajztudományok kandidátusa

ISBN 963 05 1236 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 • Tóth József

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	7
II. Előzmények és módszerek	10
III. A dél-alföldi népesség számszerű alakulásának fő szakaszai az elmúlt évszázad során . .	14
1. Az 1869–1967 közötti népesedési szakaszok együttes áttekintése	14
2. A népességnövekedés szakaszainak elhatárolása	16
3. Az első szakasz (1869–1890) jellemző vonásai	17
4. A második szakasz (1890–1910) jellegzetes vonásai	20
5. A harmadik szakasz (1910–1949) fő vonásai	22
6. A negyedik szakasz (1949–1967) fő vonásai	24
7. Az ötödik szakasz kezdete és valószínű tartalmi vonásai	27
8. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek népességkoncentráló szerepe az egyes népesedési szakaszokban hierarchikus szintek szerint	28
IV. Az 1949–1970-es időszak főbb demográfiai jellemzői	37
1. Természetes szaporodás	37
2. Vándorlási különbözet	38
3. Tényleges szaporodás	38
4. A tényleges szaporodás komponenseinek variációi	39
5. A népesség korösszetétele	41
V. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek hierarchiája és vonzáskörzeteik . . .	43
1. A központok hierarchiája és vonzáskörzeteik elhatárolása az interurbán telefonhívá- sok alapján	44
a) A központok hierarchiája	44
b) A központok egymás közötti kapcsolatai	49
c) A módszer értékelése	50
2. A Dél-Alföld oktatási központjainak hierarchiája és vonzáskörzetei	50
3. A Dél-Alföld központjainak hierarchiájára és vonzáskörzeteik elhatárolására írá- nyuló egyéb vizsgálatok néhány eredménye	58
4. A hierarchia- és vonzáskörzet-vizsgálatok eredményei	62
VI. A foglalkozási átrétegződés jellegzetességei és területi eltérései	66
1. A keresők arányának időbeni és területi változásai	66
2. Az átrétegződés szintjei	66

3. A Lettrich-féle településtípusok számának és területi elhelyezkedésének változásai (1960–1970)	70
4. Az átrétegződés dinamizmusa	73
VII. <i>A centrumtelepülések szerepe a foglalkozási átrétegződésben</i>	77
1. Átrétegződés a központi szerepkörű települések hierarchikus fokozatai szerint. . . .	77
2. A központok szerepe a környező települések népességének foglalkozási átrétegződésében.	81
VIII. <i>A népesség területi koncentrációja</i>	86
1. A népsűrűség változásai	86
2. A népesség koncentrációja a települések nagyság-kategóriái szerint	88
3. A bel- és külterületi népesség területi különbségei és változási tendenciái	90
a) Területi különbségek és változások a Dél-Alföld bel- és külterületi népességében.	90
b) A bel- és külterületi népesség változása a centrumok hierarchikus fokozatai szerint	97
4. A népesség abszolút területi koncentrációja	100
IX. <i>A foglalkozási átrétegződés és a területi átcsoportosulás kapcsolata</i>	103
1. Népességszám-változás az átrétegződés szintjei szerint	103
2. Népességszám-változás az átrétegződés dinamizmusa szerint.	104
X. <i>A centrumok szerepe a népesség területi koncentrációjában</i>	106
1. Országos áttekintés	106
a) Népességszám-változás a település-hierarchia fokozatai szerint	106
b) A központok népességszám-változása gazdasági körzetek szerint	112
c) Következtetések.	115
2. A dél-alföldi centrumok népességnövekedési sajátosságai	115
3. A Dél-Alföld centrumainak általunk elkülönített körére vonatkozó néhány sajátosság	122
4. A jelenlévő és a lakónépesség aránya	123
5. Az agglomeráció szerepe a népesség területi koncentrációjában.	125
6. A közlekedési helyzet szerepe a népesség területi koncentrációjában.	133
7. A centrum-vonzáskörzet relációk intenzitásának szerepe a népesség-koncentrációjában.	134
XI. <i>Összefoglalás</i>	136
<i>Irodalom</i>	139

I. Bevezetés

A felszabadulás után hazánkban végbement mélyreható társadalmi-gazdasági változások egyes, korábban is észlelhető folyamatok nagyarányú felgyorsulását eredményezték. Az ország iparosodása, a termelés erőteljes bővülése megváltoztatta a népesség foglalkozási szerkezetét, az új termelési struktúra igényeinek megfelelően csoportosította át a legfőbb termelőerőt, az embert, a népességet is. Ez az átcsoportosítás a népesség jelentős része számára nemcsak foglalkozáscserét, hanem a lakóhely cseréjét is jelentette. A termelés új struktúrája új térszerkezetet teremtett, és a munkaerő területi újraelosztását is létrehozta.

Az ipar — a mezőgazdasággal szemben — a munkahelyek nagyarányú koncentrálását teszi szükségessé. Ily módon a népesség foglalkozási átrétegződése egyben annak területi koncentrációját is jelenti.

A munkamegosztás mélyülése egyre inkább növeli a tágabb értelemben vett szolgáltatások (az „egyéb” statisztikai kategóriába sorolt ágazatok) jelentőségét, amelyek a népesség egyre nagyobb hányadát foglalkoztatják. Ezek a tevékenységek kifejezetten urbánusak, nagy tömegben csak magasabb hierarchikus fokozaton levő, központi funkciókat ellátó településekben tömöríthetők: a foglalkozási átrétegződés tehát ez esetben is a népesség területi koncentrációját eredményezi.

Miután iparunk — és főleg az ebből a szempontból is legfontosabb nagyiparunk — túlnyomó része is a nagyobb, környezete számára magasabb rendű funkciókat ellátó településeinkben található, ez utóbbiak mind a népesség foglalkozási átrétegződésében, mind pedig annak területi koncentrációjában különleges szerepet játszanak. Ez világosra van. A városok népességének foglalkozási átrétegződése előrehaladottabb, környezeténél magasabb szintet képvisel, lakosságuk száma a természetes szaporodásnál jóval nagyobb arányban nő. A népesség városokba és egyre nagyobb városokba ösztönlik. A foglalkozási átrétegződés és területi koncentráció a társadalmi munkamegosztás természetéből következő, törvényszerű jelenség. A folyamatot *urbanizáció* néven ismerjük.

A mai értelemben vett urbanizáció kezdete a kapitalista ipar születése. Az energia-termelés és a technika forradalma lehetővé tette a termelés arányainak minden korábbit lényegesen felülmúló növelését és koncentrációját. Ezzel szükségszerűen együtt járt a népesség nagyfokú tömörülése is. Az utóbbi száz évben párhuzamosan folyt az urbanizáció, valamint az ipari és a szolgáltató ágazatok abszolút

és relatív növekedése; ez nem más, mint ugyanannak a jelenségnek két oldala (G. Alexandersson 1956).

Az urbanizáció szintje a 19. század elejétől kezdve a Föld népességének egészére vonatkoztatva gyors ütemben emelkedett (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

*A nagyvárosi népesség részarányának változása a Föld lakosságából 1800–1970-ig**

Év	A 100 000-nél népesebb városok lakossága (millió fő)	A Föld népességének %-ában	Az 1 milliónál népesebb városok népessége (millió fő)	A Föld népességének %-ában
1800	15,6	1,7	3,5	0,4
1850	27,5	2,3	7,5	0,7
1900	88,6	5,5	27,2	1,7
1950	313,7	13,1	102,0	4,1
1970	877,0	25,1	303,0	8,6

*K. Davis 1955, Iu. A. Kruglikov 1965, K. Witthauer 1969, UNO Demographic Yearbook 1966. adatai és saját számítások alapján.

A folyamat a nagyvárosok számának növekedésében is kifejezésre jut: „1950-re közel kilencszáz 100 000-nél népesebb város volt, vagyis több mint az 5000-nél népesebb települések száma 1800-ban” (K. Davis 1955). Az 1960-as évek közepére a 100 000-nél népesebb városok száma már 1505 (UNO Demographic Yearbook 1966) és a hetvenes évek elején minden bizonnyal túlhaladja a kétezret. Hatalmas metropoliszok, agglomerációk, konurbációk jöttek létre, s megjelent a szakirodalomban a megalopolisz fogalma is. (J. Gottman 1957). A milliós városok száma az 1950-től eltelt két évtizedben megháromszorozódott, és a hetvenes évek elején 150-re tehető.

Az urbanizáció szintjét tekintve a Föld országai lényegesen eltérnek egymástól. A vezető ipari országokban a folyamat az átlagosnál előrehaladottabb, míg a fejletlen országokban — számos sajátos vonást mutatva — kezdeti stádiumban van. A Szovjetunióban az elmúlt fél évszázad alatt a városiasodás üteme az új városok százainak létesítése és a régiek gyors iparosítása révén egyedülálló volt. Az 1950-es években találkozhattunk nézetekkel, melyek szerint „a városnövekedés általános ugrásszerű lendülete a Szovjetunióban a Nagy Honvédő Háborút megelőzően nagyjából már befejeződött” (Wallner E. 1953). Az újabb munkák azonban ennek ellenkezőjéről győznek meg (V. G. Davidovics 1965, Ch. D. Harris 1971). Az urbanizáció nagy lendülettel folytatódik, napjainkra megközelíti a fejlett tőkés országok szintjét, a városokban élő népesség számát tekintve pedig a Szovjetunió szorosan fölzárkózott a vezető Egyesült Államok mellé (Ch. D. Harris 1972). Az európai szocialista országok népességének urbanizálódása is gyors ütemű, a hetvenes évek elején a lakosság nagyobb hányada már városokban él.

Az urbanizáció szintjei nemcsak országok szerint, hanem az egyes országokon belül, országrészek szerint is eltérnek. Ezek a differenciák attól függően, hogy az egyes

országrészek az országos területi munkamegosztásban milyen szerepet játszanak, különböző mértékűek lehetnek.

Magyarországon, ahol a történelmi fejlődés sajátos útja következtében a termelő-erők ágazati és területi struktúrájában egyaránt lényeges különbségek alakultak ki az ország egyes részei között, az urbanizálódás menete és szintje is élesen eltér. A szerző által vizsgált Dél-Alföld (Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megye) az ország elmáradottabb körzetei közé tartozik, így a vizsgált folyamat számos, országstól eltérő, jellegzetes vonással rendelkezik.

Az urbanizáció rendkívül összetett folyamat. Különböző irányokból megközelítve jelenti a népesség foglalkozási átrétegződését, a városokba áramlást, az ún. városi életforma és -ritmus uralkodóvá válását, a szolgáltatások, a kommunális ellátás színvonalának emelkedését stb.

Az urbanizáció különböző oldalaival, hatásaival a tudományágak sora (demográfia, népesség- és településföldrajz, településtudományok, szociológia, statisztika, műszaki tudományok stb.) foglalkozik. A folyamat minden szempontú elemzésére, hatásainak minden oldalra kiterjedő vizsgálatára egy kutató, sőt egy tudományág sem vállalkozhat.

E munka a Dél-Alföld urbanizálódásának csak néhány vonását igyekszik összefoglalni: a központi szerepkörű településeket és azoknak a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában betöltött szerepét vizsgálja.

II. Előzmények és módszerek

Az urbanizálódással foglalkozó, annak egyes elemeit különböző területeken, részleteiben vagy szintézis igényével tárgyaló külföldi irodalom – a vizsgált folyamat növekvő jelentőségének megfelelően – rendkívül gazdag.

Csak azokat kiemelve, akik az urbanizálódás általam is vizsgált tartalmi jegyeit kutatták, tekintélyes sor állítható össze; közülük a szovjet V. G. Davidovics, B. Sz. Horev, Sz. A. Kovaljov, G. M. Lappo, I. M. Majergojz, V. V. Poksisevszkij, továbbá J. Beaujeu-Garnier, K. Davis, R. E. Dickinson, P. George, J. Gottmann, Ch. H. Harris neve nem maradhat ki. Számos egyéb, külföldi szerző tollából származó olyan munka, amely a Dél-Alföldet érintő vizsgálataimban szemléleti, módszertani szempontból segítségünkre volt, az irodalomjegyzékben kerül felsorolásra.

Hazánkban a felszabadulást követő nagyarányú társadalmi-gazdasági változások következtében lényegesen meggyorsult az urbanizálódás, így kutatásának igénye, népgazdasági haszna is megnövekedett. Egyre nagyobb számban jelennek meg – főleg az utóbbi évtizedben – a tárgykörbe sorolható publikációk. Szerzőik – tudományáguknak megfelelő megközelítéssel – az urbanizálódás egy-egy részjelenségét, kifejeződési formáját, elemét vizsgálják, országosan vagy hazánk egyes területein.

A népesség- és településföldrajz képviselői sokat tettek azért, hogy az urbanizálódás törvényszerűségeinek hazai sajátosságai tisztázódjanak és ezek következményei a tervező és gyakorlati szakemberek számára világosak legyenek. A tudományág nézőpontjának megfelelően a folyamat lényegét ragadják meg és földrajzi szemléletük révén annak mind a szintekben, mind a dinamizmusban meglevő területi differenciáit elemzik.

A kérdéssel foglalkozó, az ország egészét felölelő munkák a Dél-Alföld szempontjából egyrészt az alkalmazott módszereket, másrészt a rész és egész viszonyának érzékeltetését tekintve különösen fontosak. Az ilyen munkák közül elsősorban S á r f a l v i B.-nak a mezőgazdasági népesség átrétegződésével foglalkozó, gazdag anyagra támaszkodó publikációi (1964, 1965a, b) és L e t t r i c h E. „Urbanizálódás Magyarországon” című, alapvető jelentőségű könyve emelhetők ki (1965). L e t t r i c h E. a népesség foglalkozási struktúrája alapján három fő- és ezeken belül tíz altípust különít el településeink között, amelyeknek településnagyságrendi összefüggései és előfordulási gyakorisága alapján – könyve egyik fő konklúziójaként – megyék szerinti urbanizálódási területi típusokat állapít meg. Ebben a szisztémában a

Dél-Alföldet alkotó három megye közül Csongrád — az országos rangsor 10. helyezetteként — a közepesen fejlődő urbanizálódást mutató megyék, az országosan 17. illetve 18. helyen álló Békés és Bács-Kiskun megye pedig az urbanizálódásban elmaradt megyék közé tartozik.

A Dél-Alföld urbanizálódási sajátosságainak egyes elemeihez fontos adalékokkal szolgálnak — a tárgyat érintő történeti előzmények bemutatásával — B o r o s F. történeti földrajzi munkái (1957, 1958) valamint a magyar városhálózat új elemeiről (1968) ill. a városok ipari szerepköréről (1961) írt tanulmányai, L e t t r i c h E. több tanulmánya (1958, 1962), M e n d ö l T. alapvető műve (1963), K ó r ó d i J. — K ő s z e g f a l v i Gy. könyve (1971) stb.

B e l u s z k y P.-nak a települések központi szerepköreire és vonzáskörzeteik elhatárolására irányuló sokoldalú munkássága (1963, 1965, 1966a, 1966b) a Dél-Alföld centrumtelepüléseinek feltárásában, azok vonzáskörzeteinek megvonásában jelentett módszertani és tárgyi szempontból egyaránt jelentős segítséget.

Egyes szerzők kutatómunkájuk során a Dél-Alföldet vagy annak egyes részeit is vizsgálták. Közülük a problémát szélesebb összefüggéseivel együtt elemző E r d e i F. (1971) mellett V. T a j t i E. (1956), B e c s e i J. (1965) és A b e l l a M. (1958) munkái fontos részletekkel gazdagították a körzet népesség- és településföldrajzi helyzetéről alkotott képünket.

A Dél-Alföldön különös jelentőségűek a tanyás településrendszerre, fejlődési sajátosságainak feltárására irányuló vizsgálatok. Ezek köréből L e t t r i c h E. (1968a, 1968b), P e t r i E. (1966), B e c s e i J. (1966) és B e l u s z k y P. (1973) munkássága tűnik ki.

Az ország más területein végzett, de célkitűzéseit tekintve hasonló jellegű vizsgálatok módszertani szempontból jelentősek számomra. Közülük M é r ő J. (1970) és R é t v á r i L. (1973) tanulmánya, illetve disszertációja, valamint K o l t a i J. munkássága (1968, 1969) emelhető ki.

A kutatás célja óriási statisztikai adattömeg feldolgozását tette szükségessé. Ezek egy része a különböző népszámlálási és egyéb statisztikai kiadványokban nem található meg; sok tényező számbavételére a szerző saját adatgyűjtést végzett (oktatási intézmények vonzása, munkaerővonzás, interurbán telefonbeszélgetések száma és iránya stb.). Számos esetben a statisztikai forrásokban levő adatok nem kielégítő, vagy a vizsgálat céljának nem megfelelő bontása okozott problémát. Néha különböző számításokkal sikerült ezt feloldani, így például az 1960-as népszámlálás lakóhely-centrikus adataiból az egyes településekhez, mint munkahelyekhez kapcsolódó aktív keresők foglalkozási szerkezetéhez, s ezzel a munkahelyek ágazati struktúrájához eljutni. Az összes munkahelyek számát illetően:

$$M = K_{\delta} + (I_b - I_k) - K_i, \text{ ahol}$$

- M = a település munkahelyeinek száma,
- K_{δ} = a település összes keresőinek száma,
- I_b = a beingázók száma,
- I_k = a kiingázók száma,
- K_i = az inaktív keresők száma.

Az összefüggés bármely ágazatra felírható, s mivel a szükséges adatokat az 1960-as népszámlálás „A keresők lakó- és munkahelye” c. kötete tartalmazza, a munkahelyek ágazati struktúrája megfogható. (Sajnos, a legutóbbi népszámlálás hasonló kötetét még nem publikálták, így a szerkezetben és a munkahelyek területi vonzásában végbement változások azonos bázison nem vethetők össze.)

Bármilyen forrásból származzanak is a statisztikai adatok, rendező elvek szerinti csoportosításuk, átlagok, mutatók, különböző viszonyszámok képzése elkerülhetetlen. Ennek során az ugró-, vagy határértékek megválasztása a legfontosabb. Célunk az volt, hogy a vizsgálatokban ezek az értékek ne a misztifikált kerek számok, hanem a körzet vagy az egész ország valamely jellemző vonását numerikusan is kifejező számértékek legyenek. E módszerrel mind a Dél-Alföld egyes területeinek sajátosságai, mind pedig a Dél-Alföld egészének az országstól eltérő specifikumai reálisan érzékelhetőek és elemezhetőek.

A körzet népesedési szakaszainak elkülönítésekor, a területi koncentrálódás folyamatának bemutatásakor a *grafikus módszert*, a népesség demográfiai jellemzőinek elemzésekor az általánosan elismert *kartografikus módszereket* használjuk. A relatív koncentrálódás és az össznépesség megváltozásával is arányos foglalkozási átrétegződés mennyiségi érzékeltetését az alábbi képlet alapján nyerhető mutatószámmal lehet kifejezni:

$$C = \frac{P_1 \cdot Q_2}{P_2 \cdot Q_1}, \text{ ahol}$$

P_1 = a vizsgált terület népességszáma a kutatási időszak kezdetén; P_2 = ugyanez a kutatási időszak végén,

Q_1 = a vizsgált terület valamely részterületének népességszáma vagy résznépességének száma a kutatási időszak kezdetén; Q_2 = ugyanez a kutatási időszak végén.

A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek köre bővebb, mint a közigazgatási-jogi értelemben vett városoké, sőt, mint a távlati településfejlesztési tervben (1007/1971. sz. kormányrendelet) legalább részleges középfokú központként számbavett településeké. Abból a helyzetből következően, hogy országosan nincs általánosan elfogadott, a Dél-Alföldön végzett vizsgálatok nyomán előállthoz hasonló szinteket tartalmazó hierarchia-szisztéma a központi szerepkörű településekre vonatkozóan, a körzet országstól eltérő sajátosságainak bemutatásakor – az összevethetőség igényének eleget téve – a Dél-Alföldön is csak a városokat, ill. az 1007/1971. sz. kormányrendeletben szereplő településeket tekintjük vizsgálataink tárgykörébe tartozónak. A körzet részletes elemzésekor a központi szerepkörű települések általunk kapott körét használjuk –, ha ebben az adatok hiánya meg nem gátol.

Ugyancsak az összevethetőség igénye indokolja az ún. *rangkoefficiens* használatát. Ez a települések népességszám szerinti országos rangsorban elfoglalt helyének változását fejezi ki, és hierarchikus szintek szerinti, valamint regionális vizsgálatok során – a települések kellő sokasága esetén – eredményesen alkalmazható. A rangkoefficiens a következő képlet alapján nyerhető:

$$R = \frac{P_1 + P_2 + \dots + P_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n}, \text{ ahol}$$

$P_1 + P_2 + \dots + P_n$ egy adott körzet vagy csoport települései „helyezési számainak” összege az országos rangsorban a vizsgált időszak kezdetén, $q_1 + q_2 + \dots + q_n$ pedig ugyanez az ismért az időszak végén.

Az értelmezésből következően:

ha $R > 1$, az adott körzet vagy csoport települései a rangsorban közvetlenül előttük állóknál nagyobb arányban növelték népességszámukat, egészében véve az országos átlagnál gyorsabban fejlődtek;

ha $R < 1$, a körzet vagy csoport települései az átlagosnál lassabban fejlődtek, az országos rangsorban hátrább kerültek;

ha $R = 1$, a körzet vagy csoport települései az átlagosnak megfelelő ütemben fejlődtek, korábbi helyezéseik változatlanok maradtak.

A településeket – a források kényszerítő hatása miatt – közigazgatási határukkal együtt vizsgáljuk, kivéve egyes fejezeteket (agglomerálódás, külterületi népesség mozgásának törvényszerűségei stb.), ahol részletesebb bontás is szükséges. (Sajnálatos, hogy az 1970-es census népszámlálási körzetek szerinti adatokat tartalmazó megyei kötetek mellé semmilyen országos vagy megyei szervtől nem szerezhető be térkép – így az egyébként rendkívül értékes elemzésekre lehetőséget adó adatok korlátozott módon használhatók.)

A központi szerepkörű települések elkülönítésekor, hierarchikus szintjük megállapításakor és vonzáskörzeteik elhatárolásakor mennyiségi és minőségi ismérvek alapján különböző, egyszerű képletek nyomán nyerhető koefficienseket, mutatószámokat alkalmazunk. Az összehasonlító-elemző módszer következetes alkalmazásával törekszünk a Dél-Alföld országotól eltérő jellegzetes vonásainak bemutatására.

III. A dél-alföldi népesség számszerű alakulásának fő szakaszai az elmúlt évszázad során

E fejezet célja a Dél-Alföld országotól eltérő arányú népességnövekedésének, e növekedés országotól különböző város-község relációjának időbeni és térbeni elemzése.

A körzet népessége időbeni alakulásának vizsgálata 1869–1960 között a népszámlálások, 1960–1969 között pedig a továbbvezetett népességszám alapján történt. Ez utóbbi megoldásra a negyedik és ötödik népesedési szakasz határának megállapítása céljából volt szükség, nem annyira az évszámhoz kötött pontosság, mint inkább a trendekből következő bizonyosság végett. A fejezet végén, ahol a központi szerepkörű települések különböző hierarchikus szintű csoportjainak a körzet népesedésében betöltött szerepét vizsgáljuk az egyes szakaszokban, az 1960-as évek részletes elemzése felesleges, így az 1970-es népszámlálás adatai kerülnek felhasználásra.

A fejezet első részében a Dél-Alföld – adataink feldolgozásának lezárásakor meglevő – 14 közigazgatási-jogi értelemben vett városát vizsgáljuk, közigazgatási határával együtt. (Az 1972 novemberében várossá nyilvánított Kiskőrös és Békés ebben az összeállításban már nem szerepelhetett.) A növekedés ütemében mutatkozó területi különbségek pontosabb megközelítésére a számításokat községi részletességgel, a mai közigazgatási határokat alapul véve végeztük.

1. Az 1869–1967 közötti népesedési szakaszok együttes áttekintése

A népesedésben jelentkező első négy szakasz (1869–1967) együttes bemutatása a körzetben ható jellegzetes, országotól eltérő tendenciák körvonalazását szolgálja. A történeti-gazdasági fejlődés időszakainak itt egybeolvadó sajátosságaival az egyes szakaszok vizsgálatakor foglalkozunk.

Míg Magyarország népessége a fenti időszakban több mint kétszeresére nőtt, a Dél-Alföldön bekövetkezett növekedés indexe alig haladja meg a 160-at. Ez az arány a főváros nélkül számított országos átlagnál is lényegesen kisebb. Kialakulásában – főleg az időszak második felében – szerepet játszott a körzet népességének országosnál alacsonyabb természetes szaporodása is, de az alapvető ok a Dél-Alföldnek az országos területi munkamegosztásban betöltött ismert szerepe, az iparosodásban megmutatkozó tartós lemaradása volt.

A lassúbb növekedés miatt a körzet részesedése az ország népességéből 17,5%-ról 14,1%-ra, a vidéki népességből 18,6%-ról 17,5%-ra csökkent.

Az iparosodás vontatottsága és alacsony foka a népesség lassú urbanizálódását eredményezte. A Dél-Alföld 14 – közigazgatási-jogi értelemben városnak minősülő – településének lakossága csak kis, bár az időszak során növekvő részben volt földrajzi értelemben városi lakos. Népességük nagyobb része – a nagy határ tanyasi lakosságának egésze – éppúgy mezőgazdasági tevékenységből élt, mint a falvak népessége. Ezért a városok nem játszhattak olyan szerepet a körzet népesedésében, mint a magyar városok általában.

A körzet városi népességének növekedési rátája alig magasabb az össznépességénél. Míg Magyarország városi népessége több mint három és félszeresére nőtt, addig a Dél-Alföldön a növekedés csak 73,4%-os, vagyis kisebb, mint a fővároson kívüli Magyarország teljes népességének növekedési aránya. A körzetben Kiskunhalas népességszáma nőtt leggyorsabban (158,8%), de ez is elmarad a vidéki városok átlagától (164,9%).

Míg országosan a városi népesség mintegy 3,2 millió fővel, az összlakosság 25,2%-áról 44,2%-ára növekedett, a Dél-Alföldön csupán 240 000 fővel, az összlakosság 37,4%-áról 39,5%-ára emelkedett. A Dél-Alföld részesedése az ország városi népességéből 26,0%-ról 12,7%-ra, a vidéki városok lakosságából pedig 34,2%-ról 22,5%-ra csökkent. A körzet községeinek népessége viszont nagyobb arányban nőtt az országos átlagnál (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

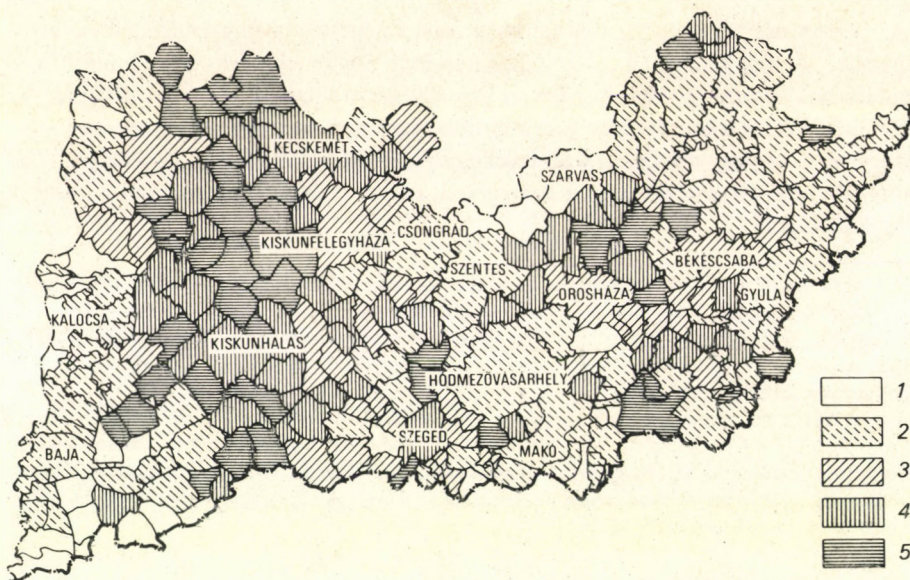
A népességszám változása 1869–1967 között (%)

	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Dél-Alföld	Magyarország Budapest nélkül	Magyar- ország
Községek	63,0	54,1	58,8	58,8	51,9	51,9
Városok	102,8	56,0	65,2	73,4	163,9	256,7
Együtt	74,3	54,8	62,4	64,3	74,7	103,5

A növekedési ütem körzeten belüli legfőbb differenciáló tényezői a mezőgazdasági termelés természeti-társadalmi feltételeivel függnek össze. A különbségek a megyék növekedési rátáiban is megmutatkoznak, járási, még inkább községi bontásban pedig egészen élesek (1. ábra).

A legnagyobb összefüggő, a körzet átlagánál nagyobb arányban növekvő népességű terület a Duna–Tisza közének homokvidéke. Itt sok község lakosságának magasabb a növekedési rátája, mint az ország – Budapesttel együtt számított – városi népességének. A Kiskunság homoktalajainak intenzívebb mezőgazdasági művelés alá vétele, ezáltal a terület benépesülésének egyik legfontosabb periódusa a vizsgált időszakra, főleg annak első felére esik. A bázisévben – 1869-ben – Bács-Kiskun megye négy homoki járásának (kecskeméti, kiskőrösi, kiskunhalasi és kiskunfélegyházi) népsűrűsége mindössze 21,9 fő/km² volt, szemben a három Duna menti (bajai, kalocsai és dunavecsei) járás 45,8 fő/km²-es értékével. 1967-re a homoki járasok népsűrűsége már magasabb, mint a Duna mentieké (53,1, ill. 49,2 fő/km²). Hasonló változás következett be Csongrád megye Duna–Tisza közti és tiszántúli területeinek népsűrűségében is.

A Kiskunság Szeged környékét is magához kapcsoló területén kívül a Békés–Csanádi-löszhát középső része az, ahol a népesség a körzet átlagánál nagyobb arányban

1. ábra. A népességszám-változás területi eltérései a Dél-Alföldön (1869–1967)

1 = csökkenő népességszámú; 2 = növekedési ütem a körzet átlaga (64,3%) alatt; 3 = növekedési ütem a körzeti (64,3%) és országos (103,5%) átlag között; 4 = növekedési ütem az országos (103,5%) és az országos városi (256,7%) átlag között; 5 = növekedési ütem az országos városi átlag (256,7%) fölött

nőtt. E területekkel szemben a Duna völgye, a Bácskai-löszhát, a Körösök vidéke és a Békés–Csanádi-löszhát keleti-délkeleti részének népessége csak mérsékeltén nőtt, egyes községekben pedig (főleg Baja, Kalocsa és Szarvas környékén) kisebb-nagyobb mértékben csökkent.

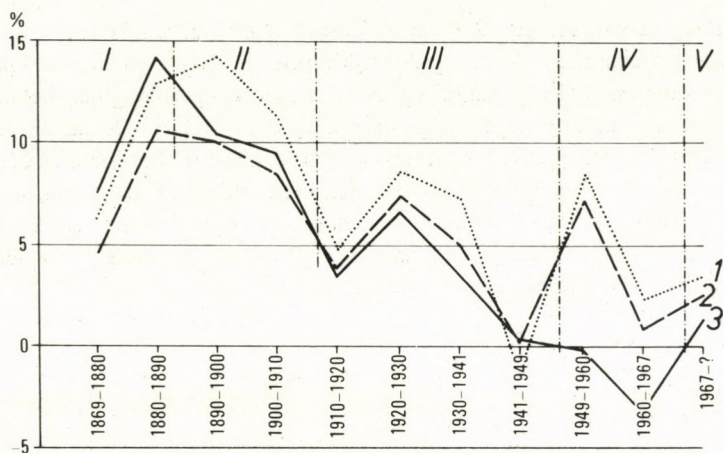
A városok népességnövekedése sem tér el ettől a területi megoszlástól. Kiskunhalással és Kecskeméttel csak Szeged tart lépést. A körzeti átlagnál nagyobb arányban nőtt még Kiskunfélegyháza, Orosháza és Békéscsaba népessége. Hét város elmarad az átlagtól, Szarvas népességszáma pedig kisebb volt 1967-ben, mint csaknem száz évvel azelőtt.

2. A népességnövekedés szakaszainak elhatárolása

A körzet népességszám-változásának előző fejezetben áttekintett együttes képe több, minőségileg különböző fejlődési szakasz eredménye.

A Dél-Alföld népességszáma – a népszámlálási időpontokat véve alapul – 1869–1949 között emelkedik. Ezen a mintegy 80 évet felölelő időszakon belül a növekedés egyre kisebb arányú. Három szakasz különíthető el:

- a) a körzet népességének növekedése az országos átlagot meghaladó ütemű (1869–1890);

2. ábra. A Dél-Alföld népességszám-alakulásának fő szakaszai

1 = az országos ráta alakulása; 2 = a Budapest nélkül számított országos ráta alakulása; 3 = a dél-alföldi ráta alakulása; I-V = a Dél-Alföld népességszám-változásának fő szakaszai

b) a népességnövekedés üteme elmarad az országos átlagtól, de meghaladja a főváros nélkül számított országos vidéki átlagot (1890–1910);

c) a népességnövekedés üteme az országos vidéki átlagot sem éri el (1910–1949).

Problémát jelenthet a harmadik szakaszon belül az 1941–1949 közötti időszak. Véleményünk szerint, mivel az 1949-es népszámlálás még nagymértékben tükrözi a második világháború következményeit, a lakosság területileg lényegesen különböző veszteségeit és normálistól eltérő áramlási irányait, ez az időszak nem értékelhető az előbbiekkal azonos jelentőségű szakaszként, a körzet fő népesedési tendenciáin lényegében véve nem változtat.

A szocialista iparosítás kezdetben szükségszerűen extenzív időszakában – mivel a nagy beruházások a körzeten kívül valósultak meg – nagyarányú elvándorlás zajlott le a Dél-Alföldön. Ennek következtében jött létre a népesedés negyedik szakasza, melyben

d) a körzet népessége csökken (1949–1967).

Az intenzív iparfejlesztésre való átállás, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödése, a vidék iparosításának következetesebb végrehajtása, a helyi központok urbanizálódásának felgyorsulása eredményezték, hogy a hatvanas években a népesség csökkenése egyre kisebb mértékű, majd új szakasz kezdődik, melyben

e) a körzet népessége ismét emelkedik (1967-től) (2. ábra).

3. Az első szakasz (1869–1890) jellemző vonásai

Az időszak átlagos évi természetes szaporodása országosan 11–12 ezrelék közötti. Ez az érték magas születési (45‰) és magas halálozási (33‰) arányszámok következtében jön létre, és nem különbözik lényegesen a Dél-Alföld viszonyzatától.

Az ország össznépessége 19,9%-kal, főváros nélkül számított lakossága 15,7%-kal nőtt ebben a szakaszban. A mezőgazdasági termelés, főleg a gabona- és ipari növénytermesztés konjunktúrája, továbbá egyes, a termelésbe gazdaságosan bevonható területek viszonylag alacsony népsűrűsége eredményezték, hogy a Dél-Alföld jelentékeny, főleg a történelmi Magyarország peremterületeiről kiinduló bevándorlás célpontja lett. A főváros és a többi iparvidék kialakulásának kezdeti időszakában, amikor ezek népesség-koncentráció ereje még országos méretekben nem érvényesült, azt eredményezte, hogy a körzet népessége az országos, méginkább az országos vidéki átlagnál gyorsabban, 22,5%-kal növekedett (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A népességszám változása az első szakaszban (1869–1890, %)

	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Dél-Alföld	Magyarország Budapest nélkül	Magyar- ország
Községek	22,5	28,7	27,9	25,9	14,2	14,2
Városok	17,5	17,1	16,2	16,8	21,6	36,9
Együtt	21,1	25,3	21,3	22,5	15,7	19,9

A Dél-Alföld részesedése az ország össznépességéből 17,5%-ról 17,9%-ra, a vidéki népességből 18,6%-ról 19,7%-ra nőtt az időszak során.

Míg országosan — akár Budapesttel, akár anélkül számítva — már ebben a szakaszban gyorsabb volt a városok népességének növekedése az össznépességénél, a Dél-Alföldön lényegesen elmaradt attól. A községi népesség növekedési üteme mintegy másfélszerese a városinak. A városi lakosság körzeti növekedési rátája kevesebb mint fele az országos átlagnak. A városok mint igazgatási központok, a kiépülő vasúthálózat révén mint a mezőgazdasági termékek gyűjtőhelyei, az iparcikkek elosztói funkcionálnak. Az iparosodás kezdeti fokán állanak, népességük döntő hányada mezőgazdasággal foglalkozik. Fejlettségük adott szintjén a népesség koncentráció folyamataiban nem játszhatnak komolyabb szerepet, sőt népességrajokat bocsátanak ki az újonnan művelésbe vont mezőgazdasági területekre.

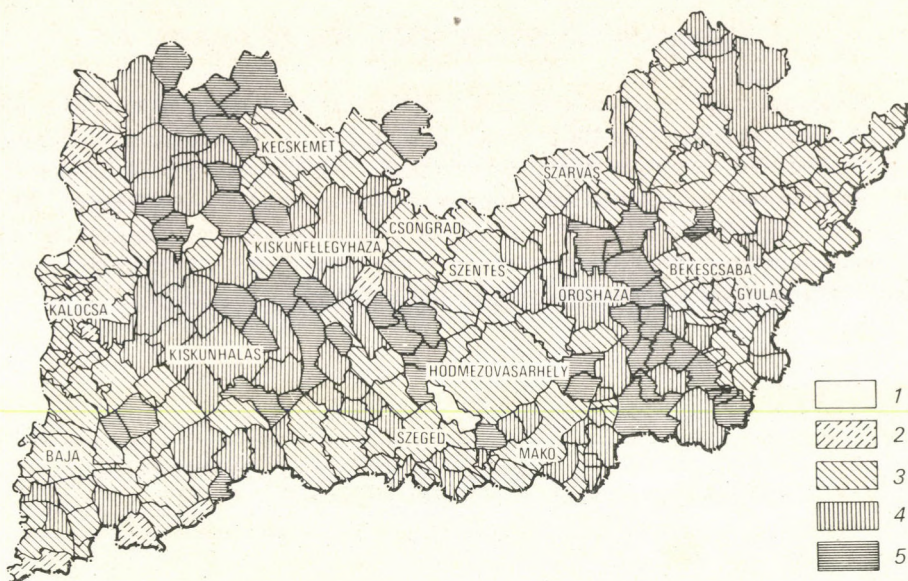
Az ellentétes irányú fejlődés következtében a körzet részesedése az ország városi népességéből 26,0%-ról 22,2%-ra, a vidéki városok lakosságából pedig 34,2%-ról 32,9%-ra csökkent.

A körzeten belül 37,4%-ról 35,7%-ra csökkent a városi népesség aránya.

A Dél-Alföld községi népességének növekedési rátája viszont csaknem kétszerese az országosnak.

Ebben a szakaszban Békés megye népességnövekedése a legnagyobb arányú, Csongrád és Bács-Kiskun megye egymáshoz hasonló, kisebb értéket mutat.

Az időszak pontos területi elemzését befolyásolja az a tény, hogy az akkori közigazgatási helyzetről a jelenlegre való adatátszámítások nehézségekbe ütköznek. Így az egyes, korábban nagyhatárú városok (Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely stb.)

3. ábra. Az első szakaszban (1869–1890) lezajlott változások területi képe

1 = a népességszám csökkenése 10%-nál nagyobb; 2 = a népességszám csökkenése 10%-nál kisebb; 3 = a körzet átlagánál (22,5%) kisebb növekedés; 4 = növekedés 22,5 és 50% között; 5 = növekedés 50% felett

területéből alakult községek az időszakban végbement népességnövekedését csak az akkori közigazgatási egység szerves részeként vizsgálhatjuk, az ezen belüli ütemkülönbségek érzékeltetését az adatok nem teszik lehetővé. Ennek következménye, hogy térképünkön (3. ábra) világosan kirajzolódik néhány városunk akkori közigazgatási határa.

A legnagyobb kiterjedésű, átlagosnál dinamikusabban növekvő népességű terület már ebben az időben is a Duna–Tisza köze homokterülete. A Duna–Tisza közí kisebb bázisértékek miatt azonban abszolút számban nagyobb a Békés–Csanádi-lőszhát középső részén (az előzőhöz viszonyítva kisebb területen) lezajló népességnövekedés. E két legfontosabb, összefüggő területen kívül csupán kevés, egy-két községet magába foglaló folt különül el, melyek közül a szeghalmi járás É-i része emelhető ki.

Az országosan is nagyarányú, a körzetben még ennél is dinamikusabb népességnövekedés következtében ebben az időszakban csak néhány elszigetelt község akad, melynek csökkent a lakossága. Az átlagosnál kisebb növekedés jellemzi a Duna és Tisza völgyét, a Körösök vidékét, Kecskemét határát és a Bácskai-lőszhát településeit.

A városok közül kiemelkedően legmagasabb Orosháza viszonyzáma (46,1%), majd – a Dél-Alföld átlagánál még magasabb értékkel – Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza következik. (A városok országos átlagos viszonyszámát [36,9%] csak Orosháza múlja felül.) A vizsgált időszak első évtizedében – az árvíz következtében – Szeged népessége csak kismértékben nő, így az 1880–1890 közötti magas, 16,1%-os növekedés ellenére együttes növekedési rátája alacsonyabb a körzet átlagánál. A többi város közül Csongrád, Makó és Kecskemét arányszáma a legmagasabb, Bajáé és Gyuláé a legalacsonyabb.

4. A második szakasz (1890–1910) jellegzetes vonásai

Országosan az előző szakaszhoz képest kisebb a születési arányszám (az 1801–1900 közötti évek átlagában 40,8, 1901–1910 között 36,3‰). A természetes szaporodásban (11,5‰) azonban nem mutatkozik eltérés, mivel a születési arányszámok csökkenésével párhuzamosan a halálozási arányszámok is csökkennek (1891–1900 között 29,3, 1901–1910 között 24,8‰). Az országos és körzeti demográfiai jellemzők között lényeges különbség ekkor nincs. Az ebben az időszakban kulmináló kivándorlási hullám az átlagosnál kisebb mértékben érinti a Dél-Alföldet.

4. TÁBLÁZAT

A népességszám változása a második szakaszban (1890–1910, %)

	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Dél-Alföld	Magyarország Budapest nélkül	Magyar- ország
Községek	24,0	18,2	22,7	21,7	15,9	15,9
Városok	22,9	13,6	19,2	18,8	31,6	53,2
Együtt	23,7	17,0	20,8	20,7	19,3	26,7

Az 1890–1910-es időszak országos népességnövekedési rátája magasabb, a Dél-Alföldé alacsonyabb az előző szakaszénál. Emelkedett a vidéki népesség viszonyzáma is. A körzet népességnövekedési aránya ebben a szakaszban kisebb az országos, de nagyobb a vidéki átlagnál.

Budapest népessége ebben az időszakban kétszeresére, 560 ezerről 1 110 ezerre nő. A több mint félmillió növekedés a fővárosi ipari agglomeráció országos vonzását jelzi. Budapesten kívül csak kisebb jelentőségű ipari góccok alakultak ki, ezek egy része is a mai országhatárokon kívül. Ezekkel a góccal szemben a körzet egészében képes népessége megtartására, a Budapestre irányuló elvándorlást és a kivándorlást pedig a körzet egyes területeire történő bevándorlás nagyobb részben kompenzálja. Az időszakot tehát dinamikus egyensúly, a természetes szaporodás értékének nagyjából megfelelő népességnövekedés jellemzi. A körzet részesedése az ország népességéből 17,1%-ra csökkent, a vidéki népességből 20,0%-ra nőtt (4. táblázat).

Az 1890–1910-es időszak a magyar iparosodás kiemelkedő periódusa, a városok növekedésének egyik legdinamikusabb szakasza. A városi népesség több mint felével növekszik, a vidéki városok növekedési rátája is 31,6%. Amíg azonban országosan a városi lakosság növekedési aránya kétszerese az össznépességének, a Dél-Alföldön ebben a szakaszban is elmarad attól. Az előző időszakhoz képest a változás mindössze annyi, hogy az össznépesség csökkenő növekedési rátájával szemben a városi lakosságé emelkedett, így a kettő közötti különbség csökkent. A körzet városai jobban differenciálódnak, néhányuk a mezőgazdasági termékek fontos feldolgozóipari központjává lesz – egy-két üzemmel –, más részük pedig továbbra is a nagy falvak szintjén stagnál.

A Dél-Alföld részesedése az ország városi népességéből 22,2%-ról 17,2%-ra, a vidéki városok lakosságából pedig 32,9%-ról 29,6%-ra csökkent. Bár kismértékben, de csökkent a városi népesség körzeten belüli aránya is (35,7%-ról 35,1%-ra.)

A Dél-Alföld községi népességének növekedési rátája még mindig magasabb az országosnál, de a különbség már kisebb, mint az előző szakaszban volt.

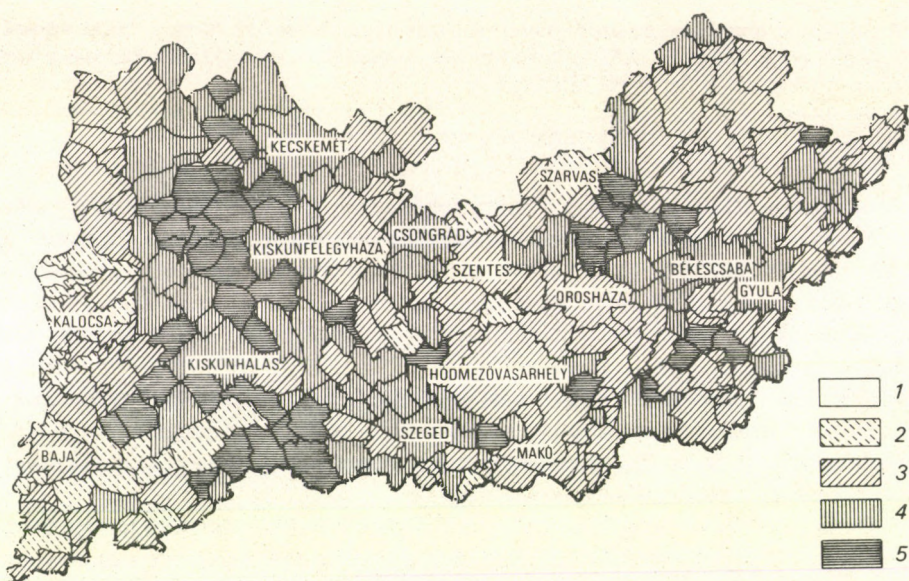
A népességnövekedés ütemét területileg tehát ebben az időszakban is a mezőgazdasági termelés lehetőségei differenciálják. A mezőgazdaságban két lényeges, körzetünket érintő változás következett be ebben a két évtizedben: a gabonakonjunktúra a tengerentúli olcsó búza versenye miatt véget ért, és a filoxéravész után meggyorsult a homoki szőlők telepítése, ezzel a homokterületek benépesülése. E tényezők hatása már a megyei viszonyszámokban jelentkezik, amennyiben az előző szakaszban legmagasabb növekedési rátát elérő Békés megye most az utolsó helyen, Bács-Kiskun megye pedig – az előző időszakénál magasabb viszonyszámmal – az élen áll. Csongrád megye megtartja középső helyét, amely egyébként a szóban forgó mezőgazdasági kultúrák szempontjából elfoglalt átmeneti jellegének is megfelel.

A Duna–Tisza közí, átlagosnál nagyobb arányban növekvő népességű terület D-i és K-i irányban kiterjedtebb, mint az előző szakaszban, a növekedés rátája és abszolút értéke nagyobb. Ezzel szemben a Békés–Csanádi-löszhátnak csupán az É-i szegélyére korlátozódik a népesség dinamikus növekedése, a középső és D-i részén csak egyes kisebb foltok maradtak meg (a cukorgyárral rendelkező állami mintabirtok: Mezőhegyes stb.). A mezőgazdasági termelés javuló lehetőségeit jelzik (ár- és belvízrendezés) a Körösök vidékének kiterjedtebb foltjai.

Lassú népességnövekedés jellemzi a Körösök vidéke és a Békés–Csanádi-löszhát nagy részét, valamint az előző szakaszhoz hasonlóan a Duna-völgy és a Bácskai-löszhát egészét. Ez utóbbi területeken ebben az időszakban már összefüggő olyan község-csoportok vannak (Baja és Kalocsa környékén), ahol a népességszám csökken. Ebben – egyebek mellett – a szomszédos homokterületekre történő áramlás is szerepet játszik (4. ábra).

A városok népességnövekedésében nagyobb a szélső értékek közötti különbség, mint az előző szakaszban. A körzet iparosodás útján elindult városai magas viszonyszámokkal tűnnek ki (Szeged: 40,1, Kecskemét: 37,6, Békéscsaba: 24,3%). Egyes városokban a viszonylag fejletlenebb ipart a közlekedés, az igazgatás, a szőlőtelepítésre alkalmas nagy határ egészíti ki (Kiskunhalas, Csongrád, Gyula). A hagyományos mezőgazdasági termelés gyenge iparral, kisszámú vagy sorvadó (Baja) egyéb funkcióval nem elegendő a népesség nagyobb arányú növeléséhez a többi városban. (A szóródás közöttük is nagy; a közlekedési csomóponttá váló, a homokvidék peremén elhelyezkedő Kiskunfélegyháza 16,8%-os növekedésétől a több telepés csoportot kibocsátó Szarvas 3,9%-os csökkenéséig terjed).

A városoknak a szakasz népesedésében betöltött jelentősebb szerepére utal az a tény is, hogy míg az előző időszakban csak három (az árvízkiárt szenvedett Szegeddel együtt négy), addig 1890–1910 között hat olyan város akadt, amelynek népessége a körzet átlagánál gyorsabb ütemben nőtt.

4. ábra. A második szakaszban (1890–1910) lezajlott változások területi képe

1 = a népességszám csökkenése 10%-nál nagyobb; 2 = a népességszám csökkenése 10%-nál kisebb; 3 = a körzet átlagánál (20,7%) kisebb növekedés; 4 = növekedés 20,7 és 50% között; 5 = a növekedés 50% feletti

5. A harmadik szakasz (1910–1949) fő vonásai

Az időszak során – egy-egy évtized átlagában – az országos születési arányszám 26,9‰-ról 19,9‰-re, a halálozási arányszám 22,3‰-ről 14,4‰-re csökkent. A természetes szaporodás átlagos évi értéke az 1911–1920 közötti 4,6‰-ről 1921–1930 között 9,3‰-re nőtt, majd a következő évtizedekben 6,2 ill. 5,5‰-re csökkent. A Dél-Alföld népességének természetes szaporodása kisebb az országos átlagnál.

A két világháborút, határváltozásokat és világgazdasági válságot magába foglaló szakasz természetesen a népesség növekedése szempontjából is nagyon heterogén. Annyiban egységes mégis a Dél-Alföld vonatkozásában, hogy a körzet népessége az országos vidéki átlagnál is kisebb arányban növekszik. Az időszakon belül a népességnövekedés egyre kisebb arányú.

Ebben a szakaszban a tovább iparosodó és népességszámát a szűkebb országhatárok között is újabb félmillióval növelő Budapest mellett egyéb ipari magterületek is megerősödnek (Kisalföld, Észak-Magyarország, Közép-Dunántúl). Ily módon, bár egészében véve a körzet ipara is fejlődik valamelyest, most már az ország többi részéhez viszonyítva is növekszik az iparosodás szintjében meglevő különbség. Ehhez járul a határmentivé váló fekvés számos gátló tényezője, továbbá az a tény, hogy a világválságnak a körzet mezőgazdaságát is alapjaiban megrendítő időszakában jelentkező új kivándorlási hullám már erőteljesen érinti a Dél-Alföldet is. Mindezek – az elvándorlás és egyéb gazdasági-társadalmi okok miatt országosnál kisebb természetes szaporodással egye-

temben — eredményezik azt, hogy a körzet részesedése az ország lakosságából 16,2%-ra, a vidéki népességből pedig 19,6%-ra csökkent (5. táblázat).

E viszontagságos időszak országosan sem teremtett kedvező feltételeket a városi népesség növekedése számára. Az eddigieknél csaknem kétszer hosszabb szakaszban a növekedés rátája mindössze 28,9%, szemben az 1890–1910-es időszakban elért 53,2%-kal. A növekedés abszolút értéke is kisebb: 1890–1910 között 920 ezer fő, 1910–1949 között 764 ezer fő. A vidéki városok viszonyzáma alig haladja meg a községekét.

5. TÁBLÁZAT

A népességszám változása a harmadik szakaszban (1910–1949, %)

	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Dél-Alföld	Magyarország Budapest nélkül	Magyar- ország
Községck	24,2	16,3	15,0	19,2	16,7	16,7
Városok	14,6	4,2	3,0	6,7	18,5	28,9
Együtt	21,6	13,1	8,5	14,8	17,1	20,9

Kétségtelen, hogy a második világháború következményeit tükröző 1941–1949-es időszakban bekövetkezett csökkenés (–5,7%) befolyásolja ezeket az adatokat, de a szakasz többi évtizedében is lényegesen kisebb arányban nőtt a városi népesség, mint korábban (1869–1880 : 16,2, 1880–1890 : 19,5, 1890–1900 : 28,9, 1900–1910 : 18,9, 1910–1920 : 8,4, 1920–1930 : 11,5, 1930–1941 : 13,1%).

A Dél-Alföld városi népességének alakulásában fokozottabban jelentkezett az előbbi tendencia. Az időszak első három évtizedében elért szerény (3,6, 4,8 és 3,9%-os) növekedést 1941–1949 között 5,5%-os csökkenés követi, melynek következtében a teljes szakaszra számított 6,7%-os növekedési ráta messze elmarad a korábbitól, az országos átlagtól és a körzet községi népességnövekedési arányának alig egyharmada.

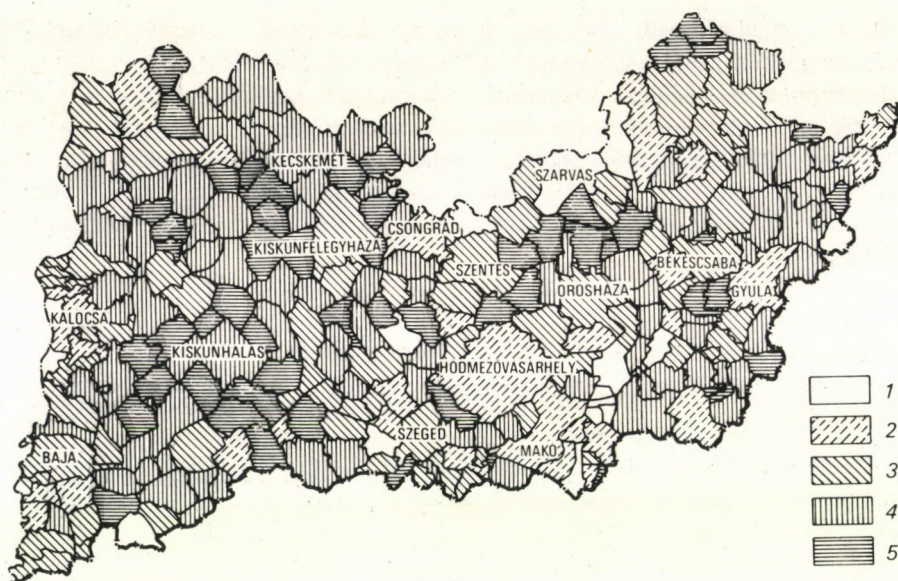
A Dél-Alföld részesedése az ország városi népességéből 17,2%-ról 14,3%-ra, a vidéki városok lakosságából 29,6%-ról 26,7%-ra csökkent.

Jelentős mértékben csökkent a városi népesség körzeten belüli aránya is: 35,1%-ról 32,7%-ra.

A körzet községi népességének szakaszról szakaszra csökkenő növekedési rátája egyre közelebb kerül a növekvő országos átlaghoz.

Megyéék szerint áttekintve, a korábbi időszakhoz hasonlóan ismét Bács-Kiskun megye rátája a legmagasabb. Békés után Csongrád megye kerül az utolsó helyre, ahol a körzet viszonylatában is különösen lassan növekvő (3%-os ráta!) városi népesség részaránya a legnagyobb, még 1949-ben is 50,9%.

A Duna–Tisza köze a legnagyobb olyan összefüggő terület ebben a szakaszban is, melynek népessége a körzet átlagánál nagyobb arányban nő. Nyugat felé több helyen benyúlik a Duna völgyébe, D felé a Bácskai-löszhát nagyobb részét is magához kapcsolja, K-DK felé viszont foltokra, kinyúló csápokra szakadozik, amelyek közé lassan növekvő és csökkenő népességű területek ékelődnek be. A Békés–Csanádi-löszhát É-i és K-i peremén valamint a Körösök vidékén alakult még ki összefüggő, a városokat elkerülő, átlagotnál gyorsabban növekvő népességű terület.

5. ábra. A harmadik szakaszban (1910–1949) lezajlott változások területi képe

1 = a népességszám csökkenése 10%-nál nagyobb; 2 = a népességszám csökkenése 10%-nál kisebb; 3 = a körzet átlagánál (14,8%) kisebb növekedés; 4 = növekedés 14,8 és 50% között; 5 = növekedés 50% felett

Csökkenő népességű nagyobb településcsoportok találhatók a Békés–Csanádi-löszhát DNy-i részén, a Körösök vidékén, Baja, Kalocsa és Szeged környékén. Egyes települések (Szarvas, Tótkomlós, Pitvaros, Ambrózfalva, Csanádalberti stb.) népességének nagyarányú csökkenéséhez hozzájárult a szlovák lakosság második világháború utáni kitelepülése is (5. ábra).

Az iparosodottság alacsony foka és a nagyobb háborús veszteségek miatt a körzet 14 városa közül csak kettő akad olyan, amelynek népessége gyorsabban nőtt a Dél-Alföld átlagánál (Kiskunhalas : 30,6, Kecskemét : 15,6%). Rajtuk kívül hat város népessége nőtt, haté pedig csökkent 1910–1949 között.

6. A negyedik szakasz (1949–1967) fő vonásai

Az időszak során – főleg az 1954–55-ös demográfiai csúcs után – a születési arányszám gyors ütemben csökkent 20,6, ill. 23,0‰-ról 12,9‰-re és csak az időszak végén emelkedik ismét (13,6‰-re 1966-ban). A halálozási arányszám csökkenése jóval lassúbb (11,4-ről 10,0‰-re), aminek következtében a természetes szaporodás értéke az 1949-es 9,2, ill. az 1954-es 12,0‰-ról 2,1 (1962), ill. 3,6‰-re csökken (1966). A Dél-Alföld természetes szaporodása – az átlagosnál alacsonyabb születési és magasabb halálozási arányszámból adódóan – az országostól is elmarad.

Az időszak egészét tekintve az ország népessége 10,8%-kal nőtt. Ez az érték alacsonyabb a korábbi szakaszokénál, de abszolút számban csaknem egymillió főt jelent. Az időszak során végbement alapvető társadalmi-gazdasági változások, a szocialista

iparosítás, a mezőgazdaság átszervezése, a gazdaság általános fellendülése nagymértékben növelték a népesség mobilitását, a belső vándorlást és ezzel a népességszám-változás olyan arányú regionális differenciálódását eredményezték, amilyenre a korábbi szakaszokban nem volt példa.

Bár a körzet ipara a megelőző időszakhoz képest lényegesen gyorsabban fejlődött, a kezdeti alacsony szint, a nyersanyag- és energiaszegénység, a vidék iparosítására vonatkozó elképzelések nem eléggé következetes megvalósítása következtében – főleg a vizsgált szakasz első felében – az iparosítottság színvonalában korábban is meglevő

6. TÁBLÁZAT

A népességszám változása a negyedik szakaszban (1949–1967, %)

	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Dél-Alföld	Magyarország Budapest nélkül	Magyar- ország
Községek	-13,7	-12,9	-11,9	-13,1	-1,7	-1,7
Városok	22,5	12,5	15,7	17,1	39,1	32,0
Együtt	-4,3	-6,7	2,1	-3,2	8,1	10,8

különbség az országos átlaghoz és különösen a gyors ütemben fejlődő új ipari területekhez viszonyítva tovább nőtt. Ehhez járultak a mezőgazdasági termelés problémái, amelyek csak a termelészövetkezetek általános megszilárdulásának időszakától, 1962–63-tól tekinthetők alapjaiban megoldottaknak. E tényezők hatására az ötvenes években egyre nagyobb arányú elvándorlás indul meg a körzetből, amely csak a hatvanas években kezd mérséklődni (1960-ban 21 ezer, 1966-ban 4 ezer fő a vándorlási veszteség).

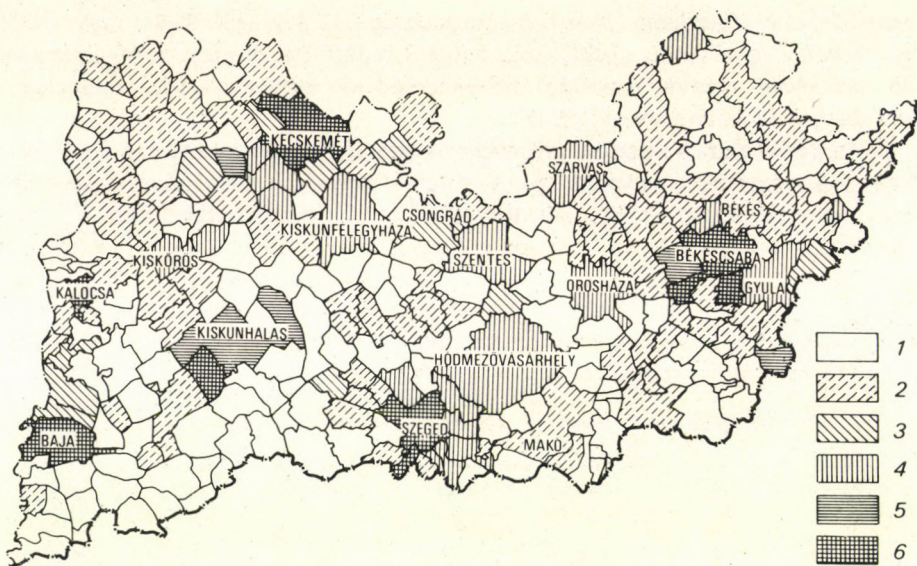
Az időszak egészét tekintve a Dél-Alföld népessége 3,2%-kal fogy, így részesedése az ország növekvő lakosságszámából 16,2%-ról 14,1%-ra, a vidéki népességéből 19,6%-ról 17,5%-ra csökken (6. táblázat).

A szakasz országos népességnövekedése az eddigiektől eltérő, sajátos módon, a községi népesség csökkenése mellett valósult meg (-1,7%). Ez azt jelenti, hogy az ország 992 ezres népességnövekedésével egyidejűleg a városi népesség 1091 ezerrel, 32,0%-kal nőtt. Tervszerű fejlesztési politikánkból fakadó további sajátosság, hogy valamennyi eddigi szakasszal ellentétben, a vidéki városok népességének növekedési üteme (39,1%) meghaladta Budapestét (23,8%), bár a főváros lakossága újabb csaknem 400 ezer fővel gyarapodott, és az időszak végére erősen megközelítette a 2 millió főt. Bár a körzet városi népességének növekedési üteme csak mintegy fele az országosnak, magasabb mint – az 1890–1910-es időszakot kivéve – a többi szakaszban, abszolút értékét tekintve pedig (83 000 fő) a legnagyobb.

A csökkenő községi népesség mellett ebben a szakaszban valósul meg először, hogy a városok vezető szerephez jutnak a népesség koncentrálódásában. A városi népesség körzeti aránya 39,5%-ra nőtt, és ezzel először haladja túl az 1869-es szintet.

A lényegesen lassúbb növekedés miatt a Dél-Alföld részesedése az ország városi népességéből és a vidéki városok lakosságából tovább csökken (14,3%-ról 12,7%-ra, ill. 26,7%-ról 22,5%-ra).

Manifesztálódik a községi népesség relációjában az eddigi szakaszok során kirajzolódó tendencia is: a körzet községi népessége már nagyobb arányban csökken az országosnál.

6. ábra. A negyedik szakaszban (1949–1967) lezajlott változások területi képe

1 = a népességszám csökkenése a körzet községeinek átlagánál (–13,1%) nagyobb; 2 = a népességszám csökkenése a körzet községeinek átlaga (–13,1%) és a körzet átlaga (–3,2%) között van; 3 = a népességszám csökkenése kisebb a körzet átlagánál (–3,2%); 4 = a népességszám növekedése az országos átlagnál (10,8%) kisebb; 5 = a népességszám növekedési rátája az országos átlag (10,8%) és a körzet városainak átlaga (17,1%) közé esik; 6 = a népességszám növekedési rátája magasabb a körzet városainak átlagánál (17,1%)

A szakasz népességszám-változásait regisztráló térkép (6. ábra) már a növekedést jelző foltok kis kiterjedése, a csökkenő népességű területek túlsúlyra jutása miatt is alapvetően eltér az eddigi kartogramoktól.

A növekedés – néhány kivétellel – mindenütt a városokhoz, az iparhoz kötődik. Szegednek és általában a városi népesség nagy arányának (1967 : 57,7%) tudható be, hogy Csongrád megye népessége egészében véve növekszik (2,1%). A másik két megye közül Bács-Kiskunban kisebb a népességcsökkenés rátája (–4,3, míg Békésben –6,7%; a városi népesség aránya 1967-ben 33,2, ill. 29,5%).

A homoki területek korábbi vezető szerepe ebben a szakaszban elhalványul, csak az időszak végén jelentkezik ismét, az átlagosnál kisebb ütemű népességcsökkenésben jutva kifejezésre. A növekvő népességű községek döntő többsége egyes gyorsan fejlődő városok (Kecskemét, Szeged, Békéscsaba) mellett helyezkedik el.

A körzet városai közül – bár az időszak elején bizonyos politikai megfontolások fejlődését mesterségesen visszafogták – Szeged népessége nőtt a legnagyobb arányban (36,9%). A két második megyeszékhelyen, Kecskeméten (32,4%) és Békéscsabán (27,5%), valamint a körzet harmadik paracentrumán, Baján (22,1%) kívül a viszonylag gyorsan iparosodó Kalocsa (34,0%) népességszáma nőtt a Dél-Alföld városainak átlagánál nagyobb arányban. A másik pólust Csongrád (–2,7%) és az iparosodásban elmaradt Makó (–7,8%) képviseli.

7. Az ötödik szakasz kezdete és valószínű tartalmi vonásai

A Dél-Alföld népesedésével foglalkozó korábbi munkában (Tóth J. 1969) a népességszám-változás és összetevőinek trendje alapján arra következtettünk, hogy a hatvanas évek végétől a körzet népessége ismét növekedni fog. Miután az utóbbi évek adatai ismertté váltak, megállapítható, hogy bár az új szakasz a hatvanas-hetvenes évek fordulóján valóban megkezdődött, konkrét évhez kötni a dolog természete és az adatok ellentmondó volta miatt nem lehet. Így — az eddig követett gyakorlatnak megfelelően — a negyedik és ötödik szakasz határául az 1970-es népszámlálás időpontját célszerű elfogadni. Az 1967-es határevet korábban a továbbvezetett népességszám alapján valószínűsíthettük. Ezen adatok azonban 1968-tól ismét a népességszám csökkenéséről tudósítanak — így a prognózis nem vált be. Az 1970-es népszámlálás időpontjában azonban a jelenlevő népesség száma (1 462 076) több mint 21 ezer fővel meghaladta azt a szintet, mely a továbbvezetett népességszám alapján kialakult (1 440 678). E számmal szemben a lakónépesség többlete is tekintélyes, csaknem 11 ezer fő (1 452 499). Mindezek alapján a hatvanas évek részletes elemzése eredményének csak az egyre kisebb arányú népességcsökkenés tényének rögzítését tekinthetjük, azzal a kiegészítéssel, hogy ez a csökkenés az utóbbi évek valamelyikén lassú növekedésre váltott, ill. vált át.

A körzet népesedésének ezt az 1970-ben kezdődő új szakaszát várhatóan számos ellentétesen ható tényező motiválja. A népesség számszerű növekedése ellen szól a körzet relatív elmaradottsága, a népesség országosnál is idősebb korösszetétele, a külterületi népesség magas aránya stb. Szerintünk azonban ezeket más tényezők képesek ellensúlyozni, amelyek várhatóan a vándorlási veszteség csökkenését eredményezik:

- a) az iparban egyre inkább a termelékenység növelésén alapuló, tehát lényeges létszámnövekedéssel nem járó intenzív fejlesztési szakasz válik általánossá;
- b) a mezőgazdaság mint tevékenységi forma egyre inkább jövedelmezővé válik;
- c) a mezőgazdaságból csökkenő számban eláramlók és a munkaképes korosztályba lépők foglalkoztatását a körzet fejlődő ipara és az egyéb ágazatok egyre nagyobb arányban biztosítják;
- d) a körzet centrumai egyre inkább tényleges urbanizálódási gócek lesznek.

A fentiekből következően a népességszám-változás területileg úgy alakul, hogy a homokterületek szőlő-gyümölcskultúrák településein a nagyobb munkaerő-szükséglet és jövedelmezőség miatt a csökkenés üteme nagyobb mértékben lelassul, mint a körzet keleti részén. Ilyen szempontból főleg a nagyobb ipari központok (Szeged, Kecskemét) tágabb környékén elhelyezkedő települések vannak kedvező helyzetben a kétlakiság és a kedvező szabadpiaci értékesítési lehetőségek miatt.

A városi népesség aránya tovább növekszik. A gyorsan fejlődő városok megtartják dinamizmusukat, és iparosodásuk valamint egyéb funkcióik gazdagodása révén a többi város is fellendül. A jelentősebb városok körüli településgyűrűk (Békéscsaba, Kecskemét, Baja és főleg Szeget) népességkoncentráló szerepe növekedni fog.

8. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek népességkoncentráló szerepe az egyes népesedési szakaszokban hierarchikus szintek szerint

A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek elkülönítésére és hierarchikus szintjeik megállapítására irányuló kutatásaink eddigi eredményeit az V. fejezet tartalmazza. Indokoltnak látszik azonban, hogy a vizsgálatok alapján valamilyen szintű centrumnak minősülő települések népességkoncentráló szerepét is áttekintsük a körzet előbbiekben tárgyalt népesedési szakaszai szerint. Ez az áttekintés — bár a városokra korlátozódóval közel azonos eredményű — a hierarchia egyes szintjeit tekintve számos sajátos vonást tár fel.

Az egyes hierarchikus szintekbe a következő települések tartoznak :

Regionális centrum:	Szeged
Paracentrumok:	Kecskemét, Békéscsaba, Baja
Mezocentrumok:	Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Gyula
Szubcentrumok:	Kiskőrös, Csongrád, Szarvas, Gyoma, Békés, Szeghalom
Mikrocentrumok:	Mezőkovácsháza, Mezőhegyes, Medgyesegyháza, Tótkomlós, Battonya, Kunszentmiklós, Dunavecse, Solt, Jánoshalma, Bácsalmás, Kiskunmajsa, Kistelek, Mezőberény, Sarkad

A vizsgált évszázad alatt a körzet népességszáma az 1870-es lélekszám mintegy kétharmadával nőtt. A centrumok és a többi település növekedési aránya között csak minimális a különbség az előbbiek javára. Az évszázad egészét tekintve tehát a centrumok együttesen alig játszottak szerepet a népesség koncentráálásában. (Az össznépeségre vetített, a centrumok lakosságának relatív arányváltozását kifejező mutató — C_1 koefficiens — értéke: 1,01.)

A centrumokban élő népesség összlakossághoz viszonyított aránya csak néhány tizeddel nőtt. Az egyes hierarchikus fokozatú centrumok eltérő arányú népességnövekedése miatt azonban lényeges változások következtek be a centrumtelepülések lakosságának szintek szerinti összetételében: Szeged és a három paracentrum részesedése nőtt, a másik három fokozaté csökkent. A központi szerepkörű települések összlakosságának belső arányváltozásait híven kifejezik a centrumok össznépességére vetített, az egyes hierarchikus szintek relatív népességkoncentráló erejét tükröző mutató — a C_2 koefficiens — értékei. Figyelemre méltó, hogy a mikrocentrumok népességnövekedési aránya lényegesen nagyobb, mint a szubcentrumoké, sőt néhány tizeddel a mezocentrumokét is meghaladja.

Egészében véve azonban csak Szeged és a paracentrumok népessége nőtt nagyobb arányban, mint a körzet nem központi szerepkörű településeinek lakossága (7. táblázat).

Az első szakaszban (1870–1890) a centrumtelepülések népességszáma lassabban nő, mint a többi településé, aránya 50,2%-ra csökken. Csak a hierarchia legalacsonyabb szintjén levő mikrocentrumok növekedési aránya emelkedik a Dél-Alföld átlaga fölé,

7. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1870–1970 között

	1870			1970			1870–1970		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	46 829	5,3	10,3	118 895	8,1	15,6	153,8	1,53	1,51
Paracentrum	78 828	9,0	17,3	168 004	11,5	22,1	113,1	1,28	1,27
Mezocentrum	168 693	19,2	37,1	254 006	17,4	33,3	50,6	0,91	0,90
Szubcentrum	77 449	8,8	17,0	95 137	6,5	12,5	22,8	0,74	0,73
Mikrocentrum	83 117	9,5	18,3	125 559	8,6	16,5	51,1	0,91	0,90
Centrumok együtt	454 916	51,8	100,0	761 601	52,1	100,0	67,4	1,01	1,00
Többi település	422 686	48,2	—	700 475	47,9	—	65,7	0,99	—
Dél-Alföld	877 602	100,0	—	1 462 076	100,0	—	66,6	1,00	—

a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

amelytől, nem túlságosan ugyan, a regionális központ aránya is elmarad. A paracentrumok mutatói a legalacsonyabbak: ez az egyetlen a vizsgált szakaszok közül, melyben C_2 koefficiensük 1,00 alatt marad. Ebben az időszakban még nem funkcionáltak a településhierarchia ilyen szintjén.

A centrumok össznépszségén belül előretörték a mikrocentrumok, arányuk megközelíti a 20%-ot. A mezocentrumok őrzik pozícióikat, míg a paracentrumok mélypontra, a szubcentrumokkal csaknem azonos szintre estek vissza (8. táblázat).

Bár az előző szakasszal szemben a centrumok és a többi település népességnövekedési aránya közötti relatív különbség csökkent, a második szakaszban (1890–1910) is lassúbb a központi települések lakosság-gyarapodása. 1910-re a centrumtelepülésekben csak a körzet népességének 48,9%-a él.

A mikrocentrumok dinamizmusa lecsökken, a centrumok átlaga alá esik. A regionális központ és a paracentrumok lakosságának növekedési üteme kimagasló, részesedésük a centrumok össznépszségéből 12,5, ill. 17,5%-ra nő. A mezo- és szubcentrumok pozíciói gyengülnek (9. táblázat).

A harmadik szakasz (1910–1949) végére a centrumok szerepe mélypontra zuhan: részesedésük a körzet össznépszségéből mindössze 45,9%. Ez a hosszú, heterogén szakasz nem kedvezett a centrumtelepülések népességszám-növekedésének; a két világháború, a válság, a határváltozás stb. következtében a növekedés aránya csak 7,7%, szemben a többi település 21,7%-os értékével. A két településkategória népességnövekedési dinamizmusában – a centrumok hátrányára – ebben a szakaszban van a legnagyobb relatív különbség.

Először fordul elő, hogy valamelyik vizsgált településcsoport népességszáma csökken (szubcentrumok: 0,3%). Viszont, főleg a következő szakaszt is figyelembe véve, a mikrocentrumok népessége az átlagosnál gyorsabban nő, és részesedésük a centrumok össznépszségéből eléri a legmagasabb (20,3%-os) értéket. A paracentrumok dinamizmusa a legnagyobb, Szegedének másfélszerese, de még ez is elmarad a Dél-Alföld átlagától. A mezocentrumok mérsékelt ütemű népességnövekedése részarányuk csökkenését eredményezi (10. táblázat).

A negyedik szakaszban (1949–1970) a körzet össznépszsége csökken. Ezen belül a centrumok népessége jelentős arányban nő, a többi településé 13,2%-kal fogy. A centrumok lakosságának össznépszséghez viszonyított aránya minden eddiginél magasabb szintet ér el.

A népességváltozás hierarchikus szintek szerint nagymértékben differenciálódik. A két felső szint települései kiemelkedő arányban növelik népességüket, a regionális központ előnye viszonylag kicsi. A mezocentrumok lakossága – bár a centrumtelepülések átlaga alatti aránnyal – növekszik. A szubcentrumok minimális népességcsökkenését a mikroközpontok lakosságának csaknem 10%-os fogyása követi, minek következtében részesedésük a központok össznépszségéből az eddigi legalacsonyabb szintre esik vissza (7. ábra).

Bár a censzusok időpontjai nem pontosan esnek egybe a gazdaságfejlődés gyakran lényeges eltéréseit mutató intervallumainak határaival, az időszak közepén megtartott népszámlálást határértéknek véve, mégis érdemes két szakaszának jellegzetességeit külön-külön is áttekinteni. Ugyanis, amíg országosan az első évtizedben nőtt nagyobb arányban a központok népessége, addig a Dél-Alföldön a második évtized

8. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1870–1890 között

	1870			1890			1870–1890		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	46 829	5,3	10,3	56 422	5,2	10,4	20,5	0,99	1,01
Paracentrum	78 828	9,0	17,3	88 802	8,3	16,5	12,7	0,92	0,95
Mezocentrum	168 693	19,2	37,1	199 998	18,6	37,1	18,6	0,97	1,00
Szubcentrum	77 449	8,8	17,0	88 515	8,2	16,4	14,3	0,93	0,96
Mikrocentrum	83 117	9,5	18,3	105 593	9,9	19,6	27,0	1,04	1,07
Centrumok együtt	454 916	51,8	100,0	539 330	50,2	100,0	18,5	0,97	1,00
Többi település	422 686	48,2	–	536 075	49,8	–	26,8	1,03	–
Dél-Alföld	877 602	100,0	–	1 075 405	100,0	–	22,5	1,00	–

a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

9. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1890–1910 között

	1890			1910			1890–1910		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	56 422	5,2	10,4	79 058	6,1	12,5	40,1	1,17	1,20
Paracentrum	88 802	8,3	16,5	110 797	8,5	17,5	23,5	1,02	1,06
Mezocentrum	199 998	18,6	37,1	224 290	17,3	35,3	12,1	0,93	0,95
Szubcentrum	88 515	8,2	16,4	96 400	7,4	15,2	8,8	0,90	0,93
Mikrocentrum	105 593	9,9	19,6	123 781	9,6	19,5	17,2	0,97	0,99
Centrumok együtt	593 330	50,2	100,0	634 326	48,9	100,0	17,8	0,97	1,00
Többi település	536 075	49,8	–	662 620	51,1	–	23,6	1,03	–
Dél-Alföld	1 075 405	100,0	–	1 296 946	100,0	–	20,7	1,00	–

a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

10. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1910–1949 között

	1910			1949			1910–1949		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	79 058	6,1	12,5	86 640	5,8	12,7	9,6	0,95	1,02
Paracentrum	110 797	8,5	17,5	126 782	8,5	18,6	14,4	1,00	1,06
Mezocentrum	224 290	17,3	35,3	234 755	15,8	34,3	4,7	0,91	0,97
Szubcentrum	96 400	7,4	15,2	96 110	6,5	14,1	–0,3	0,88	0,93
Mikrocentrum	123 781	9,6	19,5	139 067	9,3	20,3	12,4	0,97	1,04
Centrumok együtt	634 326	48,9	100,0	683 354	45,9	100,0	7,7	0,94	1,00
Többi település	662 620	51,1	–	806 498	54,1	–	21,7	1,06	–
Dél-Alföld	1 296 946	100,0	–	1 489 852	100,0	–	14,8	1,00	–

a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

11. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1949–1960 között

	1949			1960			1949–1960		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	86 640	5,8	12,7	98 942	6,6	13,7	14,2	1,14	1,08
Paracentrum	126 782	8,5	18,6	146 762	9,9	20,3	15,8	1,16	1,09
Mezocentrum	234 755	15,8	34,3	245 416	16,5	34,0	4,5	1,04	0,99
Szubcentrum	96 110	6,5	14,1	96 072	6,5	13,3	–0,0	1,00	0,94
Mikrocentrum	139 067	9,3	20,3	133 123	8,9	18,7	–4,3	0,95	0,92
Centrumok együtt	683 354	45,9	100,0	720 315	48,4	100,0	5,4	1,05	1,00
Többi település	806 498	54,1	–	768 281	51,6	–	–4,7	0,95	–
Dél-Alföld	1 489 852	100,0	–	1 488 596	100,0	–	–0,1	1,00	–

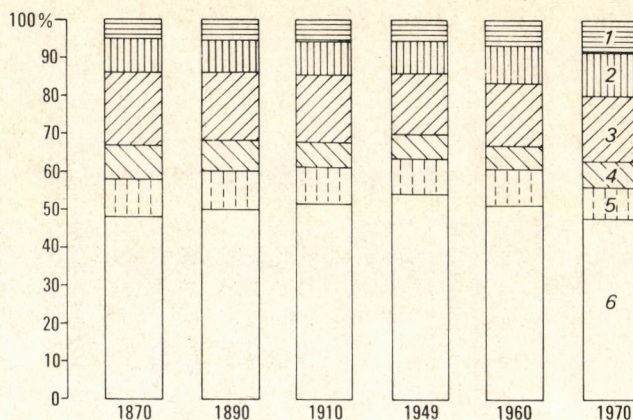
a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

12. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek szerepe a körzet népesedésében 1960–1970 között

	1960			1970			1960–1970		
	a	b	c	a	b	c	d	C ₁	C ₂
		%	%		%	%	%	koefficiens	
Regionális centrum	98 942	6,6	13,7	118 895	8,1	15,6	20,1	1,23	1,14
Paracentrum	146 762	9,9	20,3	168 004	11,5	22,1	14,4	1,16	1,09
Mezocentrum	245 416	16,5	34,0	254 006	17,4	33,3	3,5	1,05	0,98
Szubcentrum	96 072	6,5	13,3	95 137	6,5	12,5	−1,0	1,00	0,94
Mikrocentrum	133 123	8,9	18,7	125 559	8,6	16,5	−5,7	0,97	0,88
Centrumok együtt	720 315	48,4	100,0	761 601	52,1	100,0	5,7	1,08	1,00
Többi település	768 281	51,6	—	700 475	47,9	—	−8,8	0,93	—
Dél-Alföld	1 488 596	100,0	—	1 462 076	100,0	—	−1,8	1,00	—

a = népességszám, b = részesedés az össznépességből, c = részesedés a centrumok népességéből, d = a változás aránya

7. ábra. A Dél-Alföld egyes településcsoportjainak részesedése a körzet népességéből (1870–1970)

1 = a regionális központ; 2 = paracentrumok; 3 = mezocentrumok; 4 = szubcentrumok; 5 = mikrocentrumok; 6 = egyéb települések

növekedési aránya népességcsökkenéssel társult, a C_1 koefficiens értékében a második évtized javára számottevő különbség van.

Az ötvenes években a centrumok egyes csoportjai még nem hierarchikus szintjüknek megfelelő sorrendben növelik népességszámukat, a paracentrumok aránya meghaladja a mesterségesen is visszafogott regionális központét (11. táblázat). A hatvanas években Szeged már dinamikusán fejlődik, a sorrend helyreáll. A centrumok egyes hierarchikus szintjei közötti differenciálódás tovább folyik, a relatív különbségek nőnek. Még a mikrocentrumok is – bár népességüknek az előző évtizedhez képest nagyobb hányadát veszítik el – növelni tudják C_1 koefficiensüket. Ebben az évtizedben a centrumok, hierarchikus szintjüknek megfelelő arányban, a népességkoncentráció tényleges gócaivá válnak (12. táblázat).

IV. Az 1949—1970-es időszak főbb demográfiai jellemzői

1. Természetes szaporodás

A Dél-Alföld népességének természetes szaporodása 1949—1970 között elmarad az országos átlagtól és követi annak alakulását.

Az első évtized együttes természetes szaporodási aránya országosan 10, a Dél-Alföldön alig 6%. A Dél-Alföldön a második évtizedre valamivel nagyobb arányú volt a természetes szaporodás csökkenése mint országosan, így a két érték közötti relatív különbség tovább nőtt. Az 1960-as évek természetes szaporodási arányai alig érik el az előző évtized értékeinek egyharmadát (3,5, ill. 1,9%). A természetes szaporodás értékeiben számottevő területi differenciák mutatkoznak. Ezek megjelenési formája a két évtizedben eltérő.

Az 1949—1959 közötti időszakban mindössze hat olyan község akad, melyekben természetes fogyás tapasztalható. Ezek nem alkotnak összefüggő zónát, egymástól kisebb-nagyobb távolságban helyezkednek el. Területi elhelyezkedésük annyiban utal mégis bizonyos törvényszerűségekre, hogy valamennyi olyan zónában fekszik, amely a hatvanas évekre a természetes fogyás többé-kevésbé összefüggő övezetévé lett (Duna-völgy: Ordas, Miske, Bátmonostor; Csongrád megye tiszántúli része: Derekegyháza, Óföldsík, Klárafalva).

A Dél-Alföld átlaga alatti természetes szaporodási értékek dominálnak a Duna menti településekben, ezzel területileg összefüggve a Bácskai-löszhát egyes részein, Szeged környékén, Csongrád megye K-i felének nagyobb részén, Szarvas és Gyoma térségében, valamint Békés megye néhány más településében.

A legnagyobb olyan összefüggő területek, melyek településeiben a természetes szaporodás aránya a körzeti és az országos átlag között van, Kiskunhalas és Szeged tágabb környezetében, valamint Békés megye középső részein találhatók.

Kecskemét környéke a legkiterjedtebb terület, ahol a természetes szaporodás aránya meghaladja az országos átlagot. Rajta kívül a Szeged—Kiskunhalas közötti térség települései, az Oroszháza—Békéscsaba és Szentes—Szarvas közötti községek, valamint Békés megye É-i, ÉK-i és D-i részei tűnnek ki az országos átlagnál magasabb értékkel.

A második évtizedre a természetes fogyást mutató települések már kiterjedt övezeteket alkotnak. Ezekbe tartozik a Duna-völgy mintegy fele, a Bácskai-löszhát nagyobbik része, Csongrád megyében a makói járás csaknem egésze Makó várossal együtt, valamint néhány község Szegedtől Ny-ra, Szentes és Hódmezővásárhely között, továbbá Csongrád környékén. Békés megye öt városi jogú települése közül négynek (Oroszháza, Gyula, Szarvas, Békés) negatív a természetes szaporodása. A megye D-i részén több községre kiterjedő hasonló területek vannak.

A természetes fogyást mutató területek előző évtizeddel szembeni kiterjedése elsősorban azon települések övezetének rovására történt, amelyek természetes szaporodása korábban is a körzeti átlaga alatt volt. Ezek mostani foltjai kiegészítik a természetes fogyást mutató zónákat, csatlakoznak azokhoz. Legnagyobb kiterjedésüket a Duna-völgy és a Bácskai-löszhát területén, Csongrád megye középső, valamint Békés megye ÉNy-i és D-i részén érik el.

Csökkenett azoknak a területeknek a nagysága is, amelyek természetes szaporodása az országos és a körzeti átlag között van. A csökkenés Baja–Kiskunhalas között és Békés megyében a legszembetűnőbb. Mostani foltjaik a Kunszentmiklós–Kelebia vonal mentén, Szeged és Baja környékén, valamint Békés megye legkülönbözőbb területein találhatók.

Az országos átlagnál nagyobb természetes szaporodású területek kiterjedése alig csökkent valamit és elhelyezkedésük is megegyezik az előző évtizedben tapasztaltakkal. Kivétel a dél-békési zóna, amely a második évtizedre néhány különálló településre zsugorodott. A Tiszántúlra általában az övezet csökkenése, a Duna–Tisza közén változatlanul maradása, sőt egyes területeken – Szeged környékén – kiterjedése jellemző.

A természetes szaporodás arányainak általános csökkenése és a különböző átlagokhoz való, a két évtizedben területileg eltérő módon differenciált viszonya mellett figyelemreméltó, hogy egyes községek természetes szaporodása különösen lecsökkent, több kategóriát zuhant (Bácsborsód, Mélykút, Borota, Pitvaros, Királyhegyes stb.).

2. Vándorlási különbözet

A vizsgált időszak mindkét évtizedében számottevő volt a körzet vándorlási vesztesége. Bár a két évtized között a fő jellemzők tekintetében nincs jelentős különbség, a vándorlási egyenleg alakulását, a veszteség nagyságát és ennek területi differenciálódását tekintve eltérések vannak.

A második évtizedre a vándorlási veszteség volumene csökkent: az ötvenes évekhez hasonló szintű természetes szaporodás mellett a Dél-Alföld népességszáma 1960–1970 között növekedett volna. Nőtt azon közigazgatási egységek száma, amelyek vándorlási egyenlege pozitív: az előző évtizedhez képest egyes városok és városkörnyéki települések ebbe a kategóriába kerültek.

A két évtizedet tekintve az tűnik legfontosabb változásnak, hogy a hatvanas évekre a népességmozgás polarizálódott. Ekkor a 32 központi szerepkörű település átlagos vándorlási különbözete + 4,1%, míg az ötvenes években a jóval szűkebb bázist jelentő 13 városi jogkörű település átlagértéke is csak + 3,2%. A nagyobb városok – főleg Szeged – környezetükre kisugárzó hatása fokozódott.

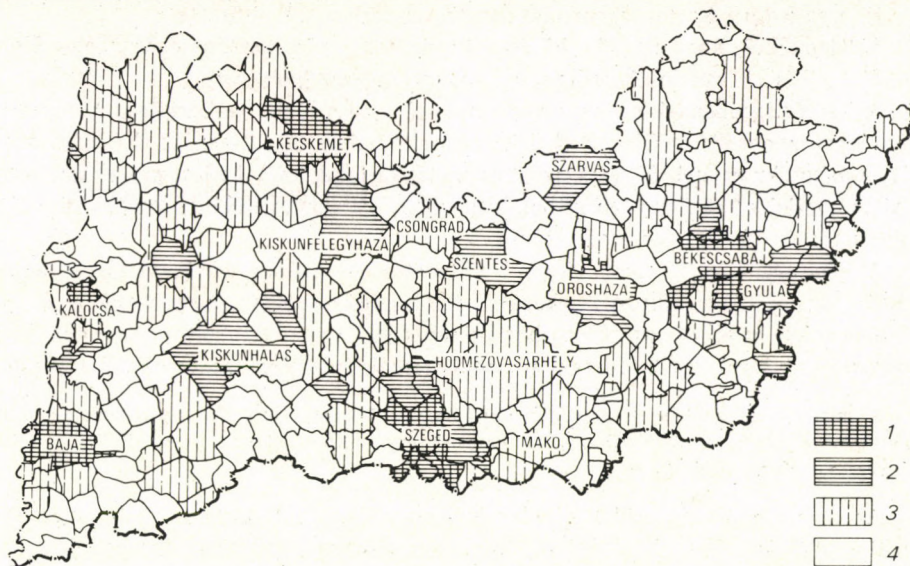
3. Tényleges szaporodás

Egészében véve a Dél-Alföldön a vizsgált időszak első évtizedében minimális, a másodikban már jelentősebb tényleges népességszám-csökkenés következett be. A két évtized közötti különbségek már ebből is adódnak, de több más jellegű eltérés is figyelmet érdemel.

Az ötvenes években a városok, Makó kivételével, növelték népességszámukat. Rajtuk kívül Kecskemét–Kalocsa között, Baja, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza környékén, a Tisza völgyében, Békés megye középső és K-i részén számos olyan község van, amelyek tényleges szaporodása pozitív. Az ellentétes pólust Dél-Békés, Csongrád megye K-i és Bács-Kiskun megye D-i része képviseli. Az ellentétes irányú népességszám-változást mutató területek között – bár a tényleges fogyást mutató közigazgatási egységek száma és kiterjedése nagyobb – nincs olyan nagy különbség.

A hatvanas évek népességszám-változása már differenciáltabb. A népesség Makó, Hódmezővásárhely, Békés és Csongrád kivételével valamennyi városi jogú településben nőtt, ezen kívül

azonban csak egészen kisszámú községben. Ezek közül csak Dusnok, Dunaegyháza, Üllés, Lőkősháza és Méhkerék nincs közvetlen kapcsolatban valamelyik várossal, a többi éppen azáltal növelte népességszámát, hogy valamely dinamikusan fejlődő várossal intenzív és sokoldalú kapcsolatban van.¹ A községeknek ebbe a csoportjába tartozik Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyálárét, Deszk, Klárafalva, Újszentiván, Tiszasziget, Szatymaz, Sándorfalva, Mezőmegyer, Szabadkigyós, Murony, Gyulavári, Kunfehértó. Azok a területek tehát, ahol a népességszám növekszik, koncentrálódtak és egyes városokhoz kötődtek.

8. ábra. A Dél-Alföld népességének változása 1960 és 1970 között

1 = növekedés a városok átlaga (9,2%) felett; 2 = növekedés a városok átlaga (9,2%) alatt; 3 = a községek átlagánál (-7,9%) kisebb csökkenés; 4 = a községek átlagánál (-7,9%) nagyobb csökkenés

A népesség relatív koncentrálódási területei — azok tehát, ahol a népességszám a körzet átlagánál kisebb arányban csökken — általában a növekvő népességű góckokhoz csatlakoznak (8. ábra).

Ennek megfelelően a Dél-Alföldön a következő, központjaikkal jellemzett kis-körzetek népességének relatív súlya növekedett a hatvanas években: Szeged, Békéscsaba—Gyula, Kecskemét—Kiskunfélegyháza, Baja—Kalocsa, Kiskunhalas—Kiskőrös, Szentes, Orosháza—Szarvas.

4. A tényleges szaporodás komponenseinek variációi

A természetes szaporodás és a vándorlási különbözet — előjeleik és egymáshoz viszonyított mennyiségeik alapján — hat variáns képzését teszik lehetővé.

¹ A felsorolt, nem városkörnyéki települések népességszáma speciális okok (külterület hiánya, határállomás-jelleg, nemzetiségi összetétel stb.) miatt növekedett.

Ezek:

- a) pozitív természetes szaporodás pozitív vándorlási különbözettel;
- b) pozitív természetes szaporodás kisebb negatív vándorlási különbözettel;
- c) negatív természetes szaporodás nagyobb pozitív vándorlási különbözettel;
- d) pozitív természetes szaporodás nagyobb negatív vándorlási különbözettel;
- e) negatív természetes szaporodás kisebb pozitív vándorlási különbözettel;
- f) negatív természetes szaporodás negatív vándorlási különbözettel.

Értelemszerű, hogy az „a”, „b” és „c” variánsok a népesség tényleges szaporodását, a „d”, „e” és „f” variánsok pedig tényleges fogyását eredményezik.

A két évtizedben eltérő az egyes variánsok előfordulási gyakorisága. A népesség tényleges szaporodását jelentő első három változathoz együttesen az első évtizedben 71, a másodikban csak 33 közigazgatási egység tartozik. Növekedett az „a” variánsok száma, megjelent az előző évtizedben hiányzó „c” és nagymértékben lecsökkent a „b” változatba sorolható települések száma.

A népesség fogyását eredményező változatokhoz tartozó közigazgatási egységek száma 188-ról 226-ra nőtt. A szerkezeti változás iránya az előzővel egybeesik: a „d” variánsok száma csökkent, az „f”-é többszörösére nőtt. Az „e” változathoz sorolható közigazgatási egységek egyik időszakban sem játszanak érdemleges szerepet (13. táblázat).

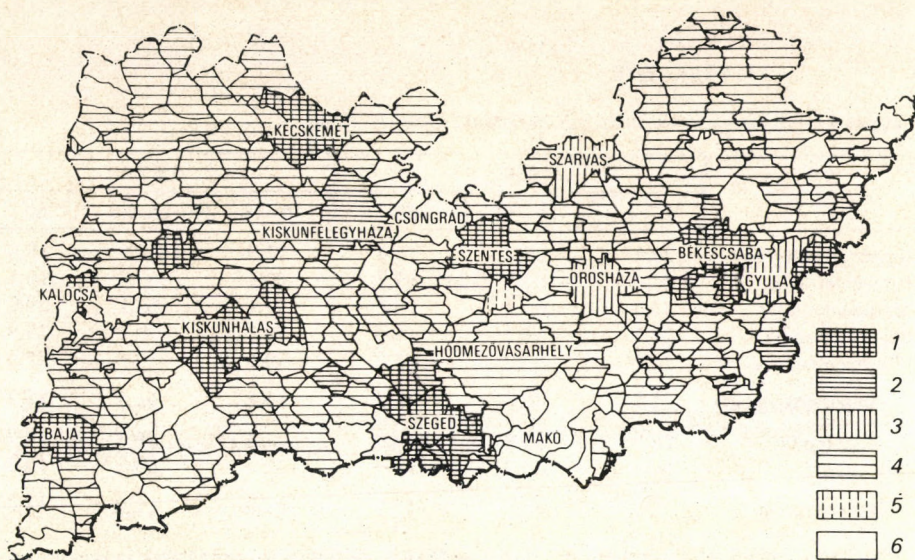
A mindkét időszakban itt szereplő Derekegyháza helyzete speciális: nagy létszámú, idős embereket gondozó szociális otthona van, melynek demográfiai adatai a községi viszonzyszámokat lényegesen befolyásolják.

Az egyes variánsok területi elhelyezkedését azok jelentéstartama szabja meg. Az urbanusabb típusok („a” és „c” variánsok) városok vagy városkörnyéki települések. A második évtizedre ezekhez csatlakozik a „b” variáns legtöbb települése is. A „d” és „f” változathoz tartozó települések feltjainak változásait a természetes szaporodás viszonzyszámainak területileg differenciált alakulása szabja meg, a vándorlási különbözet nagyságában nincs számottevő különbség. A második évtizedre az „f” variánshoz tartozó

13. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld településeinek megoszlása az egyes demográfiai variánsok között

Variánsok	A települések száma		Változás
	1949–1959	1960–1969	
„a” variáns	13	19	+6
„b” variáns	58	9	–49
„c” variáns	0	5	+5
a + b + c együtt	71	33	–38
„d” variáns	182	158	–24
„e” variáns	2	13	–1
„f” variáns	4	67	+63
d + e + f együtt	188	226	+38
Összesen	259	259	0

9. ábra. A természetes szaporodás és a vándorlási különbözet variációinak területi elhelyezkedése (1960–1969)

1 = pozitív természetes szaporodás és pozitív vándorlási különbözet; 2 = pozitív term. szap. > negatív vánd. különb.; 3 = negatív term. szap. < pozitív vánd. különb.; 4 = pozitív term. szap. < negatív vánd. különb.; 5 = negatív term. szap. > pozitív vánd. különb.; 6 = negatív term. szap. és negatív vánd. különb.

települések a Duna völgyében, a Bácskai-löszháton, a makói járás területén összefüggő zónákat alkotnak és Csongrád megye egyéb, valamint Békés megye egyes részein is megjelennek (9. ábra).

5. A népesség korösszetétele

1949–1960 között a népesség korösszetétele országos viszonylatban nem változott lényegesen: 11,6%-ról 13,8%-ra nőtt ugyan a 60 éven felüliek aránya, de ez a gyermekkorúak arányának növekedésével (24,9%-ról 25,4%-ra) járt együtt. 1970-re a változások nagyobbak és tükrözik a rendkívül alacsony születési arányszám eredményeit is. A gyermekkorúak össznépességből való részesedése 21,0%-ra csökken, a 60 éven felüliek aránya 17,0%-ra nő.

A Dél-Alföldön ezek a változások kifejezettebbek: a körzet népessége az országos átlaghoz viszonyítva 1970-ben jobban előregedett, mint korábban. A produktív korosztály aránya alacsonyabb az országos átlagnál.

A körzeten belül változások zajlottak le a kor megoszlást tekintve a központok és a többi település, valamint a központok egyes hierarchikus szintjei között. Figyelemre méltó, hogy a centrumok népességében megszűnt a 60 évnél idősebbek körzeti átlagnál magasabb aránya, ami a központok relatív vitalitásának megnövekedésében, dinamizmusuk népességvonzásban megnyilvánuló erősödésében jut kifejezésre. A folyamatban a regionális központ és a paracentrumok vezető szerepet játszanak, amit a produktív korosztály magas részaránya is bizonyít (14. táblázat).

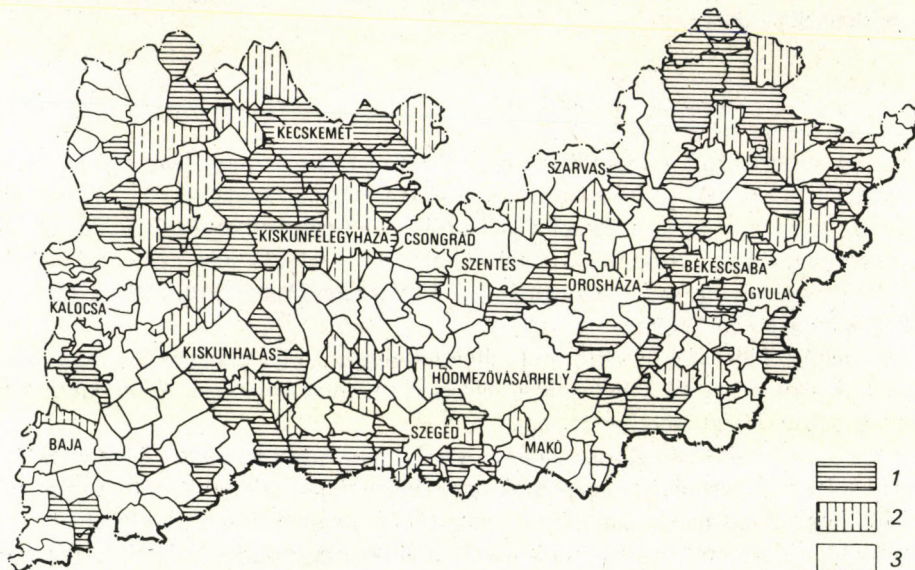
14. TÁBLÁZAT

A népesség korösszetétele településcsoportonként (1960, 1970, %)

	1960			1970		
	0–14	15–59	60–	0–14	15–59	60–
Regionális központ	20,9	62,7	16,4	17,0	65,0	18,0
Paracentrumok	24,2	62,1	13,7	20,1	63,8	16,1
Mezocentrumok	23,0	60,2	16,8	19,9	60,1	20,0
Szubcentrumok	24,2	59,5	16,3	20,8	59,4	19,8
Mikrocentrumok	24,9	59,9	15,2	20,9	59,6	19,5
Centrumok együtt	23,5	60,8	15,7	19,8	61,5	18,7
Többi település	26,3	59,8	13,9	21,6	59,7	18,7
Dél-Alföld	24,9	60,2	14,9	20,6	60,7	18,7
Magyarország	25,4	60,8	13,8	21,0	62,0	17,0

1960-ban még a Duna-völgyön, a Tisza és Maros vidékén, valamint Békés megye középső részein kívül csak néhány olyan település volt, melynek népessége az országosnál idősebb korösszetételű. A Duna–Tisza közti homokhátság településeinek csaknem egésze, É- és D-Békés, valamint Csongrád megye ÉK-i részének nagy része az országosnál fiatalabb korösszetételű volt.

1970-re az országos átlagnál idősebb korösszetételű népesség foltjai kiterjednek, létrejön a Duna-völgyi, csongrádi és békési területek kontinuitása. Országos átlagnál fiatalabb korösszetételű népesség csak a községek kisebb, egymással csupán Kecskemét környékén és É-Békésben összefüggő csoportjaiban él (10. ábra).

10. ábra. A népesség korösszetételének területi különbségei a Dél-Alföldön (1970)

1 = az országos átlagnál egyértelműen fiatalabb; 2 = az országos átlag körüli; 3 = az országos átlagnál egyértelműen idősebb

V. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek hierarchiája és vonzáskörzeteik

Az elmúlt évek során több vizsgálatot végeztünk arra vonatkozóan, hogy a Dél-Alföld központi funkciójú településeinek körét megállapítsuk, egymás közötti kapcsolataikat, hierarchikus viszonyaikat tisztázzuk és vonzáskörzeteiket elhatároljuk. Vizsgálataink az alábbi tényezőkre terjedtek ki:

1. a központok munkaerővonzása;
2. a központok hatása a környező települések népességszám-változására;
3. a központok tömegközlekedési izokronjai;
4. a központokba irányuló interurbán telefonhívások területi szóródása;
5. a közép- és felsőfokú oktatási intézmények vonzása;
6. a kórházi és klinikai fekvőbeteg ellátás körzetei;
7. a külterületi népesség számában bekövetkezett változások.

Felhasználtuk továbbá a központok szabadpiacainak árufelhozatali körzeteit (Pénzes I. 1970) és az ipari fejlődés adatait (Krajkó Gy. 1971). Szegedre és néhány más központra vonatkozóan egyéb tényezők vizsgálatára is sor került (lakásépítés, laksűrűség, bevándorlás, kommunális elemek, a mezőgazdasági termelés zonális változása stb.). Mindazon tényezők vizsgálatánál, ahol erre lehetőségünk volt, elemeztük a központok egymás közötti kapcsolatait is.

Módszerünk egységes volt, eltekintve az egyes részvizsgálatok által megkövetelt specifikumoktól. Lényege:

- a) a vonzástényezők intenzitásának mérésére a lakosságszám jelenti a bázist;
- b) határértékeként az adott területen belül szignifikánsan különböző zónák átlagértékei szerepelnek;
- c) a központok egymás közötti kapcsolatait, azok irányát és intenzitását mennyiségileg érzékeltettük;
- d) a hierarchikus szint kifejezésére koefficienseket képeztünk.

Megállapítható, hogy bár az egyes részvizsgálatok az adott ágazat, tényező specifikumait tükrözik, a lényegyet illetően eredményeik közel állanak egymáshoz, esetenként azonosak.

A vizsgálatok közül kettőt viszonylag részletesen, a többit csak eredményeinek rövid összefoglalásán keresztül ismertetünk.

1. A központok hierarchiája és vonzaskörzeteik elhatárolása az interurbán telefonhívások alapján

A telefonhálózattal kapcsolatos adatok felhasználása a településföldrajzi vizsgálatokban nem újkeletű dolog. A telefonok számát vette alapul pl. W. Christaller (1933) azóta is vitatott, a „központi helyek” geometriai rend szerinti elhelyezkedését tárgyaló munkájában. Christaller vizsgálatait Szászország területén E. Neef (1950) ismételte meg. Magyarországon Mendöl T. használt fel hasonló adatokat 1944-ben, éppen Christaller elmélete hazai viszonyok közötti érvényességének vizsgálatakor (Mendöl T. 1963). A magyar vonzaskörzet-kutatásokban tudomásunk szerint eddig egyedül Éliás R. (1954) alkalmazta a telefonhálózattal kapcsolatos adatokat, a központból kiinduló interurbán hívások száma és aránya alapján határolva le a vonzásterületet.

Az Éliás által használt módszertől mi annyiban térünk el, hogy egyrészt kiterjesztettük a vizsgálat területét az egész Dél-Alföldre, lehetővé téve így az egyes központok vonzaskörzetének többoldalú elhatárolását, másrészt pedig a központból kiinduló interurbán beszélgetések helyett a községekből kezdeményezett és a központba irányuló hívásokat vettük alapul. Véleményünk szerint ez a célnak jobban megfelel, adott község esetén – a különböző központok felé irányuló hívások eltérő száma és aránya alapján – inkább felhasználható mind a hovatartozás eldöntésére, mind pedig a központhoz kötődés intenzitásának mérésére.

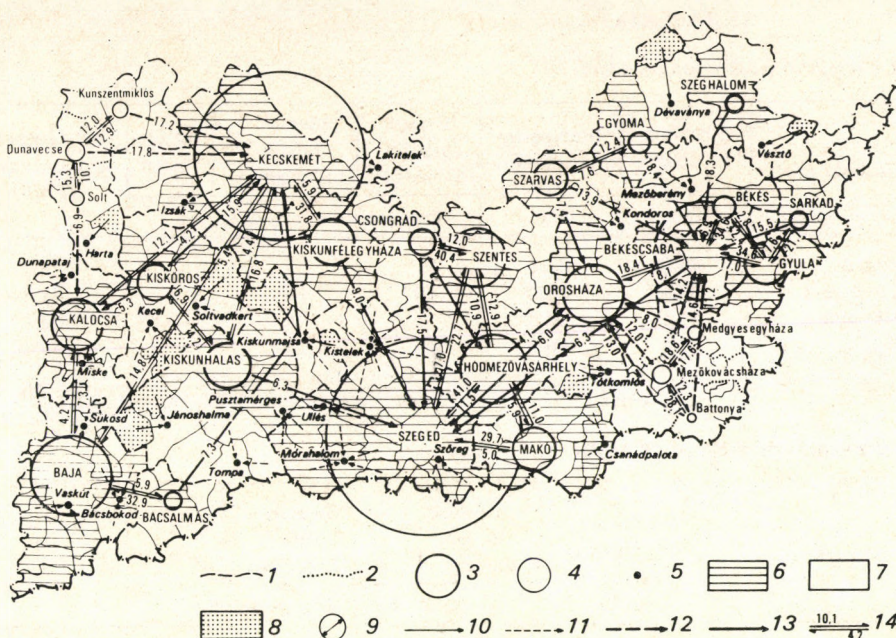
A Szegedi Postaigazgatóságtól megkaptuk a Dél-Alföldre vonatkozóan az 1968-ban havonta átlagosan kezdeményezett telefonhívások számát községenként, valamint a legtöbbször hívott öt helység névsorát az oda irányuló hívások számával együtt. Ezt az anyagot dolgoztuk fel oly módon, hogy elkülönítettük a hívások abszolút száma és a kapcsolódó községek száma alapján a központokat, majd aszerint, hogy az ezekbe irányuló hívások a községből kezdeményezett interurbán beszélgetések abszolút vagy relatív többségét alkotják, zónákat határoltunk el. Itt és az egyes központok vonzaskörzetének elhatárolásánál a közigazgatási községhatárokat követtük. Vizsgáltuk a központok egymás közötti kapcsolatait is.

A hívások nagyságrendje valamint a kapcsolódó községek száma alapján vonzasközpontok, részközpontok és alközpontok különíthetők el (11. ábra).

a) A központok hierarchiája

A vonzasközpontok száma 20. Ide tartozik a Dél-Alföld 16 jogi városa és 4 olyan községi jogállású földrajzi kisváros, melyek vagy ma is járási székhelyek (Szeghalom) vagy a közelmúltban veszítették el ezt a közigazgatási funkciójukat (Bácsalmás, Gyoma, Sarkad). Valamennyi vonzasközpontban magas a hívások száma (havi átlagban 3–40 ezerig) és valamennyihez kiterjedt vonzásterület csatlakozik. Ennek népességszáma – a kivételes helyzetben levő Hódmezővásárhelytől eltekintve – 10 000-től 110 000-ig, az érintett községek száma 4–30-ig változik.

Az I. rendű központok száma 4. Egyedüli központok a Dél-Alföldön, melyek a legtöbb kezdeményezett hívás alapján közvetlenül Budapesthez kötődnek. Közöttük a

11. ábra. A Dél-Alföld központjainak kölcsönös kapcsolatai és vonzásterületeik az interurbán telefonhívások alapján

1 = a vonzásközpontok vonzáskörzethatára; 2 = a részközpontok vonzáskörzethatára; 3 = vonzásközpont; 4 = részközpont; 5 = alközpont; 6 = települések, melyekből az interurbán hívások abszolút többsége a vonzásközpontba irányul; 7 = települések, melyekből az interurbán hívások relatív többsége a vonzásközpontba, ill. részközpontba irányul; 8 = települések, melyekből az interurbán hívások relatív többsége valamelyik alközpontba irányul; 9 = 500 interurbán hívás; 10 = a hívások relatív többségével alközpontokhoz kapcsolódó települések; 11 = a vonzásközponton kívüli legtöbb hívással (másodlagosan) alközpontokhoz kapcsolódó települések; 12 = a részközpontok kapcsolatai; 13 = a vonzásközpontok egymás közötti kapcsolatai; 14 = a nyíllal jelzett központba irányuló hívások részesedése a kezdeményezett összesből (%)

legnagyobb Szeged, melyhez 22 község kapcsolódik a hívások abszolút, 8 pedig relatív többségével (15. táblázat). Néhány kivételtől eltekintve (Maroslele, Óföldsé, Ambrózfalva, Pitvaros, Csanádalberty) Csongrád megye többi községe is erősen kötődik Szegedhez: a helyi központ után a legtöbb interurbán hívás ezekből a településekből is Szegedre irányul.

Kecskemét vonzáskörzete túlterjed a kecskeméti járás határain. A volt dunavecsei járásból Szabadszállás, a kiskőrösiből Fülöpszállás kapcsolódik a városhoz. Kecskemét mind a kapcsolódó községek számát, mind a vonzáskörzet lakosságát, mind pedig a hívások számát tekintve a Dél-Alföld második legnagyobb központja. A helyi centrumok által árnyékolt vonzása Bács-Kiskun megye Kalocsa–Kelebia vonaltól É-ra eső teljes kétharmadára terjed ki.

A harmadik megyeszékhely, Békéscsaba a közép-békési központok sajátos konfigurációja és a közöttük levő funkcionális munkamegosztás miatt különleges helyzetben

15. TÁBLÁZAT

Az I. rendű vonzasközpontok adatai

Vonzásközpont	A hívások havi átlagos száma (1000)	Budapestre irányuló hívások aránya (%)	Hívások abszolút többségével	Hívások relatív többségével	Áttételesen	Vonzáskörzet népességszáma (1000)
			kapcsolódó községek száma			
Szeged	40,0	22,1	22	8	—	108,9
Kecskemét	34,1	20,0	10	10	—	91,5
Békéscsaba	19,1	20,6	3	5	—	30,1
Baja	15,8	16,6	14	3	—	44,7

16. TÁBLÁZAT

A II. rendű vonzasközpontok adatai

Vonzásközpont	A hívások havi átlagos száma	Hívások abszolút többségével	Hívások relatív többségével	Áttéte- lesen	Vonzáskörzet népességszáma (1000)
	(1000)	kapcsolódó községek száma			
Hódmezővásárhely	14,0	—	2	—	5,2
Orosháza	11,9	6	3	1	41,2
Szentes	11,3	3	7	—	29,6
Kalocsa	10,1	5	10	—	30,7
Kiskunhalas	9,7	4	6	2	44,0
Kiskunfélegyháza	9,4	4	5	2	38,4
Makó	8,8	6	9	1	28,9
Gyula	8,5	3	3	—	21,7
Kiskőrös	7,1	4	6	2	39,7

van. A megye É-i és D-i peremterületei kivételével árnyékolt vonzása Békés egész területére kiterjed, kiemelkedik a hívások száma alapján is, de a közvetlen vonzaskörzete viszonylag kicsi: 8 község mintegy 30 000 lakossal. Ezt a körzetet is kettévágja Békés város közbeékelődő vonzásterülete. Kelet felé a közeli, ugyancsak járási székhely és sok megyei szerepkört is ellátó Gyula vonzása erőteljesebb (Békéscsaba nem járásközpont).

Baja a hívások abszolút többségével a hozzákapcsolódó községek számát tekintve második, együttes számát és a vonzaskörzet lakosságát alapul véve harmadik, a hívások száma alapján negyedik központja a Dél-Alföldnek. Bács-Kiskun megye nagy kiterjedése és a megyeszékhely periférikus fekvése következtében Baja árnyékolt vonzása a Kalocsa—Kelebia vonalig Kecskeméttel szemben is érvényesül, így a város mintegy második megyeszékhelynek tekinthető.

A II. rendű központok vonzásterülete és a hívások száma lényegesen kisebb, árnyékolt vonzással nem vagy alig rendelkeznek, így az előző csoporttól való elkülönítésük nem okoz nehézséget. Számuk 9 (16. táblázat). Közöttük az interurbán hívások száma alapján Hódmezővásárhely vezet, vonzaskörzete azonban nagy határán

17. TÁBLÁZAT

A III. rendű vonzasközpontok adatai

Vonzásközpontok	A hívások havi átlagos száma (1000)	Hívások abszolút többségével	Hívások relatív többségével	Áttéte- lesen	Vonzáskörzet népességszáma (1000)
		kapcsolódó községek száma			
Szarvas	6,6	2	3	—	19,0
Csongrád	5,0	1	3	—	10,5
Békés	4,5	2	2	—	7,4
Gyoma	4,0	1	1	1	12,4
Sarkad	3,9	1	8	—	16,4
Bácsalmás	3,7	—	7	—	15,4
Szeghalom	3,0	—	6	1	30,1

18. TÁBLÁZAT

A részközpontok adatai

Részközpontok	A hívások havi átlagos száma (1000)	Hívások abszolút többségével	Hívások relatív többségével	Áttéte- lesen	Vonzáskörzet népességszáma (1000)
		kapcsolódó községek száma			
Dunavecse	3,8	—	2	—	5,5
Mezőkovácsháza	3,5	—	8	—	24,7
Medgyesegyháza	2,9	—	5	—	10,3
Kunszentmiklós	2,8	—	3	—	5,2
Solt	2,6	—	3	1	8,1
Battonya	1,7	—	3	—	4,6

kívül mindössze két községre korlátozódik. Sajátos helyzete — Szegedhez való közelsége, a járási szintű funkciók hiánya stb. — következtében az egyetlen II. rendű vonzasközpont, melyhez a kezdeményezett hívások abszolút többségével egy község sem kapcsolódik. A többi II. rendű központ mind a hívások számát, mind a kapcsolódó községeket, mind pedig a vonzaskörzet népességét tekintve lényegében azonos szintet képvisel. Figyelemre méltó, hogy a vizsgálat időpontjában még községi jogállású Kiskőrös egyenrangú a városokkal.

A III. rendű központok közé három kisebb vonzaskörzetű városunk, egy jelenlegi és három volt járásszékhely-községünk tartozik (17. táblázat). Az előző csoporthoz viszonyítva vizsgált jellemzőik alacsonyabb értékűek, de viszonylag nagyszámú községnek és kiterjedt vonzásterületű népességének jelentenek központot. Kapcsolataik az I. rendű központokkal közvetlenek és egyértelműek.

A Dél-Alföld egyes területein, ahol mind ez ideig nem alakult ki olyan erőteljes központi település, amely egyedül képes lenne a központi funkciók ellátására járásnyi területen, a községek több részközpontoz kapcsolódnak. A volt dunavecsei és a mezőkovácsházi járásban egyaránt 3–3 részközpont léte mutatható ki (18. táblázat). Ezek-

19. TÁBLÁZAT

Alközpontok az interurbán telefonhívások alapján

Alközpont	A hívások havi átlagos száma (1000)	Hívások relatív többségével	Másod- lagosan	Vonzáskörzet népességszáma (1000)
		kapcsolódó községek száma		
Jánoshalma	3,5	2	—	4,2
Kiskunmajsa	3,3	2	2	10,5
Mezőberény	2,8	—	2	4,4
Kistelek	2,5	—	7	18,9
Tótkomlós	2,4	1	1	3,7
Szőreg	2,4	—	4	7,3
Dunapataj	2,4	—	2	2,2
Izsák	2,1	—	3	7,6
Soltvadkert	1,9	1	1	4,9
Sükösd	1,8	—	2	5,0
Kecel	1,6	1	1	5,5
Dévaványa	1,4	1	—	2,0
Vésető	1,4	1	—	1,1
Tompa	1,3	—	2	6,9
Kondoros	1,3	—	2	5,6
Harta	1,2	1	—	0,8
Bácsbokod	1,2	—	3	6,5
Lakitelek	1,1	—	2	5,6
Üllés	1,1	—	2	4,5
Vaskút	1,0	—	2	5,5
Csanádpalota	0,9	1	2	2,4
Mórahalom	0,9	—	4	16,3
Miske	0,7	—	2	3,1
Pusztamérges	0,5	—	2	4,7

hez a hívások abszolút többségével egy község sem kapcsolódik, a relatív többséggel kötődő községek száma is kevés, vonzáskörzetük kicsi. Közöttük Mezőkovácsháza emelkedik ki, amely sok szempontból mintegy átmenetnek tekinthető a vonzasközpontok és a részközpontok között. A részközpontok egymás közötti kapcsolata kölcsönös és erős.

A magasabb rendű központok vonzáskörzeteinek olyan területein, ahol a távolság vagy egyéb tényezők miatt a centrum vonzása gyengébb, alközpont funkcionál. Másrészt alközpontok olyan területeken is létrejöttek, ahol a központ vonzása abszolút értékben magas, egyes községek azonban a vonzáskörzet központja utáni legtöbb hívással (másodlagosan) egy másik településhez kapcsolódnak.

Mi azokat a településeket tekintettük alközpontoknak, amelyekhez a kezdeményezett interurbán hívások relatív többségével legalább egy, vagy a vonzasközpont utáni legtöbb hívással (másodlagosan) két község kötődik. Ennek alapján a Dél-Alföldön 24 alközpont különíthető el (19. táblázat). Közülük Kiskunmajsa és Jánoshalma közel állanak a részközpontok szintjéhez, Kiskunfélegyháza, ill. Kiskunhalas vonzáskörzetén belül közvetlen környékükön a centrum vonzását is árnyékolják. Bár

erre Szeged vonzásával szemben Kistelek közvetlen szomszédságában sem képes, másodlagos vonzáskörzetének kiterjedt volta miatt szintén a legfejlettebb alközpontok közé sorolható. Velük együtt Szeged vonzáskörzetén belül 5, Bajaén 3, Kecskemétén, Kalocsán, Kiskőrösén és Kiskunhalasán 2–2, Makóén, Orosházán, Békéscsabán, Szarvasén, Szeghalomén, Gyomaén, Kiskunfélegyházán és Soltén pedig 1–1 alközpont funkcionál. Sajátos szerepük az egyes centrumoknak a hívások abszolút többségével kapcsolódó területein kialakult alközpontok, pl. Szőreg, Mórahalom, Csanádpalota.

b) A központok egymás közötti kapcsolatai

A 11. ábrán – a kezdeményezett hívások százalékos aránya alapján – a központok egymás közötti kapcsolatait is feltüntettük. Abból a számszerű különbségből, amely két központ egymás felé irányuló hívásainak az összes kezdeményezett híváshoz viszonyított arányai között fennáll, a központok alá-fölérendeltségi viszonyaira, hierarchiájára vonhatunk le következtetéseket.

A dél-alföldi központok hierarchiájának csúcán Szeged áll. A másik három I. rendű központ közül magához kapcsolja Békéscsabát, jelentős vonzást gyakorol a Békéscsabához ill. Kecskeméthez kötődő Orosházára, Kiskunfélegyházára és Kiskunhalasra (a hívások 6–9%-a). Csongrád megyén belül különösen Hódmezővásárhely kapcsolódik erősen Szegedhez (41,0%, amely városokban, ahol a hívások diverzifikációja a községeknel jóval nagyobb, különlegesen magas érték), de Makó (29,7%), Szentés (22,7%) és Csongrád (17,5%) viszonyszámai is magasak. Csongrád ennek ellenére már első sorban Szentéshez kapcsolódik (40,4%). Makó és Csongrád – az előbbieket mellett – Hódmezővásárhelyhez is kötődik, míg Szentés és Hódmezővásárhely kapcsolata lényegében kiegyensúlyozott. Érdekes, hogy a hódmezővásárhelyi hívások 4,1%-a Orosházára irányul.

Békés megyében a kölcsönös kapcsolatok bonyolultabb rendszere alakult ki. A központok nagy része Békéscsabához kapcsolódik, de magas arányszám csak Békés és Gyula esetében mutatkozik (34,6%). Orosháza, Gyoma és Szeghalom a hívások mintegy 18, Szarvas pedig csak 14%-ával kötődik a megyeszékhelyhez. Sarkad kapcsolata Gyulával erőteljesebb, mint Békéscsabával (21,7, ill. 15,5%). Gyoma Szarvashoz, Szarvas pedig Orosházához is kötődik. Gyula és Békés kapcsolata kiegyensúlyozott és viszonylag laza. Figyelemre méltó, hogy a megyeszékhelyről kezdeményezett interurbán hívások 17,0%-a Gyulára irányul. Ez az I. rendű központok esetében – a budapesti hívásokon kívül – a legmagasabb kapcsolódási arány és a Békéscsaba–Gyula közötti funkcionális munkamegosztás következtében jött létre. Érdekesebb a dél-békési részközpontok kapcsolatai. Battonya Mezőkovácsházához kapcsolódik, ez viszont – ha kis különbséggel is – Medgyesegyházához, ami azért érdemel figyelmet, mert Mezőkovácsháza a járás székhelye. A magasabb rendű központokkal való kapcsolataik D-ről a megye közepe felé haladva úgy alakulnak, hogy Battonya még Békéscsabával szemben inkább Orosházához, Mezőkovácsháza már inkább, és Medgyesegyháza már döntően Békéscsabához kötődik, bár Orosházával való kapcsolatuk megmarad.

Bács-Kiskun megyében a központok nagy része Kecskeméthez kötődik. A közeli és a megyeszékhellyel szoros kapcsolatban levő Kiskunfélegyháza magas arányán (31,8%)

kívül 7,3–16,8% között alakul a Kecskemétre irányuló hívások részesedése. Bácsalmás 32,9%-os aránnyal Bajához kötődik. Baja erős vonzást gyakorol Kalocsára, és Kecskeméttel szemben magához kapcsolja az egyik legfejlettebb alközpontot, János-halmát is. Budapesten és a közeli Kiskunfélegyházán kívül Bajára irányul a legtöbb kecskeméti telefonhívás.

A megyeszékhelyhez való kötődésen kívül Kiskőrös Kiskunhalashoz és Kalocsához, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza pedig Szegedhez is kapcsolódik. Dunavecse és a másik két részközpont közötti kapcsolat kölcsönös és lényegében kiegyensúlyozott. Kunszentmiklós és Dunavecse Kecskeméhez, Solt Kalocsához kötődik.

c) A módszer értékelése

Más módszerrel végzett vizsgálataink eredményeivel való összevetés nyomán kitűnik, hogy a felhasznált módszerrel a korábbiakkal azonos vagy azokhoz közelálló módon sikerült az egyes központok vonzaskörzeteit elhatárolni. Ez nemcsak a térképen is jelölt közvetlen vonzásterületre, hanem a szövegben érintett, más központok által árnyékolt vonzaskörzetre is vonatkozik. Meggyőzően és más vizsgálatokkal összhangban kimutatható az egyes központok nagyságrendje és hierarchikus kapcsolataik. Mindez annak a következménye, hogy a módszerben felhasznált adatokban, az interurbán telefonhívások számában és megoszlásában mintegy közös nevezőre kerülnek, összegeződnek mindazok az egyébként nagyon különböző természetű és területi kihatású vonzástényezők, melyek a központ-vonzaskörzet relációban szerepet játszanak. Egyszerűsége mellett ez a komplex jelleg a módszer legnagyobb előnye.

Természetesen az itt alkalmazott módszer nem helyettesítheti a vonzaskörzet- és központ-kutatásokban használt többi eljárást, eredményesen csak azokkal együtt alkalmazható. Éppen komplex jellege miatt elfedi az egyes vizsgált funkciók eltérő területi vonzását, holott ezek világos elkülönítésére gyakran szükség van. Hazánk alacsony telefonsűrűsége következtében a használt módszerrel elhatárolt közvetlen vonzaskörzetek a más módszerekkel megrajzoltaknál jobban „ragaszkodnak” a járáshatárokhoz.

Konkrét vizsgálatunknál – főleg az árnyékolt vonzaskörzetek elhatárolásánál – korlátozó tényező volt az is, hogy minden községnél csak az öt legtöbbet hívott központ adata állt rendelkezésünkre. Ha havi átlag helyett egy adott esztendő hónapok szerinti bontásban meglevő adatait használhatnánk fel, a módszer segítségével dinamikusabb képet rajzolhatnánk, amely a területi kapcsolatok szezonális változásait is kifejezné.

2. A Dél-Alföld oktatási központjainak hierarchiája és vonzaskörzetei

Abból kiindulva, hogy az általános iskolák csupán elhanyagolható mértékű területi vonzással rendelkeznek, vizsgálataink során csak a magasabb fokú intézményeket vettük figyelembe.

Az, hogy egy adott településből hányan és hol részesülnek a vizsgált szintű oktatásban, statisztikailag közvetlenül nem fogható meg. Így arra voltunk utalva, hogy a

20. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld oktatási központjainak átlagos nagysága és megoszlása

Iskolatípus	Bács-Kiskun megyei központok		Békés megyei központok		Csongrád megyei központok		Dél-Alföldi központok	
	a	b	a	b	a	b	a	b
Kis vonzású (I.)	11	468	16	439	8	697	35	505
Közepes vonzású (II.)	7	1230	7	1054	5	1547	19	1249
Nagy vonzású (III.)	5	617	4	436	4	1054	13	696
Országos vonzású (IV.)	3	312	3	262	2	4095	8	1231
Együtt	11	1616	18	934	8	3215	37	1630

a = száma, b = átlagos tanulólétszáma

szükséges adatokhoz közvetett utat keressünk. Az 1969/70-es tanév elején felmérést végeztünk a terület összes számításba vehető oktatási intézményében. Az iskolák által szolgáltatott adatok (honnan, hány tanulójuk van) képezték elemzésünk alapját. Az adatszerzés módjából következően a vizsgált terület határai mentén, ahol a felmérés által nem érintett központok vonzása is érvényesül, adataink torzítanak.

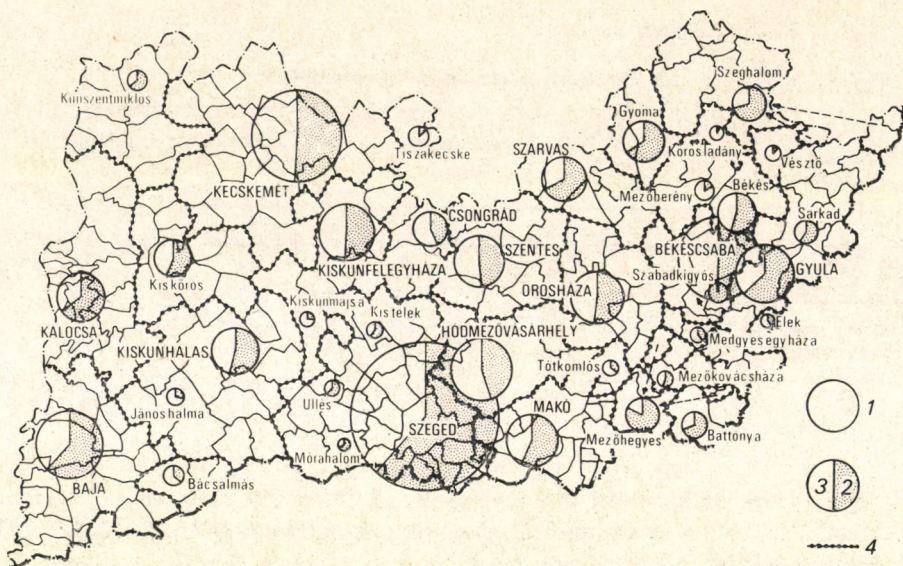
A vonzásintenzitás érzékeltetésére az 1000 lakosra jutó tanulók számát használtuk fel. Az eltérő továbbtanulási arányok miatt ez sem abszolutizálható, de tapasztalataink szerint eredményesen alkalmazható az elemző munkában.

A vizsgált oktatási intézmények különböző mértékű vonzással jellemezhetők. A vidéki tanulók aránya és területi szóródása alapján kis-, közepes-, nagy- és országos vonzású intézményeket különítettünk el. A kis vonzású iskolák (I.) közé a normál tantervű gimnáziumokat, a közepes vonzásúak (II.) közé a szakmunkásképző intézeteket, a nagy vonzásúak (III.) közé a technikumokat, különleges tagozatokat és speciális szakiskolákat, az országos vonzású intézmények (IV.) közé a nemzetiségi középiskolákat, felsőfokú technikumokat, főiskolákat és egyetemeket soroltuk. A besorolás alapját képező mennyiségi ismérveket természetesen befolyásolja, hogy az adott oktatási intézmény a vizsgált terület mely részén, mekkora lélekszámú településben működik. Az ebből adódó anomáliáktól – szem előtt tartva a vizsgálat fő célját – eltekintettünk.

A Dél-Alföld 37 oktatási központjában több mint hatvanezren tanulnak. A tanulók 56,4%-a nem az oktatási intézmény székhelyén lakik, vagy csak ideiglenesen (kollégiumban, albérletben) lakik ott.

Az oktatási központok száma Békés megyében a legnagyobb, majd Bács-Kiskun és Csongrád megye következik. A tanulók számát tekintve a sorrend fordított, tehát az oktatási funkció Csongrád megyében a leginkább, Békés megyében a legkevésbé koncentrált (20. táblázat).

A kis vonzású iskoláktól az országos szerepkörű intézményekig haladva mindhárom megyében nő a vidékiek aránya, de eltérő mértékben. Lényeges különbség van az egyes megyék között a különböző vonzású iskolatípusok egymáshoz viszonyított arányát illetően is. Az oktatási funkció megyénként eltérő koncentráltági foka a külső vonzás arányát alig befolyásolja (21. és 22. táblázat).

12. ábra. A Dél-Alföld oktatási központjai kis területi kihatású intézményeinek (I+II) vonzásterülete; a központokban tanuló vidékiek aránya

1 = $r = 2000$ fő; 2 = vidéki tanulók aránya; 3 = helyi tanulók aránya; 4 = a vonzásterület határa

Az egyes központokat tekintve mind a vidékiek aránya (12. ábra), mind pedig a különböző típusok részesedése (13. ábra) nagy szóródást mutat.

A vizsgált négy iskolatípusnak megfelelően külön-külön térképet szerkesztve, az egyes központok vonzásterületének kiterjedésében különbségek mutatkoznak. Ezek a kis és közepes vonzású intézmények esetén a sokoldalúbb oktatási központoknál nem

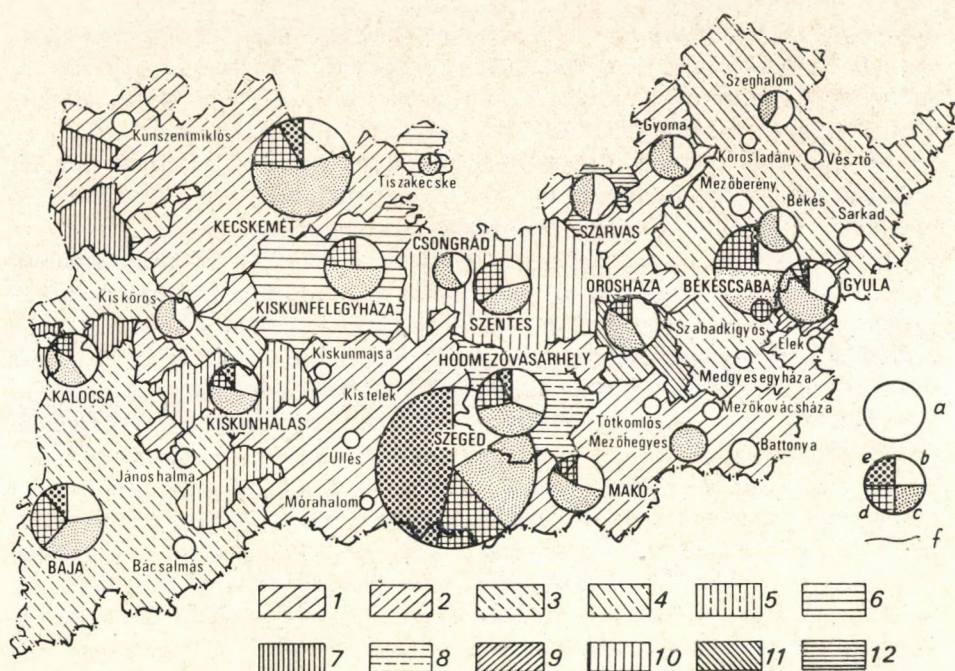
21. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld oktatási központjainak összesített adatai megyénként (1969/70)

I. Bács-Kiskun és Békés megye

Iskolatípus	Bács-Kiskun megye				Békés megye			
	tanulók		vidékiek		tanulók		vidékiek	
	a	b %	a	c %	a	b %	a	c %
Kis vonzású (I.)	5 151	29,0	2 261	43,9	6 961	41,4	2 987	42,9
Közepes vonzású (II.)	8 609	48,4	4 419	51,3	7 379	43,9	4 791	64,9
Nagy vonzású (III.)	3 084	17,3	2 022	65,6	1 744	10,4	1 293	74,1
Országos vonzású (IV.)	936	5,3	842	89,9	726	4,3	649	89,4
Együtt	17 780	100,0	9 544	53,7	16 810	100,0	9 720	57,8

a = száma, b = megoszlása, c = aránya

13. ábra. A Dél-Alföld oktatási központjai nagy területi kihatású (III+IV) intézményeinek vonzásterülete; a központokban tanulók megoszlása a különböző területi kihatású iskolatípusok szerint

$a = r = 2000$ fő; b = a kis területi kihatású iskolákban tanulók aránya; c = a közepes területi kihatású iskolákban tanulók aránya; d = a nagy területi kihatású iskolákban tanulók aránya; e = az országos területi kihatású iskolákban tanulók aránya; f = a vonzásterület határa; 1 = Szeged; 2 = Kecskemét; 3 = Baja; 4 = Békéscsaba; 5 = Kiskunhalas; 6 = Kiskunfélegyháza; 7 = Kalocsa; 8 = Hódmezővásárhely; 9 = Gyula; 10 = Szentés; 11 = Orosháza; 12 = Szarvas

22. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld oktatási központjainak összesített adatai megyénként (1969/70)

II. Csongrád megye és a Dél-Alföld

	Csongrád megye				Dél-Alföld			
	tanulók		vidékiek		tanulók		vidékiek	
	a	b %	a	c %	a	b %	a	c %
Kis vonzású (I.)	5 575	21,7	1 824	32,7	17 687	29,3	7 072	30,0
Közepes vonzású (II.)	7 737	30,1	3 749	48,4	23 725	39,4	12 959	54,6
Nagy vonzású (III.)	4 218	16,4	2 349	55,7	9 046	15,0	5 664	62,6
Országos vonzású (IV.)	8 189	31,8	6 798	83,0	9 851	16,3	8 289	84,1
Együtt	25 719	100,0	14 720	57,2	60 309	100,0	33 984	56,4

a = száma, b = megoszlása, c = aránya

lényegesek, az alacsonyabb rendű központoknál pedig attól függenek, hogy rendelkeznek-e az illető központok ilyen intézménnyel vagy sem. A közepes és nagy vonzású intézmények vonzásterületei között viszont jelentős különbség mutatkozik, éppúgy, mint a nagy és országos vonzásúak vonzáskörzetei között. Tekintettel arra, hogy Szeged vonzása a IV. kategóriában a Dél-Alföld minden egyéb központjának vonzását – még azok közvetlen környékén is – elnyomja, és a körzetben az oktatási funkció szempontjából betöltött kiemelkedő szerepe nem szorul bizonyításra, elegendő a közepes és nagy vonzású intézmények vonzásterülete közötti jelentős különbség alapján elkülöníteni a vizsgálati anyagot. Ennek megfelelően a Dél-Alföld oktatási központjainak vonzásterületei intézmények alapján összegezve vizsgálhatók.

A kis és közepes vonzású intézmények alapján elkülöníthető vonzásterületek határai bizonyos megegyezést mutatnak a járáshatárokkal minden olyan esetben, amikor a járási székhely város, vagy erős központi funkciókkal rendelkező községi jogállású, településföldrajzi értelemben városnak tekinthető település. Ilyen típusú vonzáskörzete van Szegednek, Kecskemétnek, Bajának, Kalocsának, Kiskunhalasnak, Kiskőrösnek, Kiskunfélegyházának, Makónak, Gyulának. A szentesi járás Ny-i községei Csongrádhoz, a D-iek pedig Hódmezővásárhelyhez kapcsolódnak. Az orosházi járás D-i részén Tótkomlós önálló vonzása, valamint Makó és Hódmezővásárhely hatása érezhető. A szarvasi járás területén Gyomaendrődöt magához kapcsoló önálló központ. A szeghalmi járás egyes községei Gyulához kapcsolódnak, mások (Vésztő, Körösladány) vonzáskör nélküli önálló mikroközpontok. A békési járás három D-i községe Békéscsabához kapcsolódik, de a megye székhelyének ezekkel együtt is csak viszonylag szűk területre korlátozódik domináns hatása. Békés megye DK-i része – a mezőkovácsházi járás és környéke – több kis központ megosztott vonzásterülete, melyek közül Mezőhegyes és Battonya egymást kiegészítő szerepköre (iparitanuló-iskola, ill. gimnázium) a legjelentősebb.

A többi, eddig fel nem sorolt kisebb központ közül Kunszentmiklós vonzásterülete a legnagyobb. Az alacsony községi viszonyszámok viszont arra engednek következtetni, hogy ez a terület – a volt dunavecsei járás jelentős része – már erősen kapcsolódik a vizsgált terület határán kívül eső központokhoz, Budapesthez, Dunaújvároshoz stb. is. Kiskunhalas és Baja vonzáskörzetének határán Bácsalmás viszonylag kicsi, de határozottan elkülönülő vonzásterülettel rendelkezik.

Egyes további központok, bár vonzáskör nélkül, elkülönülnek egy-egy nagyobb központ vonzásterületétől (pl. Tiszakécske, Elek), mások maguk is nagyobb központhoz kapcsolódnak (Jánoshalma, Kiskunmajsza, Mórahalom, Üllés, Kistelek, Mezőberény, Sarkad, valamint a csak speciális iskolával rendelkező Szabadkígyós). E kisebb központok meglevő vonzását a jelentősebb centrumok teljesen lefedik.

Az oktatási központok nagyságrend-differenciája ezen a fokon csak kevésbé tükröződik a vonzáskörzetek eltérő nagyságában. A legnagyobb központok esetében ez a különbség a vonzáskörzeten kívüli területekről vonzott tanulók viszonylag magas arányában mutatható ki (12. ábra).

A Dél-Alföld 37 oktatási központja közül csak 14 rendelkezik nagy vagy országos vonzású intézménnyel. Ezek közül kettő, Makó és Szabadkígyós, maga is Szeged és Békéscsaba vonzásterületéhez kapcsolódik. Gyula és Szarvas vonzását erősebb központok árnyékolják; olyan terület nincs a Dél-Alföldön, melyen hatásuk a vizsgált

mutatók alapján uralkodó lenne más központokéval szemben. A viszonylag nagy létszámú felsőfokú intézményekkel rendelkező Szarvas esetében ez a körülmény a peremi fekvéssel és speciális iskoláinak diszperz vonzásával magyarázható. Kalocsa is saját helyzetben van: bár maga Bajához kapcsolódik, közvetlen környékén és a gyaníthatóan ismét Dél-Alföldön kívüli központokhoz is erősen kötődő volt dunavecsei járás területén több községből összetevődő vonzásköre van.

A többi kilenc központ önálló és saját vonzásterülettel rendelkezik; közöttük Szeged szerepe domináns. Összefüggő vonzásterülete Ny felé túlterjed Csongrád megye határán, K felé pedig — árnyékolva Makót és vonzáskörzetét — Békés megye D-i részét kapcsolja magához, sőt a beékelődő Orosházától É-ra Békés megye ÉNy-i részére is kiterjed. Bács-Kiskun megye középső és ÉNy-i részének néhány községe ugyancsak Szegedhez kapcsolódik.

Békéscsaba, Baja és Kecskemét vonzáskörzete is számottevő. Mindhárom központ olyan területre terjeszti ki hatását, melyek az alacsonyabb specializáltsági szintű oktatást tekintve más központokhoz tartoznak. Békéscsabához kapcsolódik Békés megye középső és É-i része, Kecskeméthez Bács-Kiskun megye É-i, Bajához DNy-i része. A többi központ közül Szentes és Kiskunfélegyháza viszonylag jelentős, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely és Orosháza kisebb vonzáskörzettel rendelkezik (13. ábra).

Az oktatási központok hierarchiáját és egymás közötti kapcsolatait tekintve egyértelmű, hogy a Dél-Alföld legnagyobb oktatási központja Szeged. Jelentősége országos, vonzásköre csak a többi nagy központ (Budapest, Debrecen, Pécs stb.) egyidejű vizsgálatával határolható el. Szeged 30 intézményével, több mint 17 000 tanuló-jával messze kiemelkedik a Dél-Alföld többi központja közül. Ez a vizsgált arányértékek és mutatók alapján is megnyilvánul: a vidéki tanulók aránya több mint 60%, a város oktatási önellátottsága — a Dél-Alföld viszonylatában — közel 99%-os, az oktatási intézmények számától és típusától függő standard hierarchia-koefficiens értéke magas. Szeged és az utána következő központok közötti tényleges differenciákat leginkább a tanulók számától és az iskola típusától függő súlyozott hierarchia-koefficiens fejezi ki (23. táblázat).

A regionális központ mellett három paracentrum emelkedik ki: Kecskemét, Békéscsaba és Baja. Átlagértékeik alapján a mezocentrumoktól egyértelműen elkülönülnek, az egyes városok adatainak szóródása az átlag körül nem jelentős.

A mezocentrumok száma kilenc. Vizsgált ismérveik szóródása külön-külön jelentős lehet, de együttesen nem számottevő. Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kalocsa, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó, Szarvas, Orosháza és Gyula tartozik ebbe a csoportba.

A mezo- és mikrocentrumok szintje között öt szubcentrum különül el: Kiskőrös, Csongrád, Szeghalom, Békés, Gyoma.

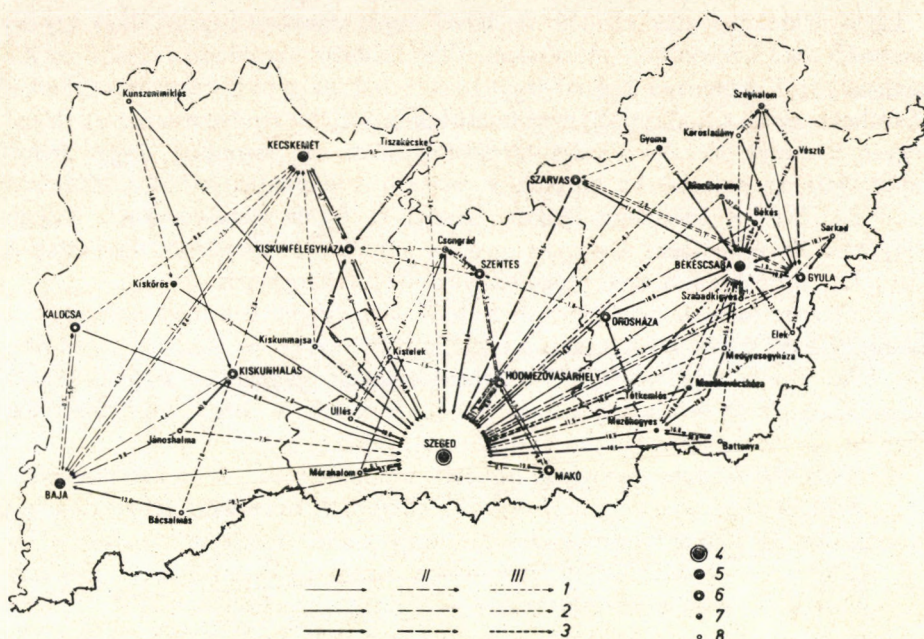
A központok hierarchiájának bázisa 19 mikrocentrum. Ezek adatai — a vidéki tanulók arányának kivételével — a legalacsonyabbak.

A központok sokoldalúan kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolat azon keresztül mérhető, hogy az egyes központok más központok tanulóinak mekkora hányadát vonzzák. A kapcsolatrendszer áttekinthetőségét úgy biztosítottuk vizsgálatainkban, hogy csak az elsődleges, másodlagos és harmadlagos kapcsolatokat vettük figyelembe,

23. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld oktatási központjainak hierarchiája

Központok	Központok száma	Átlagos tanuló-létszám	Átlagos intézményszám	A külső vonzás-arány súlyozott átlaga (%)	Súlyozott önel-látottsági átlag-érték (%)	Standard hierarchia-koefficiens	Súlyozott hierarchia-koefficiens
Regionális centrum	1	17 396	30,0	61,1	98,8	2,77	5,06
Paracentrum	3	5 019	10,33	52,8	87,3	2,53	1,05
Mezocentrum	9	2 054	4,33	54,9	74,2	2,27	0,40
Szubcentrum	5	981	2,60	58,3	62,8	1,60	0,15
Mikrocentrum	19	235	1,05	54,3	35,0	1,18	0,03

14. ábra. A Dél-Alföld oktatási központjainak hierarchiája és egymás közötti kapcsolatai

I = elsődleges kapcsolódás; II = másodlagos kapcsolódás; III = harmadlagos kapcsolódás; 1 = kapcsolódás a tanulók 0,1–5%-ával; 2 = kapcsolódás a tanulók 5,1–10%-ával; 3 = kapcsolódás a tanulók több mint 10%-ával; 4 = regionális centrum; 5 = paracentrum; 6 = mezocentrum; 7 = szubcentrum; 8 = mikrocentrum

feltüntetve azok viszonylagos nagyságát is. A kapott kép híven tükrözi a központok hierarchiáját, és részleteit tekintve sok sajátos relációt tár fel (14. ábra).

Mivel a kapcsolatrendszer vizsgálata csak a Dél-Alföldön belüli viszonylatokra terjed ki, a peremterületeken – ahol más, külső központok vonzása is erőteljesen érvényesül – nem mutat helyes képet. Ebben a tekintetben ismét Bács-Kiskun megye ÉNy-i része, Kunszentmiklós emelhető ki.

Figyelmet érdemel, hogy Szegedhez – Körösladány és Vésztő kivételével – valamennyi dél-alföldi központ kapcsolódik legalább harmadlagosan. Elsődlegesen kapcsolódik Szegedhez a három paracentrum, Csongrád megye valamennyi központja – a Szentesehez erősen kötődő Csongrád város kivételével –, Bács-Kiskun megye középső részének három jelentős központja és Dél-Békésben Mezőhegyes.

A többi központ közül a paracentrumok kapcsolatrendszere a leggazdagabb. Békéscsaba és Békés megye középső részének többi oktatási központja között intenzív, sokoldalú és kölcsönös kapcsolatok alakultak ki, amelyekben Békéscsaba szerepe domináns. Baja kiemelkedő oktatási központ jellegét mutatja, hogy Bácsalmás mellett Kiskunhalas, Kalocsa, sőt Kiskőrös is nagyobb mértékben kapcsolódik hozzá, mint Kecskeméthez.

Egyes mikroközpontok tanulói rendkívül magas arányával kapcsolódnak egy-egy magasabb fokú központhoz (Mórahalom, Üllés, Kistelek Szegedhez, Jánoshalma Kiskunhalashoz, Kiskunmajsa Kiskunfélegyházához, Szabadkígyós Békéscsabához, Sarkad Gyulához), mások a funkcionális megosztást tükröző sajátos rendszert alkotnak (Mezőhegyes–Battonya–Mezőkovácsháza–Medgyesegyháza). A viszonylag magas arányú kapcsolódás egyes fejlettebb központok esetében is kimutatható (Makó, Hódmezővásárhely, Szentes Szegedhez, Békés, Gyoma és Gyula Békéscsabához, Kiskunfélegyháza Kecskeméthez). Csongrád egyaránt erőteljesen kapcsolódik Szenteshez és Szegedhez, Orosháza és Szarvas pedig Békéscsabához és Szegedhez.

Az oktatási funkció nem önmagában levő, nem független a többi szerepkörtől, hanem azokkal szoros kölcsönhatásban van, azokkal együtt és hosszabb távon megközelítően azonos arányban fejlődik. Területi kihatását ugyanazok a központ-vonzáskörzet viszonylatok befolyásolják, mint a többi funkcióé, a mozgás, amelyben kifejezésre jut, ugyanazon infrastruktúra keretében bonyolódik. Tehát:

- az oktatási funkció mennyiségi ismérvei, a tanulók száma és területi megoszlása révén alkalmas arra, hogy segítségével a központok vonzáskörzetét elhatároljuk;
- az oktatási funkciót reprezentáló intézmények eltérő specializáltsági foka, ebből következően eltérő területi gyakorisága alapot nyújt arra, hogy a vonzáskörzeteket a különböző szinteknek megfelelően is elhatároljuk;
- az eltérő szintek, a különböző mennyiségi jellemzők és mutatók, valamint az egymás közötti kapcsolatok alapján feltárható a központok hierarchiája.

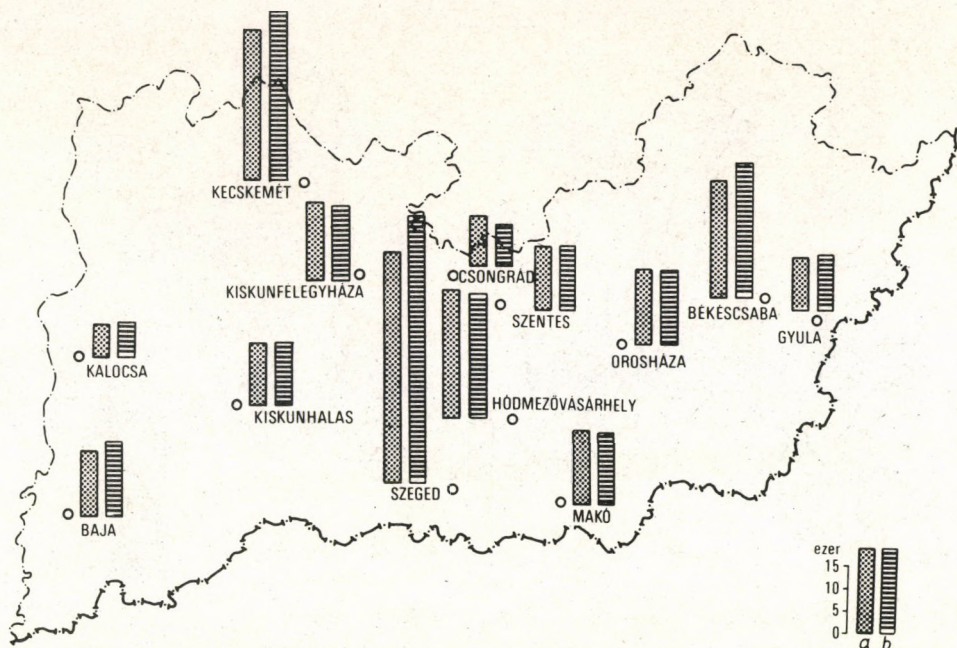
3. A Dél-Alföld központjainak hierarchiájára és vonzáskörzeteik elhatárolására irányuló egyéb vizsgálatok néhány eredménye

A centrum környezetében betöltött szerepe, területi kapcsolatai a munkahelyek, a munkaerő-ellátás oldaláról jól értékelhetők. A munkahelyek számát és ágazati struktúráját a módszertani fejezetben már említett módon lehet mennyiségileg megfogni (Tóth J. 1966).

A központi szerepkörű település aktív keresőinek és munkahelyeinek száma között az utóbbi javára általában különbség mutatkozik. Ennek nagysága szerint azok eltérő arányú munkaerővonzást fejtenek ki környezetükre.

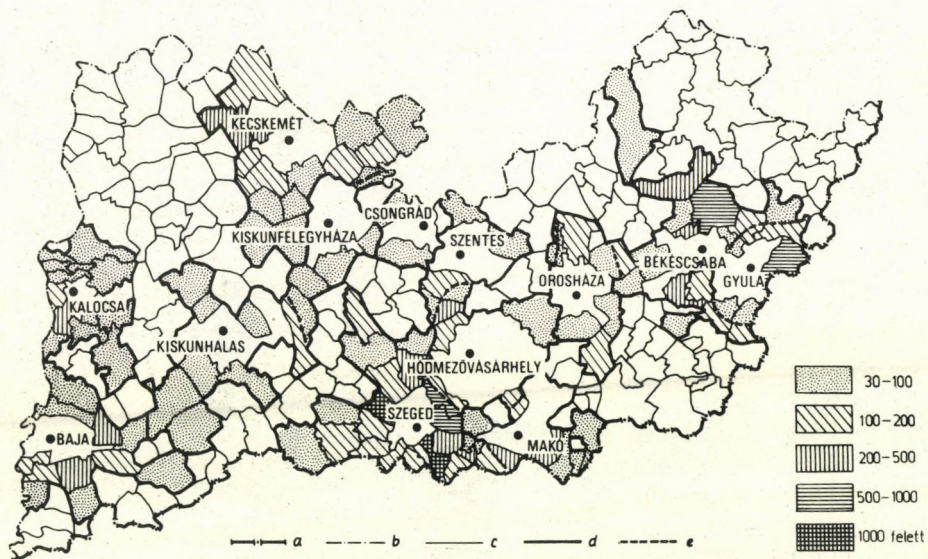
Az 1970-es népszámlálás tárgyra vonatkozó adatai még nem kerültek publikálásra, így az évtized változásai nem vethetők össze. 1960-ban jóval több a munkahelyek száma az aktív keresők számánál Szegeden (14,8%), Békéscsabán (12,9%), Kecskeméten (7,5%), Baján (10,6%) és Kalocsán (8,1%), míg a fel nem sorolt városok egy részénél a többlet már nem jelentős (Gyula, Kiskunhalas, Makó, Szentes), más részénél pedig az aktív keresők száma meghaladja a munkahelyekét (Csongrád, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Orosháza). Ezeket az eltéréseket a keresők áramlása, a be- és kiingázás hidalja át, tehát ennek volumene arányos az illető város munkahelyeinek és aktív keresőinek számával, ill. arányával (15. Ábra).

A munkaerővonzás volumenét tükrözi az az ábrázolás, mely a centrumba ingázók abszolút száma alapján készült (16. ábra). A községek azonban eltérő nagyságúak, így

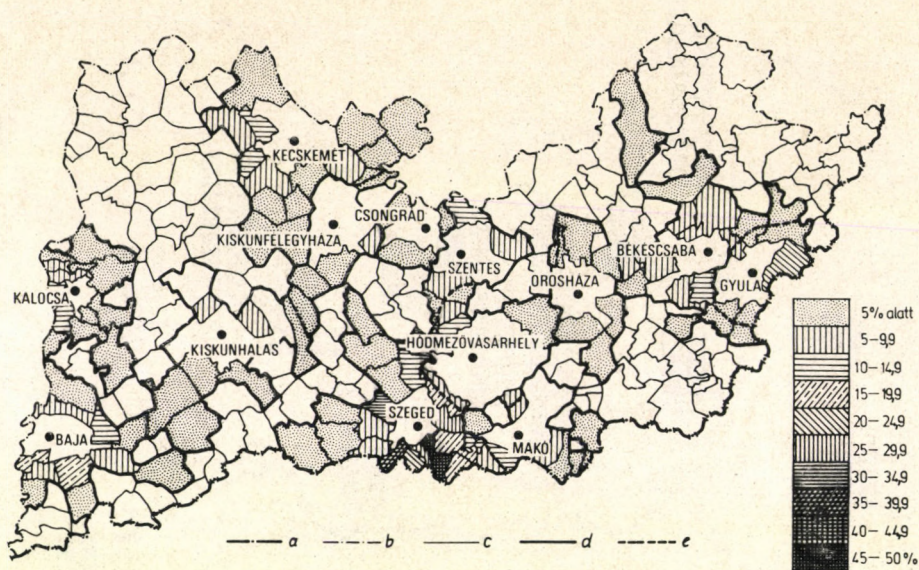
15. ábra. Az aktív keresők és a munkahelyek száma a Dél-Alföld városaiban (1960)

a = aktív keresők száma; b = munkahelyek száma

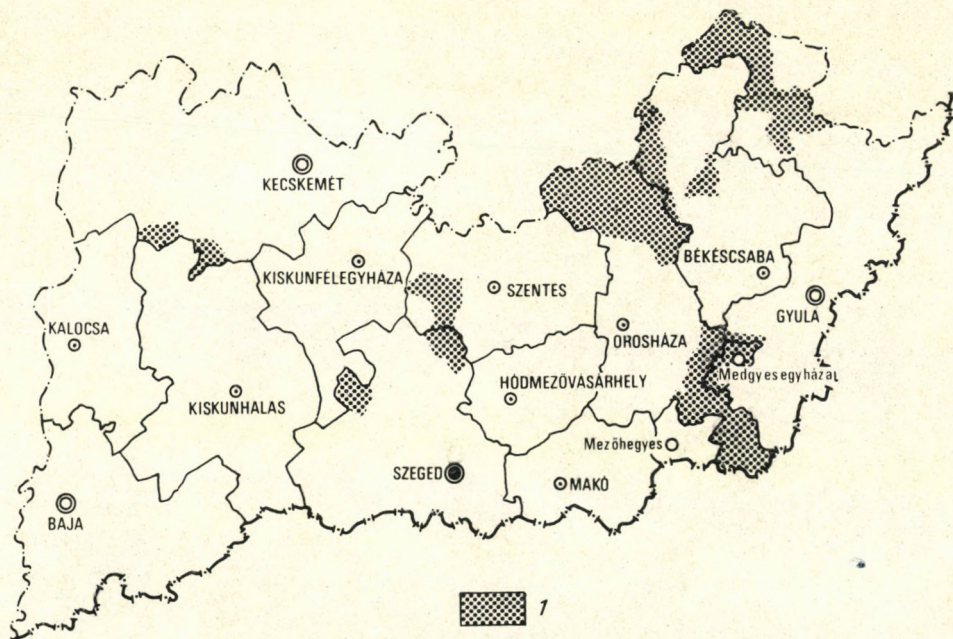
16. ábra. A városba beingázók száma községenként (1960)

a = országhatár; b = a Dél-Alföld határa; c = közigazgatási községhatár; d = a város munkaerő-vonzáskörzetének határa; e = a vonzáskörzet határa kettős vonzásnak alávetett területen

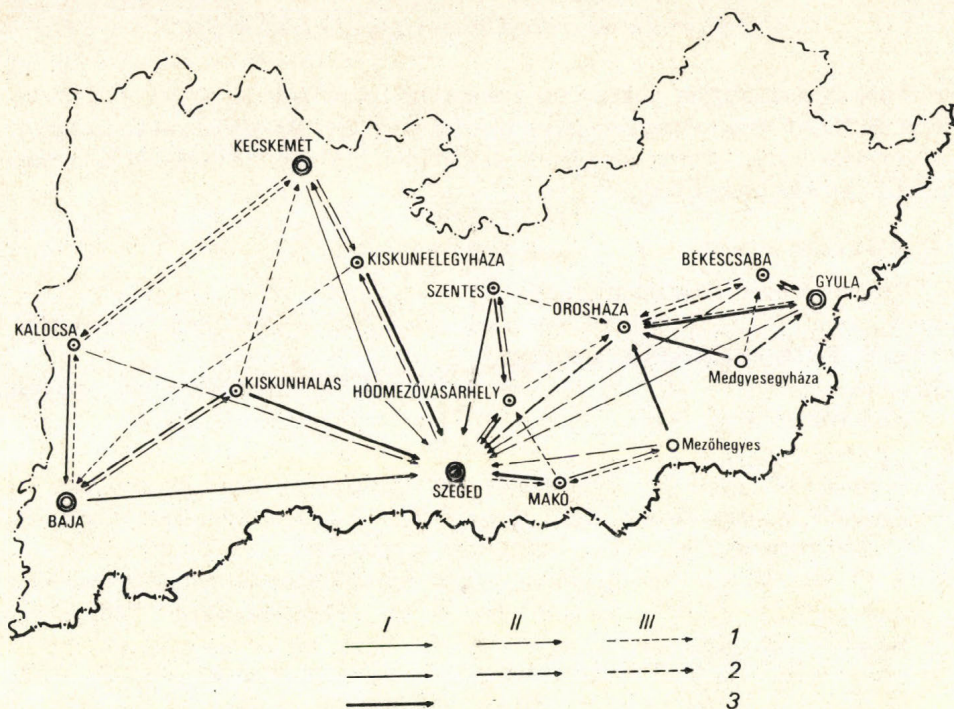
17. ábra. A városba bejárók a körzések keresőinek százalékában (1960)

a = országhatár; b = a Dél-Alföld határa; c = közigazgatási körzshatár; d = a város munkaerő-vonzáskörzetének határa; e = a vonzáskörzet határa kettős vonzásnak alávetett területen

18. ábra. A Dél-Alföld egészségügyi központjai és körzetei

1 = átmeneti területek (kapcsolódás a beteglétszám relatív többségével)

19. ábra. A Dél-Alföld egészségügyi központjainak egymás közötti kapcsolatai

I = elsődleges kapcsolódás; II = másodlagos kapcsolódás; III = harmadlagos kapcsolódás;
 1 = 0,1–5,0%; 2 = 5,1–10,0%; 3 = 10,1% fölött

keresőik száma is tág határok között mozog, a központhoz való kapcsolódásuk intenzitása ennél fogva egy más ábrázolási formánál tűnik ki: ha a központba ingázókat a község összes aktív keresőjéhez viszonyítjuk. Az adatok ilyen értelmű feldolgozását tükrözi a 17. ábra. (Mindkét esetben csak azok a községek szerepelnek a térképen, amelyekből legalább 30 fő ingázik az illető centrumba.)

A központok egymás közötti kapcsolatai a munkaerő oldaláról is tanulmányozhatók. Egyes városok esetében a munkaerő kölcsönös vagy akár egyoldalú áramlása jelentős mértékű. Ez az eltérő profilra, a funkciók megosztott voltára, térbeli közelségre stb. utal, és benne az egyes központok hierarchikus viszonyai is tükröződnek.

A Dél-Alföld kórházi és klinikai fekvőbeteg-ellátási körzeteinek és az egészségügyi központok hierarchiájának megállapítására a körzet 48 egészségügyi intézményében 1968-ban ápoltságnak negyedmillió beteg lakóhely szerinti vizsgálatával tettünk kísérletet (Pénzes I. – Tóth J. – Béla D. 1971). A vizsgálat alapján a Dél-Alföldön 12 nagyobb körzet volt elkülöníthető (18. ábra). A központok egymás közötti kapcsolatai alapján megállapíthatók azok hierarchikus szintjei is. Szeged mellett – mint más vizsgálatoknál is – három paracentrum mutatható ki: Kecskemét, Baja és Gyula. Az egészségügyi mezocentrumok száma nyolc (19. ábra).

4. A hierarchia- és vonzáskörzet-vizsgálatok eredményei

Vizsgálataink alapján a központi szerepkörű települések hierarchikus szintjére, egymás közötti kapcsolataira, vonzásterületeire, valamint a Dél-Alföld gazdasági mikro-körzeteinek a vonzáskörzet-vizsgálatok oldaláról történő megközelítésére vonatkozóan az alábbiak állapíthatók meg:

A) A központi települések hierarchikus szintjére vonatkozóan

1. Szeged a körzet regionális központja.
2. A regionális funkciók betöltésében a központ három paracentrumra támaszkodik. Ezek: Kecskemét, Békéscsaba és Baja.
3. A mezocentrumok száma nyolc (Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Szentés, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Gyula). Járásnyi területen töltenek be *sokoldalú* szerepkört.
4. Vizsgálataink szerint a Dél-Alföldön hat szubcentrum funkcionál (Kiskőrös, Csongrád, Szarvas, Gyoma, Békés, Szeghalom). A mezocentrumokhoz viszonyítva kisebb területen töltenek be *kevésbé sokoldalú* szerepkört.
5. A 14 mikrocentrum közül egyesek magasabb szintű központ nélküli területeken funkcionálnak (Mezőkovácsháza, Mezőhegyes, Medgyesegyháza, Tótkomlós, Battonya, ill. Kunszentmiklós, Dunavecse, Solt), mások erősebb centrumok „árnyékában” látnak el kevés számú központi szerepkört közvetlen környezetük számára (Jánoshalma, Bácsalmás, Kiskunmajsa, Kistelek, Mezőberény, Sarkad).

B) Vizsgálati eredményeink és az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció

1. Vizsgálati eredményeink a jelent tükrözik, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció Dél-Alföldre vonatkozó része a megvalósítandó jövő célkitűzéseit rögzíti. Feltéve, hogy mindkét megközelítés helyes a maga területén, a kettő közötti eltérés nagysága a fejlesztési feladatok differenciált voltára utal.
2. A dél-alföldi települések hierarchiájának csúcsán mindkét megközelítésben Szeged áll.
3. Az eredményeink szerinti három paracentrummal (Kecskemét, Békéscsaba, Baja) szemben a koncepció két felsőfokú (Kecskemét, Békéscsaba) és két részleges felsőfokú központot (Baja, Hódmezővásárhely) különít el. Véleményünk szerint:
 - a) Baja hierarchia-szintje és vonzáskörzetének nagysága alapján ma is közel egyenrangú a két másik paracentrummal. Várható jövőbeni fejlődése (elég itt utalnunk a Duna D-i szakaszának egyre növekvő jelentőségére) ezt még kifejezettebbé teszi.
 - b) Hódmezővásárhely vizsgált jellemzői alapján nem különbözik a fejlettebb mezocentrumoktól. Jövőbeni fejlődésének – a dinamikus Szeged árnyékában – nem látjuk olyan lehetőségét, mely a részleges felsőfokú központi szerepkört indokolná.
4. További hét mezocentrumunknak középfokú központok felelnek meg a koncepció szerint.
5. A koncepció három középfokú (Kiskőrös, Csongrád, Szeghalom) és három részleges középfokú központja (Szarvas, Gyoma–Endrőd, Békés) vizsgálataink alapján

jelenleg szubcentrumként funkcionál. Jövőbeni fejlesztésük rugalmas, több alternatívát felszínén tartó lehet.

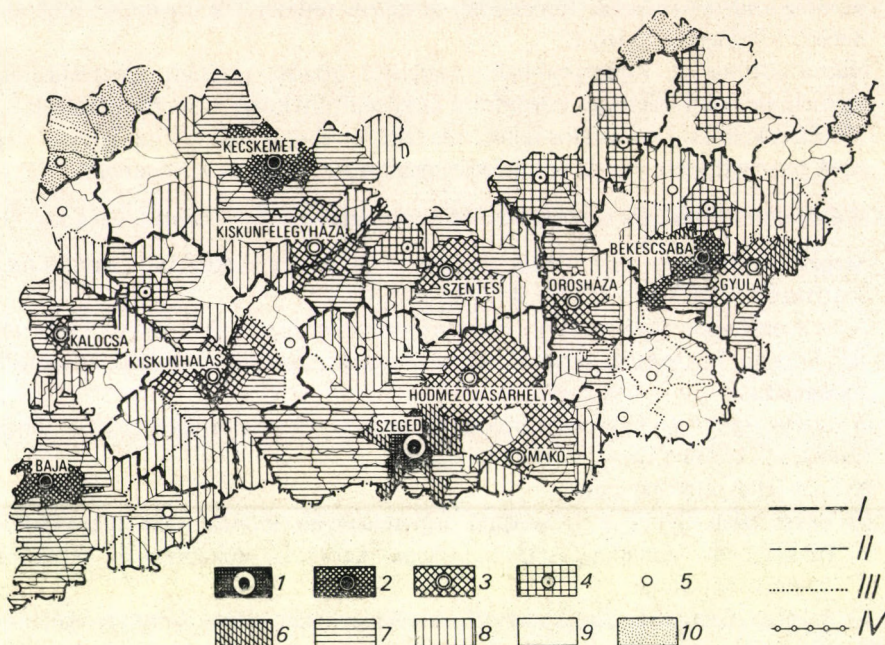
6. Mikrocentrumaink Konceptió-beli megfelelői között egyaránt megtalálhatók a kiemelt alsófokú, részleges középfokú és középfokú központok. Ez utóbbiak – pl. Mezőkovácsháza – céltudatos fejlesztése feltétlenül szükséges ahhoz, hogy e települések tervezett szerepkörük betöltésére ténylegesen alkalmasak legyenek.

C) A központi települések egymás közötti kapcsolataira vonatkozóan

1. Szeged Budapesthez kapcsolódik elsősorban. A hozzá kapcsolódó para- és mezocentrumok relációjában szerepe domináns.
2. A paracentrumok fővárosi kapcsolatai erősek, elsődlegesek. A hozzájuk kapcsolódó alsóbbrendű központok viszonylatában szerepük domináns, Szeged relációjában alárendelt.
3. A mezo-, szub- és mikrocentrumok kapcsolatai változatos irányúak és intenzitásúak, sok esetben komplementer jellegűek.
4. Néhány jellegzetes kapcsolat:
 - a) Békéscsaba–Gyula: a Dél-Alföld legintenzívebb intercentrális kapcsolata. A funkcionális munkamegosztáson alapuló kapcsolat kölcsönös és békéscsabai dominanciát mutat.
 - b) Szentes–Csongrád, Kecskemét–Kiskunfélegyháza: eléggé intenzív, kölcsönös kapcsolat az elől álló városok dominanciájával.
 - c) Szeged–Hódmezővásárhely–Makó: sajátos, sokoldalú, eléggé intenzív, kölcsönös háromszög-kapcsolat Szeged erős, ill. (Makó relációjában) Hódmezővásárhely enyhébb dominanciájával.
 - c) Baja–Kalocsa, Kiskunhalas–Kiskőrös: lazább, de kölcsönös kapcsolat az elől állók dominanciájával.
 - e) Mezőkovácsháza–Battonya–Medgyesegyháza–Mezőhegyes–Tótkomlós: laza, egy-egy tényezőre kiterjedő, komplementer kapcsolat változatos, nem szignifikáns dominanciával.

D) A központok vonzásterületeiről

1. A vonzásterületek – intenzitás szerint – övezetekre különülnek.
 - a) Agglomerációs övezet: a központtal funkcionális egységet alkotó települések öve. Legkifejezettebb Szeged körül (Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyálarét, Algyő), de megtalálható Békéscsaba (Mezőmegyer) és Gyula (Gyulavári) szomszédságában is.
 - b) A hegemon vonzás öve: a kapcsolatteremtések abszolút többségével a központhoz kötődő települések alkotják. Szeged, Kecskemét és Baja ilyen övezete a legkiterjedtebb. Valamennyi mezocentrum és a szubcentrumok többsége legalább egy települést kapcsol magához hegemon módon.
 - c) A domináns vonzás öve: a kapcsolatteremtések relatív többségével a központhoz kapcsolódó települések alkotják.
 - d) Átmeneti öv: településeit több központ vonzza lényegében azonos intenzitással.
 - e) „Periféria”: az alacsony kapcsolódási viszonzyszámok valószínűsítik, hogy a vizsgált területen kívüli központokhoz kapcsolódnak.

20. ábra. A Dél-Alföld centrumai, vonzáskörzetei és azok övezetei

I = regionális centrum; 2 = paracentrum; 3 = mezocentrum; 4 = szubcentrum; 5 = mikrocentrum; 6 = agglomerálódó övezet; 7 = hegemon vonzás; 8 = domináns vonzás; 9 = több oldalról vonzott, átmeneti öv; 10 = periféria; I = vonzáskörzet-határ (szubcentrumig); II = mikrocentrum vonzáskörzet-határa; III = mikrokörzet-határ; IV = a paracentrumok magasabb fokú vonzáshatára

2. A vonzásterületek is – a vizsgált funkciónak, ill. vonzásközpontoknak megfelelően – hierarchikus rendben léteznek. A különböző szintű funkciók vizsgálatával lehetővé válik egyes vonzásterületek további tagolása, ill. más oldalról, bizonyos vonzásterületek összevonása.

E) A gazdasági mikrokörzetekről

A gazdasági mikrokörzetek és a vonzáskörzetek elvi különbözőségét nagyrészt elismerve is a vonzáskörzet-központok alá-fölérendeltsége, a kölcsönös kapcsolataikban megnyilvánuló dominancia, valamint a D/2. pontban leírtak alapján kísérlet tehető a gazdasági mikrokörzetek elhatárolására a vonzás-vizsgálatok oldaláról. Az így összeállt képet a 20. ábra mutatja be.

Néhány megjegyzés, kizárólag a vonzás-vizsgálatok oldaláról:

- a Baja–Kalocsa körzetben Solt környéke vitatható, egyébként az elhatárolás megbízhatónak látszik;
- a Kiskunhalas–Kiskőrös körzetben Kiskunmajsa kapcsolódása viszonylagos; kérdéses, hogy erősödik-e;

- a Kecskemét–Kiskunfélegyháza körzet meglehetősen biztonsággal elhatárolt. A Kecskemét–Nagykőrös kapcsolatok intenzitása és sokoldalúsága a jelzett kiegészítést indokolják;
- a Dunavecse–Kunszentmiklós terület semmiképpen sem önálló, a Dél-Alföld központjaihoz való kapcsolódása laza. Valószínűleg nagyobb részben a dunaújvárosi mikrokörzethez tartozik;
- a szegedi körzet határai megbízhatóknak tűnnek. Vonzáskörzeti alapon önálló hódmezővásárhelyi, ill. makói körzet léte nem indokolható;
- a Szentcsaba–Csongrád körzet határai É-on vitathatók. Egyes részvizsgálataink alátámasztják a kunszentmártoni terület idekapcsolását. E mellett szól az a tény is, hogy Szolnok intenzív vonzása Martfű–Tiszaöldvár–Cibakháza térségében megszűnik, és a vitatott terület önállóan nem áll meg;
- a Békéscsaba–Gyula körzet az ÉK-i települések kivételével megbízhatóan elhatárolható;
- az orosházi körzet ÉNy-i fele kellő biztonsággal elhatárolt. A DK-i rész (a mezőkovácsházi járás) ide kapcsolódását a meglevő kapcsolatok csak részben indokolják;
- vonzáskörzet-vizsgálatok oldaláról valószínűsíthető egy Mezőtúr–Túrkeve–Szarvas–Gyoma központokkal jellemezhető gazdasági mikrokörzet léte;
- Békés megye É-i csücske valószínűleg a karcagi körzethez kapcsolódik;
- valószínűsíthető egy Szeghalom–Berettyóújfalu körzet léte a békéscsabai és debreceni körzet között.

Számos területen, így főleg az utóbb érintetteken további és a határos területeket is magában foglaló vizsgálatokra lenne szükség a megbízhatóbb elhatárolás céljából.

VI. A foglalkozási átrétegződés jellegzetességei és területi eltérései

1. A keresők arányának időbeni és területi változásai

A keresőknek az össznépességhez viszonyított arányát tekintve a Dél-Alföld — egészében véve — az elmúlt évtized során mintegy másfél százalékkal elmaradt az országos átlagtól. A növekedés üteme valamivel gyorsabb volt az országosnál, így 1970-re az elmaradás valamelyest csökkent.

A keresők arányának növekedése két fő okra vezethető vissza:

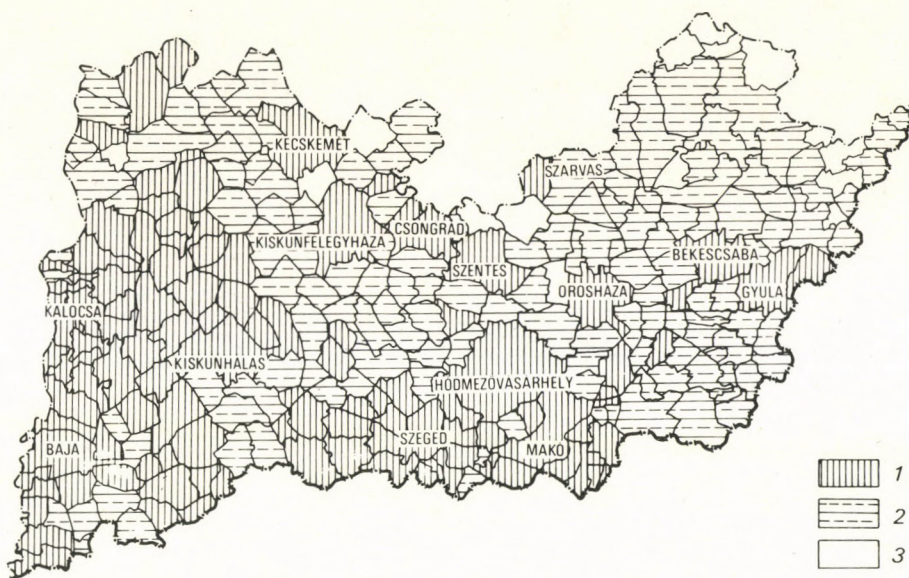
- a) az ipari és a mezőgazdasági nagyüzemek az évtized során a népesség egyre nagyobb hányadát vonták be a termelésbe, a segítő családtagokból — főleg a nők köréből — sokan termelőszövetkezeti tagok, munkavállalók lettek;
- b) az alacsony születési arányszám miatt lényegesen csökkent a gyermekkorúak össznépességhez viszonyított aránya, következésképp a produktív korúaké, benne a keresőké, ez okból is növekedett.

1960-ban a keresők aránya csak Szegeden, a szegedi járás néhány, Tápé kivételével a várossal nem érintkező községében, Bács-Kiskun és Békés megye kisszámú településében haladta meg a 60%-ot. Elhelyezkedésükben területi törvényszerűség nem mutatkozik. A települések döntő többségében a körzet átlagának (53,8%) megfelelően 50–60% között volt a keresők aránya. Az 50% alatti értékekkel szereplő települések a körzet egyes részein, a Körösök vidékén, a Bácskai-lőszhát területén, valamint Szentes–Szarvas–Orosháza–Hódmezővásárhely között összefüggő zónákat alkotnak. Bennük néhány község (Ecsefalva, Kertészsziget, Zsadány) a keresők 40% alatti arányával tűnik ki.

1970-re a Dél-Alföldön mintegy 90 000 fővel, 61%-ra nőtt a keresők aránya. Csongrád megye D-i részén, Bács-Kiskun megye DNY-i felén az átlagosnál nagyobb a keresők aránya. Békés megyében csak a dinamikusabb központok (Békéscsaba, Gyula, Orosháza), valamint néhány környező település tartozik ebbe a kategóriába. 50% alatti kereső-arány csak kisszámú községben, főleg a Körösök vidékén fordul elő. Olyan közigazgatási egység, ahol a keresők aránya 40% alatt lenne, nincs már a Dél-Alföldön, néhány esetben viszont 70% fölötti értékek is előfordulnak (21. ábra).

2. Az átrétegződés szintjei

A Dél-Alföld népességének — keresőinek — foglalkozási átrétegződése az országosnál alacsonyabb szinten van. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma mintegy 55 000-rel csökkent ugyan 1970-re, arányuk azonban így is jóval az országos átlag felett van. Az ipari-építőipari keresők száma csaknem megduplázódott, 153 000-ről 281 000-re nőtt, arányuk mégis csak háromnegyede az országos átlagnak. Kisebb a Dél-Alföld egyéb keresőinek aránya is az országosnál. Ez utóbbi foglalkozási főcsoport-

21. ábra. A keresők össznépséghez viszonyított aránya (1970)

1 = 60% fölött; 2 = 50–60%; 3 = 40–50%

ban mintegy 18 000 fővel nőtt a keresők száma, de az összes keresők számának dinamikusabb növekedése következtében részarányuk néhány tized százalékkal csökkent.

Egészében véve a Dél-Alföld keresőinek foglalkozási átrétegződésében az elmúlt évtizedben a következők tapasztalhatók:

- az átrétegződés szintjei alacsonyabbak;
- a fő tendenciák az országgal megegyezők;
- az évtized során a körzet és az ország egésze közötti relatív különbségek csökkentek, a felzárkózás folyamata tovább tart (24. táblázat).

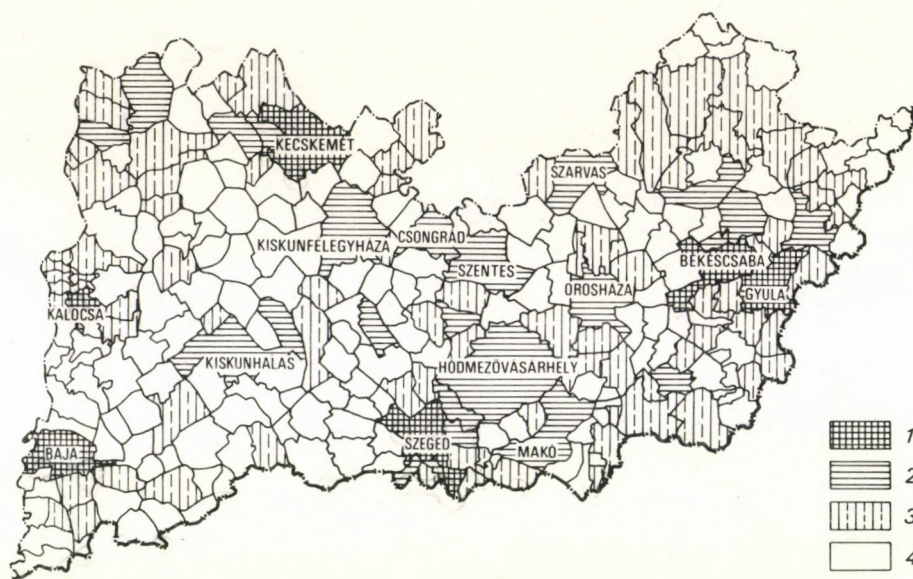
Az átrétegződés szintjeiben lényeges területi differenciák mutatkoznak a Dél-Alföldön.

A mezőgazdasági keresők aránya 1960-ban csak Szegeden, Békéscsabán, Kecskeméten, Baján, Kalocsán, valamint a szegedi agglomerációnak már akkor szerves részét képező Kiskundorozsmán, Szőregen és a nagy kapacitású kenderfeldolgozóval rendelkező, kis határú Nagylakon volt kisebb az országos átlagnál. A Dél-Alföld átlagánál kisebb értékek is csak a többi városnál, ill. a községi

24. TÁBLÁZAT

*A keresők foglalkozási megoszlása Magyarországon és a Dél-Alföldön, %
(1960, 1970)*

	Mezőgazdaság		Ipar és építőipar		Egyéb	
	1960	1970	1960	1970	1960	1970
Magyarország	35,2	27,2	31,7	42,1	35,2	30,7
Dél-Alföld	55,9	44,1	19,1	31,5	25,0	24,4

22. ábra. A mezőgazdasági keresők összkeresőkhöz viszonyított arányának területi differenciái a Dél-Alföldön (1970)

1 = az országos átlag (27,2%) alatt; 2 = az országos átlag és a Dél-Alföld átlaga (44,1%) között; 3 = a Dél-Alföld átlaga és a körzet nem központi funkciójú településeinek átlaga (63,5%) között; 4 = a körzet nem központi funkciójú településeinek átlaga felett

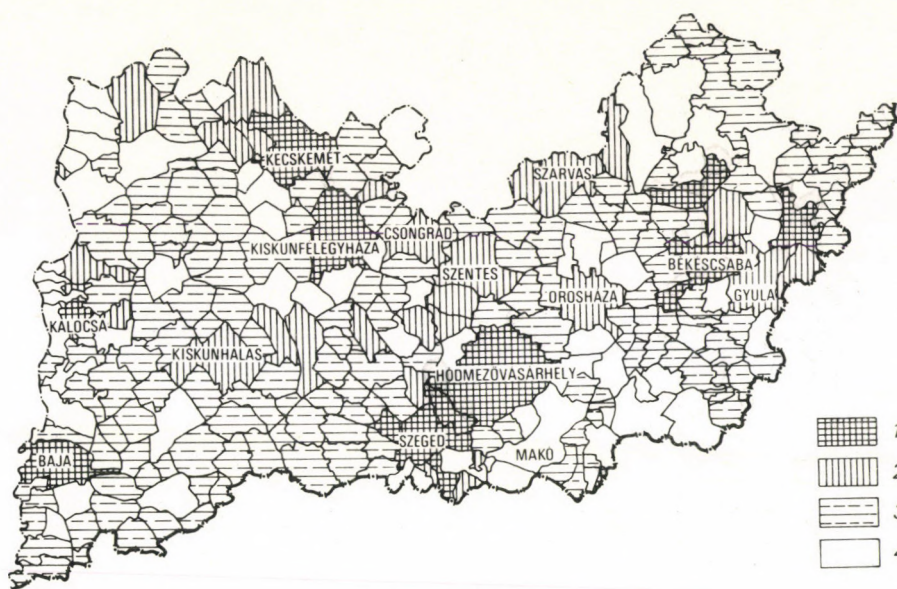
jogállású, de központi szerepkört betöltő településeknél valamint a Szegedhez szorosan kapcsolódó községek egy részénél tapasztalhatók. Nagy kiterjedésűek azon települések összefüggő foltjai, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak az összkeresők háromnegyedét vagy annál nagyobb arányt tesznek ki.

1970-re a területi megoszlás nem sok változást mutat: az ugróértékek változásával csak azok a települések kerültek más kategóriába, ahol a mezőgazdasági keresők aránya oly módon változott az átlagosnál lényegesen gyorsabban vagy lassabban, hogy közben a határértékeket is túllépte. Néhány eltérés ezt figyelembe véve különösen érdekes:

- a városok hatása környezetükre fokozottan megnyilvánul (Kecskemét, Szeged, Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Hódmezővásárhely);
- a kisebb központok tartják pozícióikat, sőt egyesek (Mezőkovácsháza) erősítik azt;
- a Duna völgyében és a Körösök vidékén viszonylag nagyszámú település eggyel alacsonyabb kategóriába kerül (22. ábra).

Az iparban foglalkoztatottaknak az összkeresőkhöz viszonyított arányát ugyanazon határértékek felhasználásával (országos átlag, a Dél-Alföld átlaga, a Dél-Alföld nem központi szerepkörű településeinek átlaga) ábrázoltuk térképen, mint a mezőgazdasági keresők esetében. A kettő nem tükröke egymásnak, hiszen – bár az esetek döntő többségében az ipar az átrétegződés hajtóereje – egyes esetekben egyéb ágak is helyettesíthetik.

Az ipari keresők aránya 1960-ban csak Baja, Kalocsa, Békéscsaba és Szeged városokban, a szegedi agglomeráció három településén, Kiskundorozsmán, Szőregen és Tápén, valamint Nagylakon haladja meg az országos átlagot. A többi város is kiemelkedik, bár közülük kettőben, Szarvason és Kiskunhalason az iparban foglalkoztatottak aránya a Dél-Alföld átlagát sem éri el. A nagyobb ipari központok körül – Szegeden kívül is – a magasabb arányokkal kitűnő települések övezete már megjelenik.

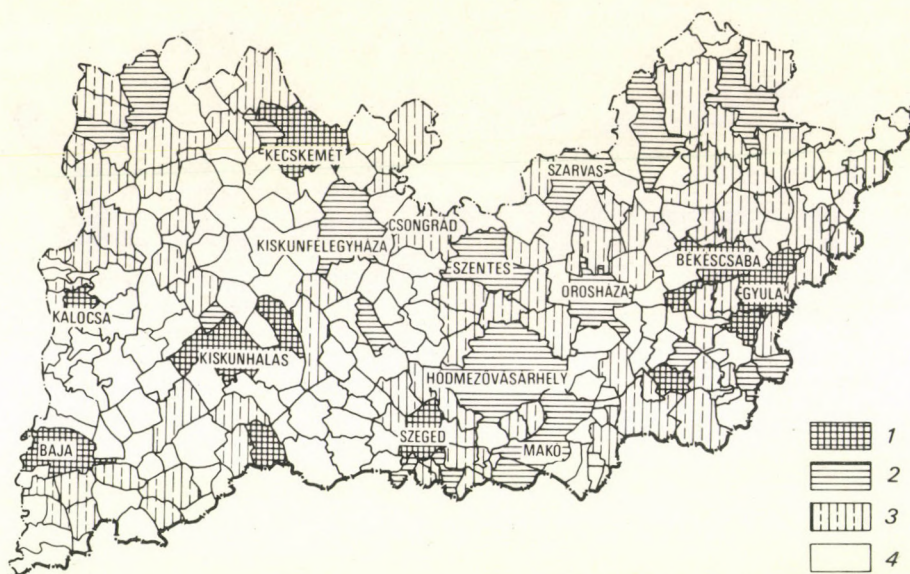
23. ábra. Az ipari-építőipari keresők összkeresőkhöz viszonyított arányának területi differenciái (1970)

1 = az országos átlag felett; 2 = az országos átlag (42,1%) és a körzeti átlag között; 3 = a Dél-Alföld átlaga (31,5%) és a nem központi szerepkörű települések átlaga között; 4 = a nem központi szerepkörű települések átlaga (20,9%) alatt

1970-re az országos átlagnál magasabb értékekkel szereplő települések köre Kecskeméttel, Kiskunfélegyházával, Hódmezővásárhellyel, Sarkaddal, Mezőberénnyel, valamint az évtized során rendkívül gyors iparosodáson átment Algyóval bővült. Szarvas és Kiskunhalas arányszáma túlhaladta a Dél-Alföld átlagát, Makóé viszont az alá került. Erőteljesebben megmutatkozik a központ körüli településgyűrű kialakulása Szeged, Kecskemét, Kalocsa, Orosháza és Békéscsaba–Gyula környezetében. Baja környékén visszaesés mutatkozik. Hasonló tendencia érvényesül a makói járásban és a Körösök vidékén is (23. ábra).

Az egyéb keresők országos átlagnál magasabb aránya már a vizsgált évtized elején is csak a legsokoldalúbb központokban található a Dél-Alföldön (Szeged, Kecskemét, Békéscsaba megyeszékhelyek, Szentes, Gyula, Baja volt megyeszékhelyek, Kalocsa igazgatási központ és Kiskunhalas közlekedési csomópont). Mindössze egy községi jogállású település, a szegedi agglomerációhoz tartozó Szőreg – egyben közlekedési gócpont – csatlakozik ehhez a kategóriához. A Dél-Alföld átlagánál nagyobb az egyéb keresők aránya a többi városban, a fejlettebb kisebb központokban, néhány Szeged környéki településben, valamint – a közlekedési ágazat jóvoltából – Kelebián, Kétegyháza és Lökősházán. A legalacsonyabb értékekkel rendelkező kis települések nagy, összefüggő övezete alakult ki a körzet Ny-i felén, míg K-en ezek a városok közötti keskeny sávokra korlátozódnak.

1970-re Szentes értéke az országos átlag alá kerül. Ezzel szemben az elsősorban igazgatási szerepköre révén urbanizálódó Mezőkovácsháza, valamint a közlekedési ágazatban foglalkoztatottak magas aránya miatt Kelebia és Kétegyháza bővíti a legmagasabb értékekkel szereplő dél-alföldi települések csoportját. A többi kategóriához tartozó települések területi elhelyezkedésében csak néhány, kisebb jelentőségű változás következik be (24. ábra).

24. ábra. Az egyéb ágazatokban foglalkoztatott keresők összeresőkhöz viszonyított arányának területi differenciái a Dél-Alföldön

1 = az országos átlag (30,7%) felett; 2 = a Dél-Alföld átlaga (24,4%) és az országos átlag között; 3 = a Dél-Alföld nem központi funkciójú településeinek átlaga (15,6%) és a körzet átlaga között; 4 = a Dél-Alföld nem központi funkciójú településeinek átlaga alatt

3. A Lettrich-féle településtípusok számának és területi elhelyezkedésének változásai (1960–1970)

Lettrich E. „Urbanizálódás Magyarországon” c., 1965-ben megjelent munkájában agrár, kétlaki és urbánus településeket különít el a foglalkozási struktúra alapján, háromszögdiagramos módszerrel. Az eljárás egyszerű, jól felhasználható, széles körben elfogadottá vált típusai és azok különböző fokozatai kiválóan alkalmasak egyes területek település-állományának strukturális elemzésére.

A Dél-Alföldön 1960-ban mindössze 10 volt az urbánus, 18 a kétlaki települések száma; a 259 településből 231 agrár jellegű volt. Ez utóbbiak közel kétharmada, a teljes településállomány több mint fele az agrár II. típusba tartozott, ahol az agrár-népesség aránya 75% fölötti. A kétlaki települések „a” és „b” típusa közötti mennyiségi differencia is arra utal, hogy ekkor még inkább az egyéb, mint az ipari-építőipari ágazat az urbanizálódás hajtóereje ezen a fokon. (A 18 kétlaki település közül 12 a „b”, 6 az „a” típusba tartozik.) Az urbánus települések között is csak egy (Nagylak) található, melyben az ipar döntő szerephez jut.

1970-re az urbánus települések száma 18-ra, a kétlakiaké 49-re nő, az agrár jellegűeké 192-re csökken. Ez az átförmálódás önmagában is sokat mond, a részletesebb elemzés azonban a kiváltó okokra is magyarázattal szolgál. Az ipar szerepének meg-

25. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld településeinek megoszlása Lettrich E. kategóriái szerint (1960, 1970)

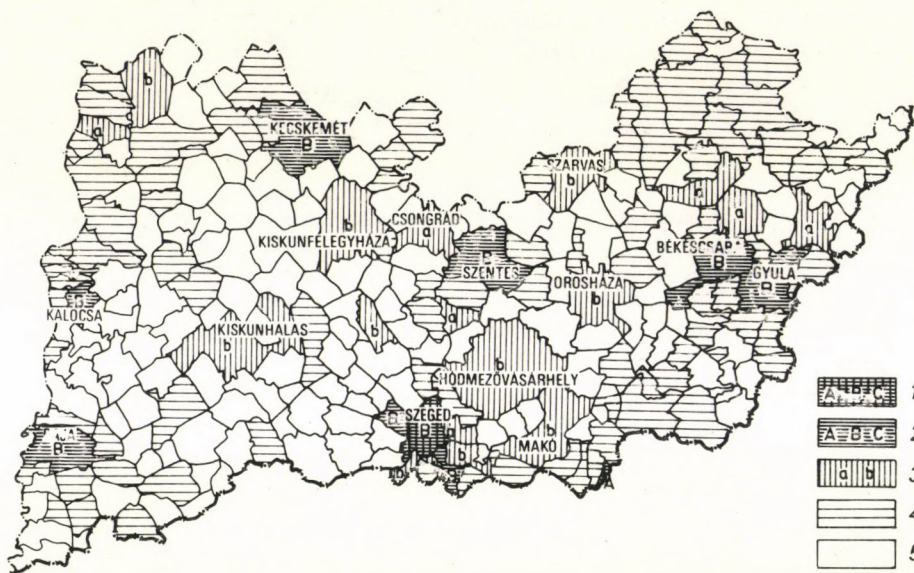
Típus	1960	1970	Változás
Agrár II.	143	78	-65
Agrár I.	88	114	+26
Agrár együtt	231	192	-39
Kétlaki „a”	6	42	+36
Kétlaki „b”	12	7	-5
Kétlaki együtt	18	49	+31
Urbánus I. A.	—	4	+4
Urbánus I. B.	8	12	+4
Urbánus I. C.	—	—	—
Urbánus II. A.	1	1	0
Urbánus II. B.	1	1	0
Urbánus II. C.	—	—	—
Urbánus együtt	10	18	+8
Összesen	259	259	0

növekedése mindhárom típus fokozatainak egybevetéséből kiviláglik. A szélsőségesen agrár települések száma csaknem felére csökken, az agrár II. fokozat az agrár I.-gyel szemben kisebbségbe kerül. A kétlaki települések számának csaknem háromszorosra növekedése úgy jött létre, hogy benne a kétlaki „a” típushoz tartozók száma hét-szeresére, 6-ról 42-re nőtt, a „b” típushoz tartozóké pedig 12-ről 7-re csökkent. Az urbánus I. B. típushoz sorolható települések számának növekedése mellett figyelemre méltó, hogy ezen a fokon is megjelent négy ipari orientációjú település (25. táblázat).

Elemzésre érdemes az egyes típusokhoz tartozó települések területi elhelyezkedése és annak az évtized során bekövetkezett változása is.

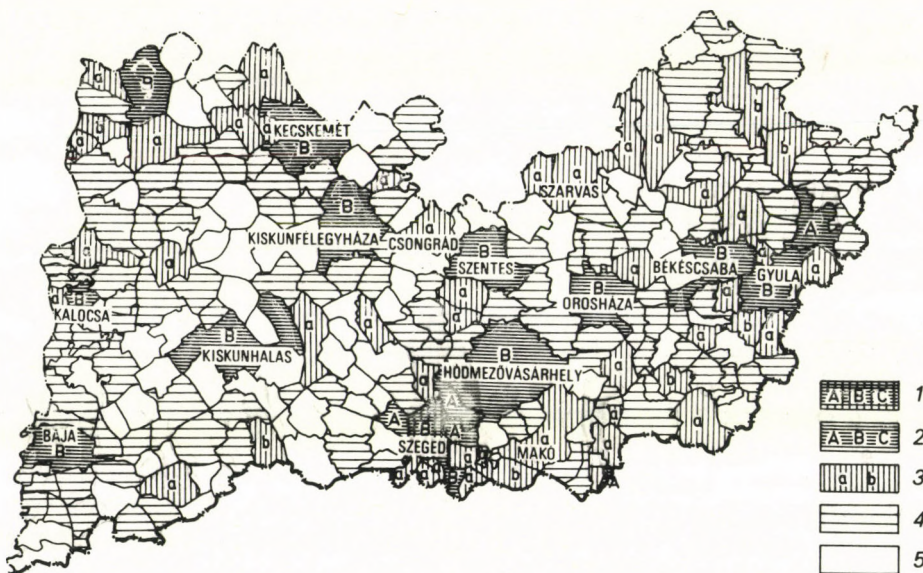
1960-ban az urbánus települések közé Szeged, Baja, Kecskemét, Békéscsaba, Kalocsa, Szentés és Gyula városok, valamint Nagylak, Kiskundorozsma és Szőreg községek sorolhatók. A kétlaki települések közé a többi város — Kiskőrös kivételével — valamint a fejlettebb községi jogállású központok és néhány Szeged környéki település tartozik. Az urbanizálódás legalacsonyabb szintjén álló agrár II. típusú települések a Duna—Tisza közén csaknem teljesen összefüggő területet alkotnak. Számuk a Tiszán-túlön kisebb és kiterjedésük a városok közötti keskenyebb zónákra korlátozódik (25. ábra).

1970-re a városok nagy része az urbánus „B” típusba kerül. Rajtuk kívül itt található Kunszentmiklós és Szőreg is. Az urbánus „A” típusú települések csoportja — a II. fokozatba tartozó Nagylakon kívül — Sarkadot, Kiskundorozsmát, Algyőt és Tápét foglalja magába, tehát döntően városkörnyéki településekkel bővült. A kétlakiak nagymértékben kiszélesedett „a” típusába is zömmel olyan települések tartoznak, melyek valamely dinamikus ipari centrum közvetlen környékén helyezkednek el (Kétegyháza, Hetényegyháza, Gyálarét, Tiszasziget, Újszentiván, Deszk, Kübekháza, Gerla, Gyulavári, Szabadkígyós, Mezőmegyer stb.), vagy melyek központi szerepkört töltenek be (Kiskőrös, Kistelek, Szeghalom, Tótkomlós, Mezőkovácsháza stb.). A kétlaki „b” típus jelentősége csökkent, az igazgatási szerepkör révén csak négy, a közlekedési funkciók

25. ábra. A LETTRICH E.-féle településtípusok területi elhelyezkedése (1960)

1 = urbánus II.; 2 = urbánus I.; 3 = kétlaki; 4 = agrár I.; 5 = agrár II.

26. ábra. A LETTRICH E.-féle településtípusok területi elhelyezkedése (1970)

1 = urbánus II.; 2 = urbánus I.; 3 = kétlaki; 4 = agrár I.; 5 = agrár II.

oldaláról csak három esetben manifesztálódik. Néhány Szeged környéki kétlaki „b” típusú település — a központ gyors iparosodásának a környezetre is kiható kisugárzása következtében — kétlaki „a” típusúvá alakult (Gyálarét, Újszentiván, Deszk).

A szélsőségesen agrár települések foltjainak területi kiterjedése csökkent, a Duna—Tisza közén is összeszűkült, több részre szakadt. A Tiszántúlon csak Szentes környékén, valamint Szarvas és Békéscsaba között találhatók viszonylag nagyobb számban az agrár II. típusú települések.

Figyelmet érdemel, hogy a körzet három paracentrumából kettőt — Kecskemétet és Békéscsabát — csak néhány tized százalék választja el az urbánus II. fokozattól és Baja sincs távol ettől a szinttől (26. ábra).

4. Az átrétegződés dinamizmusa

Az összkeresők és az egyes foglalkozási ágazatokban tevékenykedők számának, relatív súlyának változása a módszertani fejezetben (l. 12. old.) leírt C -koefficiens értékeinek alakulásán keresztül vizsgálható. Ha ennek értéke egynél nagyobb, a vizsgált résznépesség súlya az ugyancsak változó összesen belül növekedett, ha kisebb, csökkent. A mutató számszerű értékei alapján a települések csoportokba rendezhetők.

A keresők arányának változására számított C -koefficiens értéke a Duna-völgy D-i részén, a kiskörösi járás Ny-i felén, Szeged, Makó, Szentes, Szarvas, Békéscsaba és Gyula környékén valamint a Körösök vidéke nagy részén nagyobb a Dél-Alföld átlagánál, 1,13-nál. A többi területen az 1-nél nagyobb, de a körzet átlagánál kisebb értékek uralkodnak. A szegedi járás É-i részén, a kecskeméti, az orosházi és a mezőkovácsházi járás több településében a C -koefficiens értéke kisebb 1-nél.

A mezőgazdasági keresők arányának változására számított C -koefficiens értéke csak kivételes esetben vesz fel 1-nél nagyobb értéket. A Dél-Alföld 259 településéből mindössze 18-nál tapasztalható ez az átrétegződés fő irányával szemben álló jelenség. Közülük Szeged és Nagylak esetében a mezőgazdasági keresők korábban már alacsony aránya és az agrárszektor nagyvárosi, ill. ipari népességet ellátó funkciójának az évtized során a keresők számára is rentábilissá válása eredményezte az agrárkeresők relatív súlyának növekedését, míg a többi településnél ugyanez a kedvezőtlen forgalmi fekvés, a centrumoktól való nagyobb távolság vagy egy-egy tartósan jól működő termelőszövetkezet hatásának következtében jött létre.

A C_{mg} -koefficiens országos és dél-alföldi átlagértékei csak egy századdal térnek el egymástól (0,77, ill. 0,78). Ezt elhanyagolva megállapítható, hogy az országos, ill. körzeti átlag alatti koefficiens értékek — tehát a legdinamikusabb átrétegződési folyamatok — azokban a központokban és környékükön vannak, ill. zajlottak le, ahol a korábbi évtizedekkel szemben a hatvanas évek az iparosításban és a többi funkció kiteljesedésében lényeges előrelépést eredményeztek. Így nem szerepel ebben a kategóriában a már említett Szeged mellett Baja, Kalocsa, Gyula és a szegedi agglomeráció néhány települése sem. A kategóriába tartozik viszont Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Orosháza, Békéscsaba, több kisebb központ, valamint számos központközeli település, főleg Kecskemét és Békéscsaba környékén. Bár maga a központ nem tartozik ide, Kalocsa és Szeged hatására a környező településekben — az

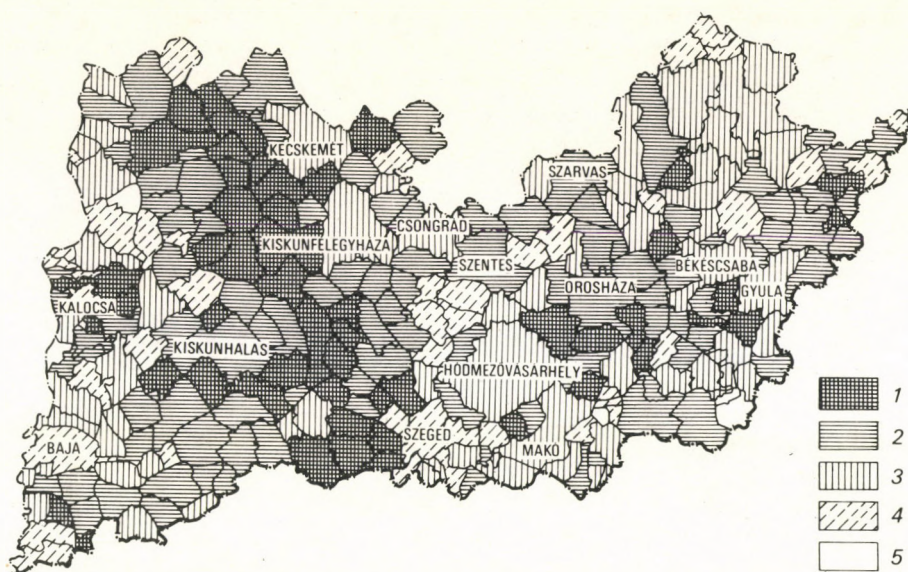
utóbbi esetében most már É-on is — nagy arányban csökkent a mezőgazdasági keresők relatív súlya.

Az ipari-építőipari keresők arányának változására számított *C*-koefficiens országos értéke 1,33. A Dél-Alföldön ennél lényegesen magasabb, 1,65 az átlagérték. Miután a települések nagy számánál találhatók különlegesen magas koefficiensek, az országos átlag kétszeresét is határértéknek véve — a természetesen adódó 1,00 mellett — öt kategória különíthető el.

1. Extrém értékeket a *C*-koefficiens azoknál a településeknél vesz fel, ahol a bázis-időpontban az iparban foglalkoztatott keresők aránya rendkívül alacsony volt és közelükben a hatvanas években dinamikus iparosodó központ van. Az idetartozó települések összefüggő övezete jött létre a Duna—Tisza közén, Szeged, Kiskunhalas, Kalocsa és Kecskemét környékén. A Tiszántúlon a típus területi elrendeződése mozaikszerű, együttes kiterjedése — elsősorban a magasabb bázisértékek miatt — kisebb. A típusba tartozó települések közül csak Kiskunmajsja lát el bizonyos központi szerepkört.
2. A körzeti átlagnál magasabb értékeket mutató települések között már néhány város (Kiskunhalas, Kiskőrös, Szentes, Szarvas, Orosháza) és községi jogállású nagyobb centrumtelepülés (Jánoshalma, Kistelek, Gyoma, Bácsalmás, Sarkad stb.) is szerepel. A többi nagyrészt a Duna—Tisza köze előbbi övezetéhez csatlakozó kisebb településeiből tevődik össze. Ez a típus már a Tiszántúlon is nagyobb területen jelentkezik; főleg Orosháza, Békés és Gyula környékén alkot összefüggő övezetet.
3. Az országos és a körzeti átlag közötti értékeket városaink egy része (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Békéscsaba, Gyula) mutatja, ill. a Duna-völgy, a makói és mezőkovácsházi járás, valamint Békés megye É-i településeinek kisebb-nagyobb hányada. Ide tartoznak a Szegedhez szorosabban később kapcsolódott Deszk, Sándorfalva, Újszentiván, Tiszasziget is.
4. Egynél nagyobb, de az országos átlagnál kisebb koefficienssel a települések két, alapvetően eltérő típusa rendelkezik. Szeged, Baja, Kalocsa, Nagylak valamint a szegedi agglomeráció részét képező Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyálarét tartozik az egyikhez, ahol az iparban foglalkoztatottak aránya korábban is magas volt, ezért látványos fokozása a meglevő fejlődés ellenére sem lehetséges. A másik típust főleg rossz forgalmi fekvésű (Bucsa, Kertészsziget, Geszt, Királyhegyes stb.) települések alkotják.
5. A körzet néhány — szám szerint hét — periferikus fekvésű, kisebb településében a *C*-koefficiens értéke kisebb egynél (27. ábra).

Az egyéb foglalkozási ágakban tevékenykedők arányának változására számított *C*-koefficiens országos átlaga 0,93. A körzetben 0,98 az értéke, annyira közel 1-hez, hogy határértékként nem használható fel. Az országos és a körzeti értékek alakulásából, egymáshoz való viszonyukból következően az egyéb foglalkozási ágak a Dél-Alföldön még mindig nagyobb szerepet töltenek be a foglalkozási átrétegződésben, mint országosan.

A Duna—Tisza közén az 1-nél nagyobb koefficienssel rendelkező települések szinte megszakítatlan övezete alakult ki. Hasonló a helyzet Békés megye DNy-i és É-i részén is. A kategóriába a központi szerepkör nélküli és a centrumok legalacsonyabb hierarchikus szintjét képviselő települések tartoznak.

27. ábra. Az ipari-építőipari keresők C -koefficiensének területi differenciái a Dél-Alföldön (1960–1970)

1 = az országos átlag kétszeresénél (2,66) magasabb; 2 = a körzet átlaga (1,65) és az országos átlag kétszerese között; 3 = az országos átlag (1,33) és a Dél-Alföld átlaga között; 4 = 1,00 és az országos átlag között; 5 = 1,00 alatti koefficiens

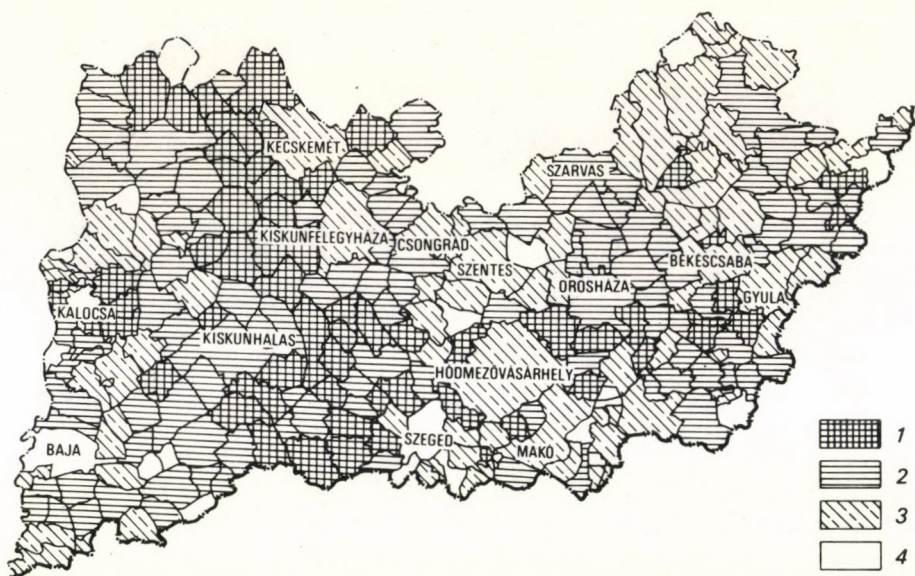
A közbenső kategória viszonylag szűk, kevés települést foglal magába. Közöttük van Makó, Szarvas, Kiskőrös és Békés is.

Az országos átlagnál kisebb a C -koefficiens értéke a körzet legtöbb városának, a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó településeknek, valamint a Bácskai-lőszhát, a Körösök vidéke és Mezőhegyes környéke néhány községének.

Az egyes települések ágazati C -koefficiens szerinti kategóriáit egyszerű pontozásos módszerrel egyesítettük, biztosítva az ipar-építőipar kiemelkedő szerepét azért, hogy ez az ágazat — öt kategóriája révén — kellően súlyozódik. Az eljárással az évtized foglalkozási átrétegződésének dinamizmusát, annak területi differenciáit kívántuk feltárni.

Az így módon készült térképről a következő megállapítások olvashatók le:

- az átrétegződés dinamizmusa a körzet kisebb településeiben jóval nagyobb volt, mint a jelentősebb, központi szerepkört betöltő; a foglalkozási átrétegződés előrehaladottabb stádiumában levő centrumban;
- egészében véve a Duna–Tisza köze keresőinek foglalkozási átrétegződése dinamikusabb volt, mint a Tiszántúl keresőie;
- a legdinamikusabb átrétegződést mutató települések Kunszentmiklós–Domaszék vonalában széles, összefüggő sávot alkotnak. Ez a szint e sávon kívül csak néhány községre kiterjedő foltokban fordul elő, főleg Kalocsa és Orosháza környékén.
- a második szint az előbbi sávot mindkét oldalról közrefogja, valamint Békés megye Ny-i és ÉK-i részén alkot nagyobb összefüggő övezetet. Már néhány magasabb

28. ábra. A foglalkozási átrétegződés dinamizmusa a Dél-Alföldön (1960–1970)

Az összesített pontszámok értéke: 1 = 10–11; 2 = 8–9; 3 = 6–7; 4 = 4–5

rendű központot is magába foglal (Orosháza, Kiskunhalas, Szarvas, Kiskőrös, Szeghalom);

- a harmadik szintbe tartozik a központok jelentős része, valamint a Duna-völgy, Csongrád megye K-i és Békés megye középső részének több települése. A dinamizmus megközelítő azonossága mögött a foglalkozási átrétegződés eltérő stádiumai vannak;
- a legkevésbé dinamikus átrétegződést mutató települések csoportja méginkább heterogén. Olyan, a foglalkozási átrétegződés élesen különböző szintjeit képviselő települések alkotják, mint egyes magasrendű központok (Szeged, Baja, Kalocsa), agglomerálódó (Szőreg) vagy szélsőségesen (Nagylak), ill. közepesen (Mindszent) iparosodott, valamint kedvezőtlen forgalmi fekvésű (Újszalonta, Királyhegyes stb.) községek (28. ábra).

VII. A centrumtelepülések szerepe a foglalkozási átrétegződésben

Mint az a folyamat lényegéből és a központi szerepkörű településeknek a társadalmi-területi munkamegosztásban betöltött szerepéből következik, a centrumok a körzet népességének foglalkozási átrétegződésében különös fontosságúak. Ez a szerep részint közvetlen, és a centrumok saját keresőinek hierarchikus szintek szerint is differenciált, előrehaladottabb foglalkozási átrétegződésében nyilvánul meg, részint közvetett, és a központ-vonzáskörzet relációkon, a magasabb infrastrukturális ellátottsági színvonalon keresztül hat. A kettő közötti különbség inkább időbeni: a közvetett szerep megnyilvánulási formái egy, a központ felé irányuló népességáramlást indukálnak, melynek következményei egy mostanít követő időpontban a központ saját keresőinek foglalkozási struktúrájában realizálódnak.

1. Átrétegződés a központi szerepkörű települések hierarchikus fokozatai szerint

Az összes keresők számának és arányainak 1960–1970 közötti alakulása olyan módon ment végbe a Dél-Alföld központi szerepkörű és egyéb településeinek viszonylatában, amelynek végeredménye a centrumok – és csoportjukon belül a magasabb hierarchikus fokozatok – növekvő jelentőségére utal.

A centrumok keresőinek száma több mint ötödével nőtt, szemben az egyéb települések 1,34%-os arányával. Miután az össznépesség változásának iránya a két kategóriát tekintve eltérő, a *C*-koefficiensek értékében mutatkozó különbség kisebb: 1,15, ill. 1,11. A változás aránya a magasabb hierarchikus fokozatoktól az alacsonyabbak felé haladva kisebb. (Figyelemre méltó itt, hogy Szeged és a paracentrumok viszonyzáma között alig van különbség.) A változási arányoknak hierarchikus fokozatok szerinti rendeződése következtében 1970-re a centrumok keresőinek össznépességhez viszonyított aránya szerint is megvalósul a fokozatok sorrendje, mely a bázisévben csak hiányosan volt meg. A szubcentrumok keresőaránya is a nem központi szerepkörű települések átlaga fölé kerül és a mikrocentrumoké is csak minimálisan marad el attól (26. táblázat).

A mezőgazdasági keresők számának csökkenése is differenciáltan valósul meg. A csökkenés aránya a centrumokban kisebb, mint a többi településben. Az ágazat keresőinek relatív súlyváltozását kifejező *C*-koefficiens értéke a növekvő össznépességű

26. TÁBLÁZAT

A keresők számának és arányának változása a Dél-Alföld centrumtelepüléseiben (1960–1970)

	Keresők (1960)		Változás (1960–1969)		A C- koefficiens értéke	Keresők (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	59 794	60,4	20 692	34,61	1,12	80 486	68,0
Paracentrumok	81 414	55,5	27 643	33,95	1,16	109 057	64,9
Mezocentrumok	133 592	54,4	25 503	19,09	1,15	159 095	62,6
Szubcentrumok	49 880	51,9	6 958	13,95	1,15	56 838	59,7
Mikrocentrumok	70 055	52,6	3 795	5,42	1,11	73 850	58,8
Centrumok együtt	394 735	54,8	84 591	21,43	1,15	479 326	62,9
Többi település	406 911	53,0	5 452	1,34	1,11	412 363	58,9
Dél-Alföld együtt	801 646	53,8	90 043	11,23	1,13	891 689	61,0

27. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági keresők számának és arányának változása a Dél-Alföld centrumtelepüléseiben (1960–1970)

	Mezőgazdasági keresők (1960)		Változás (1960–1969)		A C-koef- ficiens értéke	Mezőgazdasági keresők (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	3 904	6,5	2 511	64,32	1,23	6 415	8,0
Paracentrumok	18 364	22,6	–804	–4,38	0,71	17 560	16,1
Mezocentrumok	52 073	39,0	–3 857	–7,41	0,77	48 216	30,3
Szubcentrumok	26 222	52,6	–1 379	–5,26	0,83	24 843	43,7
Mikrocentrumok	43 086	61,5	–8 958	–20,79	0,75	34 128	46,2
Centrumok együtt	143 649	36,4	–12 487	–8,69	0,75	131 162	27,4
Többi település	304 835	74,9	–43 047	–14,12	0,85	261 788	63,5
Dél-Alföld együtt	488 484	55,9	–55 534	–12,38	0,78	392 950	44,1

centrumokban mégis kisebb (0,75) mint a többi településben (0,85). A változás aránya és a C-koefficiens értéke szerinti sorrend nem azonos a hierarchikus rangsorral. (Az egyes, azonos hierarchikus szintet képviselő centrumok a mezőgazdasági termelés más-más hagyományokkal, súllyal és – főleg – jelenkori lehetőségekkel rendelkező típus-területein funkcionálnak – értékeik az átlagban egybeesnek.) A mezőgazdaságban foglalkoztatottak összeresőkhöz viszonyított arányai már 1960-ban a centrumok hierarchikus szintjei sorrendjébe rendeződtek – ugyanez 1970-ben még inkább megmutatkozik. Figyelmet érdemel a mikro- és szubcentrumok közötti különbség csökkenése az utóbbiak lassú átrétegződése következtében (27. táblázat).

Az ipari-építőipari keresők számában és arányaiban következtek be a legnagyobb változások a vizsgált évtizedben. Az ágazat keresőinek száma több mint 127 000 fővel nőtt a körzetben oly módon, hogy a centrumok növekedési aránya valamivel elmaradt

28. TÁBLÁZAT

Az ipari-építőipari keresők számának és arányának változása a Dél-Alföld centrumtelepüléseiben (1960–1970)

	Ipari-építőipari keresők (1960)		Változás (1960–1969)		A C-koef-ficiens értéke	Ipari-építőipari keresők (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	22 660	37,9	16 352	72,16	1,27	39 012	48,5
Paracentrumok	27 443	33,7	23 381	85,20	1,38	50 824	46,6
Mezocentrumok	33 786	25,3	29 348	86,86	1,56	63 134	39,7
Szubcentrumok	10 745	21,5	7 447	69,31	1,48	18 192	32,0
Mikrocentrumok	11 988	17,1	11 604	96,80	1,86	23 592	31,9
Centrumok együtt	106 622	27,0	88 132	82,66	1,50	194 754	40,6
Többi település	46 808	11,5	39 357	84,08	1,81	86 165	20,9
Dél-Alföld együtt	153 430	19,1	127 489	83,09	1,65	280 919	31,5

a többi településétől. A változás hierarchikus fokozatok szerinti aránya ennek megfelelő: a regionális központtól a mikrocentrumok felé haladva egyre nő (a szubcentrumok kivételével). Az ágazatban foglalkoztatottak arányának relatív változását kifejező C-koeficiens értékei szerint hasonló a helyzet: a mikrocentrumok felé növekvő sort a kevésbé dinamikus átrétegződést mutató szubcentrumok törik meg. Az ipari-építőipari keresők összkeresőkhöz viszonyított arányainak már 1960-ban a központok hierarchikus fokozatai szerinti rendeződése során két, a sorrendet ugyan nem érintő, de tendenciáiban jelentős változás következett be: csökkent a paracentrumok és Szeged, valamint a szub- és mikrocentrumok közötti különbség. Az 1960-as állapottal szemben 1970-re a mikrocentrumok iparban és építőiparban foglalkoztatott keresőinek aránya is a Dél-Alföld átlaga fölé került (28. táblázat).

Az egyéb foglalkozási ágak keresőinek száma 9,1%-kal nőtt a hatvanas évek során. A növekedés a centrumokban kisebb volt, mint a többi településben. A többi ágazat keresőinek nagyobb ütemű növekedése következtében a C-koeficiens értéke a központi településekben kisebb egynél (0,87), míg a többi településben 1,15. A centrumok minden fokozatában nőtt az egyéb foglalkozási ágak keresőinek száma, legnagyobb arányban a paracentrumokban, legkisebb arányban a mezocentrumokban. A C-koeficiens értéke – a mezocentrumok kivételével – a centrumok hierarchikus szintjei szerint rendeződik oly módon, hogy csak a mikrocentrumoknál haladja meg az egyet. Az egyéb keresők összkeresőkhöz viszonyított aránya Szegeden a legmagasabb és a hierarchia fokozatai szerint csökken. 1970-re a szubcentrumok viszonszáma a Dél-Alföld átlaga alá és a mikrocentrumokéhoz közelebb került (29. táblázat).

A centrumoknak a körzet keresőinek foglalkozás szerinti átrétegződésében jóval nagyobb szerepük van, mint az népességüknek a Dél-Alföld össznépességéhez viszonyított arányából következne.

A centrumok együttesen 1970-ben a körzet lakosságának 52,1%-át tömörítik. Ezzel szemben a keresők számából 53,8, az ipari-építőipari keresőkből 69,3, az egyéb ágazatokban foglalkoztatottakéból 70,4%-kal részesednek. Az aktív népesség és az átréteg-

29. TÁBLÁZAT

Az egyéb keresők számának és arányának változása a Dél-Alföld centrumtelepüléseiben (1960–1970)

	Az egyéb keresők (1960)		Változás (1960–1969)		A C-koef- ficiens értéke	Az egyéb keresők (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	33 230	55,6	1 829	5,50	0,78	35 059	43,5
Paracentrumok	35 607	43,7	5 066	14,23	0,85	40 673	37,3
Mezocentrumok	47 733	35,7	12	0,02	0,84	47 745	30,0
Szubcentrumok	12 913	25,9	890	6,89	0,94	13 803	24,3
Mikrocentrumok	14 981	21,4	1 149	7,67	1,02	16 130	21,9
Centrumok együtt	144 464	36,6	8 946	6,19	0,87	153 410	32,0
Többi település	55 268	13,6	9 142	16,54	1,15	64 410	15,6
Dél-Alföld együtt	199 732	25,0	18 088	9,06	0,98	217 820	24,4

zöldés szempontjából fontos két ágazatban foglalkoztatottak koncentrációja tehát nagyobb az össznépességénél. A többi település népességének az esetek nagy részében éppen a centrumok hatására bekövetkezett gyorsuló, és arányaiban az alacsony bázis-értékek miatt nagyobb dinamizmusú átrétegződése következtében, 1960-hoz viszonyítva, az ipari-építőipari és egyéb keresők koncentrációja egészében véve csökkent.

A centrumok egyes hierarchikus fokozatait tekintve:

a) Regionális központ:

A koncentráció foka az összkeresőket és a vizsgált két ágazatot tekintve is a legnagyobb. Az egyéb kategóriában foglalkoztatottak koncentrációja – bár az évtized elejéhez viszonyítva csökkent – kiemelkedő, a népességhez viszonyított részarányának csaknem kétszerese.

b) Paracentrumok:

A hierarchiában elfoglalt helyüknek megfelelően a koncentráció foka magas és mind a keresők számát, mind pedig a két ágazatot tekintve növekedett a vizsgált évtizedben. Bár jóval kisebb mértékben, mint Szegednél, az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak koncentrációja meghaladja az ipari-építőipari keresőkét.

c) Mezocentrumok:

A koncentráció foka lényegesen kisebb, mint a paracentrumoknál. Az összkeresőket és az iparban-építőiparban foglalkoztatottakat tekintve nőtt, az egyéb keresőket illetően csökkent az évtized során. Az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak koncentrációja 1970-re kisebb, mint az ipari-építőipari keresőké.

d) Szubcentrumok:

A népességszámból való részesedésnél nagyobb koncentráció már 1960-ban sem egyértelműen valósul meg, 1970-re pedig egyik vizsgált komponensnél sem érvényesül. A keresők számából való részesedés gyorsabban nő ugyan az össznépességhez

30. TÁBLÁZAT

A centrumok különböző fokozatainak részesedése a Dél-Alföld össz- és egyes résznépességeiből (%)

	Népesség		Keresők		Ipari-építőipari keresők		Egyéb keresők	
	1960	1970	1960	1970	1960	1970	1960	1970
Regionális központ	6,65	8,13	7,46	9,03	14,77	13,89	16,64	16,09
Paracentrumok	9,86	11,49	10,16	12,23	17,89	18,09	17,83	18,67
Mezocentrumok	16,49	17,37	16,66	17,84	22,02	22,47	23,90	21,92
Szubcentrumok	6,45	6,51	6,22	6,37	7,00	6,48	6,46	6,34
Mikrocentrumok	8,94	8,59	8,74	8,28	7,81	8,40	7,50	7,41
Centrumok együtt	48,39	52,09	49,24	53,75	69,49	69,33	72,33	70,43
Többi település	51,61	47,91	50,76	46,25	30,51	30,67	27,67	29,57
Dél-Alföld együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

viszonyított aránynál, de azt 1970-re is csak megközelíteni tudja. Az ipari-építőipari és egyéb keresők részaránya 1960-ban még kisebb-nagyobb mértékben nagyobb volt, mint a népességarány, de 1970-re az alá csökkent. Az iparosodásban mutatkozó elmaradásuk szembetűnő.

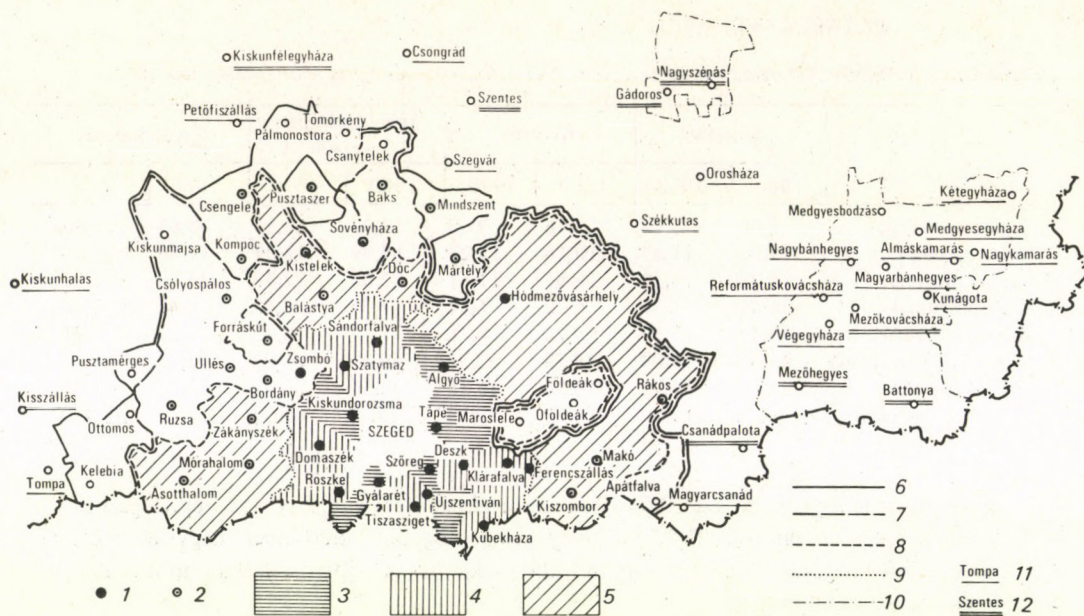
e) Mikrocentrumok:

A népességszámból való részesedésnél nagyobb koncentráció már 1960-ban sincs. Figyelemre méltó viszont, hogy bár a körzet össznépességéből és keresőiből való részesedésük egyaránt csökken, növekszik az ipari-építőipari foglalkoztatottak részaránya és 1970-re megközelíti a mikrocentrumok népességarányát. Az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak hányada is csak minimálisan csökkent (30. táblázat).

2. A központok szerepe a környező települések népességének foglalkozási átrétegződésében

Azáltal, hogy az átrétegződésben befogadó szerepet játszó ágazatokban a munkahelyek koncentrációja jóval nagyobb, mint a lakóhelyeké és ez utóbbi rövid időn belül gazdaságosan az előbbi szintjére nem növelhető – az érintett keresők egy része számára nem is kívánatos –, a lakó- és munkahely között rendszeres ingázás jön létre. Miután statisztikánk lakóhely-centrikus, az ingázók lakóhelyük összesítéseiben szerepelnek, így annak foglalkozási struktúráját lényegesen befolyásolják. A centrum tehát – munkahelyeinek számától, azok ágazati összetételétől, számszerű növekedésének dinamizmusától függően – elsősorban az ingázók révén hat környezete keresőinek foglalkozási átrétegződésére.

A központok 1960-as munkaerő-vonzáskörzeteiről korábban már volt szó (I. az V. fejezet). Megfelelő adatok híján a dél-alföldi ingázási centrumok vonzáskörzeteinek változásáról nem adhatunk teljes képet. A központ környéki települések zónáinak átrétegződési szintjeire vonatkozó – a megfelelő résznél általunk is tárgyalt – adatok azonban egyértelműen a munkaerő-vonzáskörzetek kibővüléséről és intenzívebbé válásáról győznek meg. Egybeesik ezzel egy, a szegedi

29. ábra. Szeged munkaerő-vonzáskörzetének kiterjedése 1960–1968 között

1 = a 30 perces időzónán belüli települések; 2 = a 60 perces időzónán belüli települések; 3 = agglomerációs övezet; 4 = belső övezet; 5 = a külső övezet települései 1960-ban; 6 = az összefüggő vonzáskörzet határa 1968-ban; 7 = az összefüggő vonzáskörzet határa 1964-ben; 8 = az összefüggő vonzáskörzet határa 1960-ban; 9 = a kibővült belső övezet határa; 10 = a békési külső munkaerő-ellátó övezet; 11 = az összefüggő vonzáskörzeten kívüli település legalább 5 Szegedre ingázóval; 12 = az összefüggő vonzáskörzeten kívüli település legalább 30 Szegedre ingázóval

munkaerő-vonzáskörzet kiterjedésére végzett, részben vállalati adatgyűjtésen alapuló vizsgálatunk is (Tóth J. – Krajkó Gy. – Pénzes I. 1969), melynek eredménye röviden a következő:

1956-ban 2030 volt a Szegedre naponta bejáró ipari dolgozók száma. 1960-ra ez a szám 3703-ra, a nagyobb időközönként bejárókkal és más ágazatokban foglalkoztatottakkal együtt 8518-ra emelkedett. A városi tanács 1964-ben készített újabb felmérése szerint a bejárók száma 10 685. 1968 végén végzett vizsgálataink szerint a bejárók száma tovább emelkedett és az agglomerálódó településekbe dolgozni járókkal együtt 14 500-ra tehető. Eszerint Szeged az Alföld legnagyobb ingázási centruma, Szolnokot és Debrecen-t is jelentősen megelőzi. (Ha az agglomerációs öv településeit Szeged részének tekintjük, az ingázók száma lényegesen lecsökken.)

A naponként ingázó ipari munkavállalók (3703) átlagos utazási távolsága 1960-ban mindössze 11,6 km; Pécssett ez az érték 22,5, Debrecenben 24,0, Miskolcon pedig 26,2 km. E számok arra utalnak, hogy Szeged munkaerővonzásának lényeges növekedése esetén az átlagos utazási távolság rentábilisan növelhető. A környék – főleg az évtized elején – még nagytömegű, gazdaságosan szabaddá tehető munkaerővel rendelkezik.

1960-ban 24, 1964-ben 33, 1968-ban pedig 42 olyan település van Szeged körzetében, ahonnan legalább 30-an járnak a városba dolgozni. 1968-ra az átlagos utazási távolság 17 km-re nőtt. A munkaerő-vonzáskörzet É-i, Ny-i és K-i irányban – ez

utóbbiban Makón is túlnyúlva – kiterjedt (29. ábra), és övezeteinek intenzitásában is változások zajlottak le:

- az agglomerációs övben – bár eltérő arányokban – a munkaerő kölcsönös áramlása valósul meg;
- az átlagosnál gyorsabban nőtt a vonzáskörzet Ny-i részéről történő beingázás;
- a távolabbi településekből bejárók száma gyorsabban nőtt a közeli községekből beingázókénál.

Az oktatási intézmények területi kihatása – időben eltolódott módon – ugyancsak a környék foglalkozási átrétegződésének fontos komponense.

Eltekintve a felsőfokú oktatástól, ahol ez a szerep nyilvánvaló és a vonzáskör nem csak a környezetre terjed ki, a hatás léptékének érzékeltetésére – ismét Szegedre vonatkozóan – a naponta vagy az ipari tanulók egy részénél ritkább időközönként, de rendszeresen bejáró, középfokú oktatásban résztvevő tanulók megoszlását mutatjuk be (Tóth J. – Pénzes I. 1971).

A bejárók az összes vizsgált tanulólétszám 20,9%-át adják (2365 fő). A bejáró tanulók több mint egyharmada (814 fő) a szegedi agglomeráció településeiből ingázik. További csaknem egyharmadot (760 fő) jelentenek a belső gyűrű községeiből bejárók. A többiek (791 fő) nagyobb távolságból, sok esetben 1 órás utazás után érkeznek az iskolába.

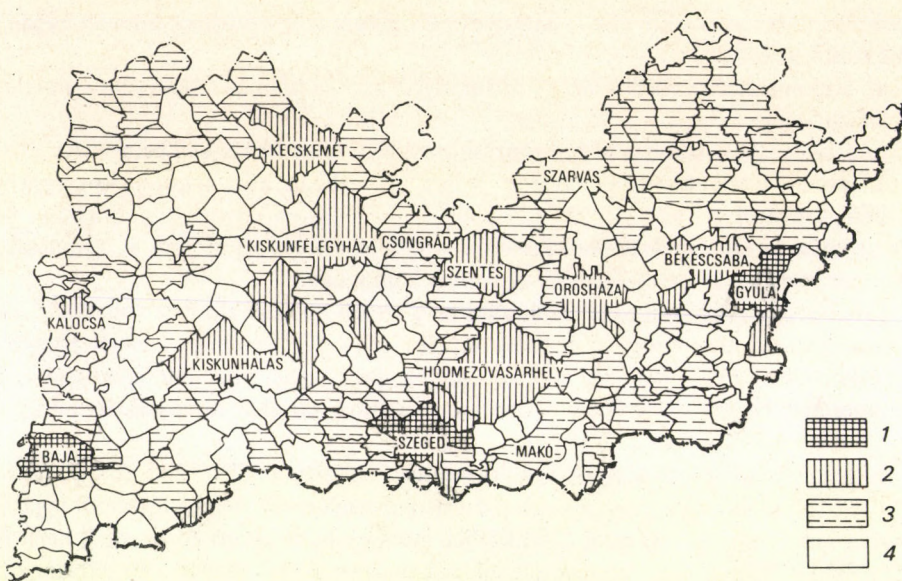
A lakó- és munkahelyek számának eltérése a lakásépítkezések ellenére nagyobb laksűrűséget eredményez a centrumokban. Az együttes eltérés a központok és a többi település között nem nagy, de a hierarchia fokozatai szerint differenciált: legmagasabb a regionális központban és a paracentrumokban, legalacsonyabb a mikrocentrumokban.

Azt a hierarchikus fokozatok szerint változó élességű ellentmondást, mely a centrumok felé irányuló népességáramlás, valamint azok befogadóképessége között fennáll és mindegyre újratermelődik, az al- és ágybérletben lakók száma és aránya méginkább kifejezi. A Dél-Alföld al- és ágybérletben lakó népességének több mint háromnegyede a centrumokban él. Az össznépességhez viszonyított arányuk Szegeden a legnagyobb és a hierarchia fokozatai szerint szabályosan csökken. Még a mikrocentrumok aránya is magasabb a többi, nem központi szerepkörű település megfelelő viszonyszámánál (31. táblázat).

31. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld centrumtelepüléseinek lakáshelyzete, az al- és ágybérletben lakók aránya (1970)

	Lakásállomány	100 lakásra jutó lakos	Az al- és ágybérletben lakók	
			száma	aránya (%)
Regionális központ	37 173	319	9 480	7,9
Paracentrumok	54 032	310	7 489	4,4
Mezocentrumok	84 626	300	9 351	3,6
Szubcentrumok	31 281	304	2 242	2,3
Mikrocentrumok	42 081	298	2 248	1,7
Centrumok együtt	249 193	305	30 810	4,4
Többi település	231 035	303	9 815	1,3
Dél-Alföld együtt	480 228	304	40 625	2,8

30. ábra. Az al- és ágybérletben lakók össznépsésséghez viszonyított aránya (1970)

1 = a centrumok átlaga (4,4%) felett; 2 = a Dél-Alföld átlaga (2,8%) és a centrumok átlaga között; 3 = a nem központi szerepkörű települések átlaga (1,3%) és a Dél-Alföld átlaga között; 4 = a nem központi szerepkörű települések átlaga alatt

Az al- és ágybérlet össznépsésséghez viszonyított arányának területi vizsgálata arról győz meg, hogy a centrumokon kívül – néhány kivételtől eltekintve – csak olyan településekben alakultak ki a Dél-Alföld átlagánál magasabb arányok, amelyek valamilyen dinamikusan fejlődő központtal szoros kapcsolatban vannak. Ilyenek Szeged környékén Kiskundorozsma, Szőreg és Algyő. A központok ilyen értelmű hatása a körzet nem központi szerepkörű településeinek átlagánál magasabb aránnyal rendelkező községeinek területi elhelyezkedésében is kimutatható (30. ábra).

A centrumok infrastrukturális szintje környezetükénél jóval magasabb. Ez a feljük irányuló népmozgás fontos ösztönzője. Az infrastruktúrának most csak egy, nem a legfontosabb, de a lakosságot közvetlenül érintő elemét, a lakások felszereltségét tekintjük át.

A centrumtelepülések lakásainak villannyal, gázzal, vízöblítéses WC-vel, szennyvízelvezetéssel, vízvezetékkel való ellátottsága nagyobb arányú, mint a többi településé. Az eltérések különbözőek: legkisebbek a villannyal és gázzal, legnagyobbak a vízöblítéses WC-vel való ellátottság arányát tekintve. A centrumok ellátottsági szintjei a hierarchikus fokozatoknak megfelelően alakulnak, differenciák csupán az arányok viszonylagos nagyságában vannak (32. táblázat).

Az egyes szolgáltatás-fajtákkal ellátott lakások aránya területileg is eltérő képet mutat.

Leghomogénebb és legnagyobb arányú a villannyal való ellátottság. Itt csaknem kizárólag a külterületi népesség aránya differenciál: ahol ez magas, ott az ellátottsági arány kicsi. Néhány esetben centrumok (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) kerülnek ebből az okból a Dél-Alföld átlagos

32. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések kommunális ellátottsági szintjei hierarchikus fokozat szerint (1970)

	Villannyal	Gázzal	Vízöblítéses WC-vel	Szennyvíz- elvezetéssel	Lakásban levő vízvezetékkel
	felszerelt lakások aránya (%)				
Regionális központ	98,6	69,4	46,4	70,1	61,1
Paracentrumok	88,0	68,8	26,1	36,2	30,1
Mezocentrumok	82,3	57,9	15,7	24,7	21,7
Szubcentrumok	79,8	47,9	9,3	17,2	15,6
Mikrocentrumok	80,0	45,6	6,9	10,0	10,0
Centrumok együtt	85,2	58,6	20,3	30,5	26,7
Többi település	68,2	38,7	3,8	8,5	6,9
Dél-Alföld együtt	77,1	49,1	12,1	20,0	17,2

ellátottsági szintje alá, ugyanakkor olyan apró települések, ahol a külterületi népesség aránya alacsony, a központok átlaga feletti értékkel szerepelnek. A legalacsonyabb arányszámokkal rendelkező települések foltjai a tanyás községek övezeteivel esnek egybe.

A gázzal való ellátottság aránya már kisebb, az egyes szintek közötti eltérések nagyobbak, a külterületi népesség aránya kevéssé vagy – esetenként – egyáltalában nem differenciáló tényező. (Az ellátás zöme palackos propán-bután gázzal történik.) A centrumok és közvetlen környékük kiemelkedik, a legkisebb ellátottsági arányt mutató települések sávja összeszűkül. Figyelemre méltó, hogy Békés megye nagy része a legalacsonyabb ellátottsági kategóriában van.

A vízöblítéses WC-vel felszerelt lakások arányát tekintve – a centrumokon kívül – Békéscsaba és Gyula környéke, a Duna-völgy D-i fele valamint a Bácskai-lőszhát települései emelkednek ki. Érdekes, hogy ebből a szempontból a népesség nemzetiségi összetételének, az ebből fakadó tradícióknak nagyobb szerepük van, mint a foglalkozási átrétegződés szintjének: a Bácskai-lőszhát településeinek arányszáma magasabb, mint néhány centrumé (Csongrád, Makó) vagy akár Szeged agglomerációs övezetéé.

A szennyvízelvezetési lehetőséggel rendelkező lakások arányát tekintve ismét Baja környéke, valamint a Duna-völgy, Közép-Békés és Csongrád megye centrum-körüli települései emelkednek ki. A legkisebb arányok a Duna–Tisza köze tanyás községeinek összefüggő övezetében, az orosházi, mezőkovácsházi és a szeghalmi járásban vannak. Ez utóbbiban csak a járás székhelye emelkedik a Dél-Alföld nem központi szerepkörű településeinek átlaga fölé.

A lakásban levő vízvezetékkel való ellátottság aránya alapján az előzőkhöz hasonló területi kép rajzolható. A centrumokon kívül ismét Baja környéke, a Duna-völgy, Közép-Békés és Csongrád megye centrumközeli települései rendelkeznek magas arányszámokkal, köztük Harta, Császártöltés és Vaskút a centrumok átlagánál is magasabban. É- és D-Békés, valamint a Duna–Tisza köze községei ismét a legalacsonyabb értékekkel szerepelnek.

VIII. A népesség területi koncentrációja

1. A népsűrűség változásai

A Dél-Alföld népsűrűsége 1960-ban — 81,4 fő/km²-es értékkel — jóval elmaradt az országos átlagtól (107,1 fő/km²). 1970-re az eltérő irányú népességváltozás következtében a különbség tovább nőtt (79,9, ill. 110,9 fő/km²).

1960-ban a körzet településállományának több mint fele a Dél-Alföld községi átlaga alatti (62,9 fő/km²) népsűrűségi kategóriába tartozott. E 137 településben a körzet össznépességének 27,6%-a élt. Területi elhelyezkedésük jellemzője, hogy a Duna–Tisza közén — a városi és városkörnyéki területek kivételével — összefüggő zónát alkottak és É-, valamint Ny-Békésben, Csongrád megye K-i peremterületein kiterjedt foltjai vannak.

Az előbbinél nagyobb, de a körzet átlagánál (81,4 fő/km²) alacsonyabb népsűrűségű települések száma 51 volt. A településállomány 19,7%-ában a népesség 14,5%-a élt. A kategóriába tartozó települések területi elhelyezkedésében már megfigyelhető a központok hatása. E hatástól függetlenül csak D-Békésben alakult ki a kategóriába tartozó települések többé-kevésbé összefüggő, nagyobb kiterjedésű övezete.

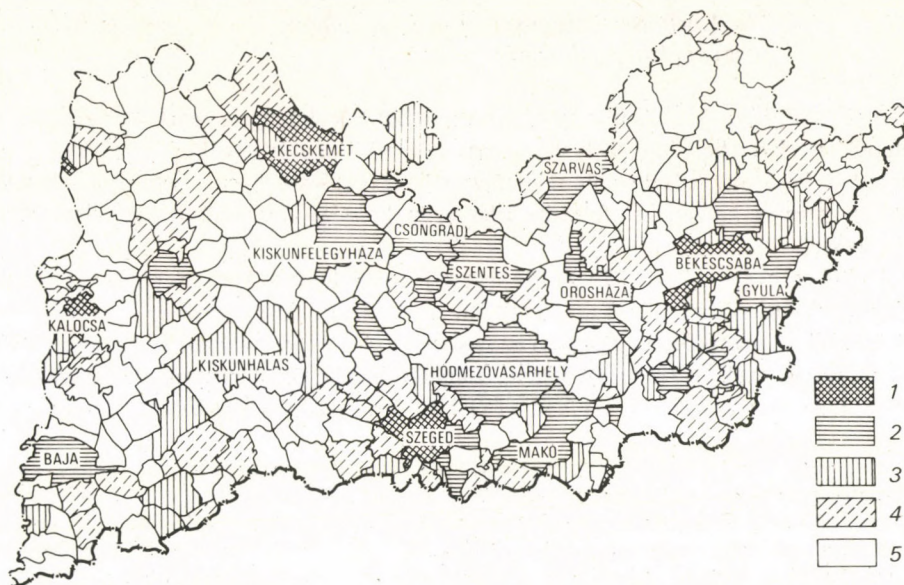
Az előbbinél magasabb, de az országos átlagnál alacsonyabb népsűrűségű települések száma 38 volt. Településállományból való részesedésük (14,7%) — az eddigi kategóriákkal szemben — már elmaradt a népességből való részesedésüktől (15,1%). E csoportba már a városkörnyéki településeken és egyes dél-békési községeken kívül néhány centrum is tartozott.

A körzet 26 településének népsűrűsége az országos átlag és a Dél-Alföld városainak átlaga közé esett. A településállomány 10%-át magában foglaló csoport az össznépesség 26,7%-át tömörítette. A centrumok ide tartozó nagy részén kívül mindössze 9, területi elhelyezkedésükben szabályszerűséget alig mutató település volt ide sorolható.

Négy centrum: Szeged, Kecskemét, Békéscsaba, Kalocsa és három község népsűrűsége a körzet városi átlagát (184,3 fő/km²) is meghaladta. A településállományból és az össznépességből való részesedés között itt a legnagyobb a különbség (2,7, ill. 16,1%). A három ide tartozó község közül Nagylak és Dunaegyháza közigazgatási határa rendkívül kicsi. Kiskundorozsma magas népsűrűségi értékének kialakulásában a Szegedhez kapcsolódás döntő szerepet játszik.

1970-re, a változó határértékeket figyelmen kívül hagyva, a településállomány és a népesség népsűrűségi kategóriák szerinti megoszlása a további polarizálódás felé haladt. A körzet átlaga fölötti népsűrűségi értékekkel rendelkező települések száma 71-ről 63-ra csökkent, de az össznépességből való részesedésük 57,9%-ról 58,3%-ra nőtt (33. táblázat).

Az egyes népsűrűségi kategóriákhoz tartozó települések területi elhelyezkedését illetően lényeges változás nem következett be. Két, az általa kifejeződő tendencia miatt fontos változás mégis figyelmet érdemel:

31. ábra. A népsűrűség értékeinek területi differenciái (1970)

1 = a városi átlag felett; 2 = az országos átlag és a körzet városainak átlaga (205,3) között;
3 = a körzeti és országos átlag (110,9) között; 4 = a körzet átlaga (79,9) és a községi átlag
között; 5 = a körzet községi átlaga (57,5) alatt

33. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld településeinek és népességének megoszlása népsűrűség szerint (1970)

Népsűrűség	A települések		A népesség	
	száma	aránya	száma	aránya
A körzet községeinek átlaga alatt	138	53,3	380 743	26,0
A körzet községeinek átlaga és a Dél-Alföld átlaga kö- zött	58	22,4	229 001	15,7
A Dél-Alföld átlaga és az orszá- gos átlag között	33	12,7	205 169	14,0
Az országos átlag és a Dél-Alföld városi átlaga között	23	8,9	365 900	25,0
A Dél-Alföld városi átlaga felett	7	2,7	281 263	19,3
Együtt	259	100,0	1 462 076	100,0

a) A centrum-vonzáskörzet relációk 1970-re a népsűrűségben is jobban kifejezésre
jutnak (főleg Szeged környékén).

b) A dél-békési nagy népsűrűségű terület viszonylagos kiemelkedése csökken (31.
ábra).

2. A népesség koncentrációja a települések nagyság-kategóriái szerint

A Dél-Alföldön – az ismert történeti-gazdasági körülmények miatt – az aprófalvas településrendszer helyén és helyett – nagy falvakból, agrárvárosokból és a velük kapcsolatban levő tanyavilágból álló településrendszer jött létre. Ezen a helyzeten a betelepítések és egyes határterületek felszabadulás utáni községgé szervezése sem változtattak lényegesen.

1970-ben a Dél-Alföld 259 közigazgatási-jogi értelemben vett települése az ország településállományának 8,0%-át teszi ki, melyekben Magyarország népességének 14,2%-a él. A települések átlagos nagysága a Dél-Alföldön csaknem kétszerese (5645 fő) az országosnak (3200 fő). A körzet településsűrűsége jóval alacsonyabb az országos átlagnál: az országos 35-tel szemben a Dél-Alföldön csak 14 település jut 1000 km²-re.

A körzet településállományának nagyságkategóriák szerinti megoszlása számszerűen is alátámasztja a fentieket. Különösen éles különbség van az 1000 lakos alatti és a 2000–5000-ig, valamint 5000–10 000-ig terjedő kategóriák országok és körzeti részesedése között.

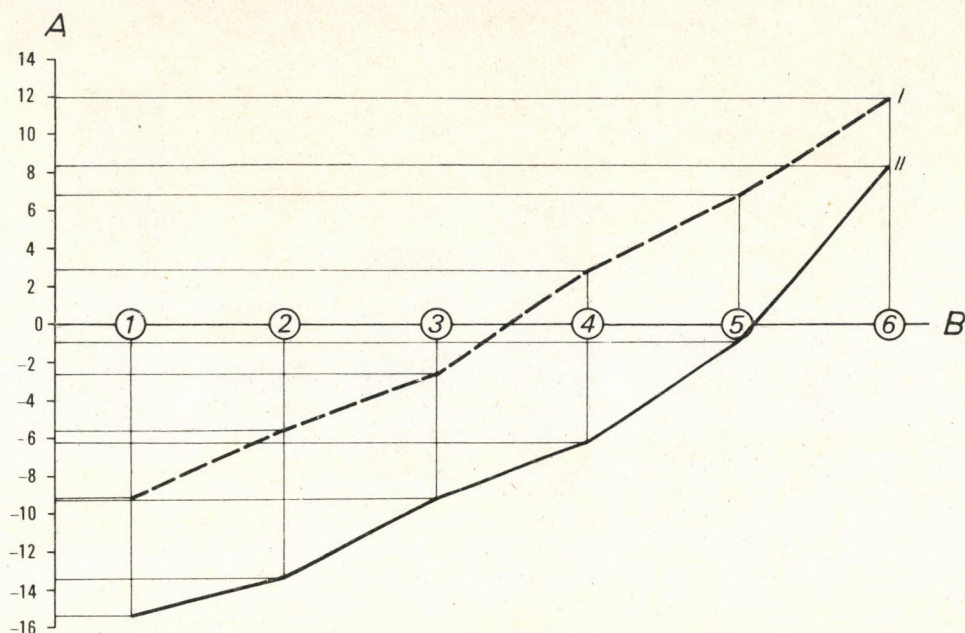
A települések népességének nagyságkategóriák szerinti megoszlása – az előzőeknek megfelelően – már 1960-ban nagyobb polaritást mutat körzetünkben, mint az országos átlag. A Dél-Alföld népességének csak 1,3%-a él 1000 főnél és 8,3%-a 2000 főnél kisebb lélekszámú településben, szemben az országos 8,9 ill. 21,5%-kal. A 20 000 főnél népesebb településekben élők kategóriája kivételével a többi nagyságcsoportban viszont a Dél-Alföld arányszáma magasabb.

Az évtized során bekövetkezett népességszám-változások nagyságkategóriák szerinti megoszlása országosan és a körzetben egyaránt a további differenciálódás irányába hatottak. A differenciálódás mértéke a Dél-Alföldön az országosnál nagyobb volt.

34. TÁBLÁZAT

*A települések népességszám-változása nagyságkategóriák szerint Magyarországon és a Dél-Alföldön
(1960–1970)*

	–999	1000– 1999	2000– 4999	5000– 9999	10 000– 19 999	20 000 felett
Magyarország						
Számszerű változás	–82 823	–69 397	–51 539	+29 268	+62 076	+466 968
A változás aránya, %	–9,3	–5,5	–2,6	+2,8	+6,8	+12,0
Relatív koncentráció	0,89	0,91	0,94	0,99	1,03	1,08
Dél-Alföld						
Számszerű változás	– 2 983	–13 965	–36 421	–17 542	–1 195	+45 413
A változás aránya, %	–15,4	–13,4	–9,2	–6,2	–0,8	+8,4
Relatív koncentráció	0,85	0,87	0,92	0,96	1,01	1,10

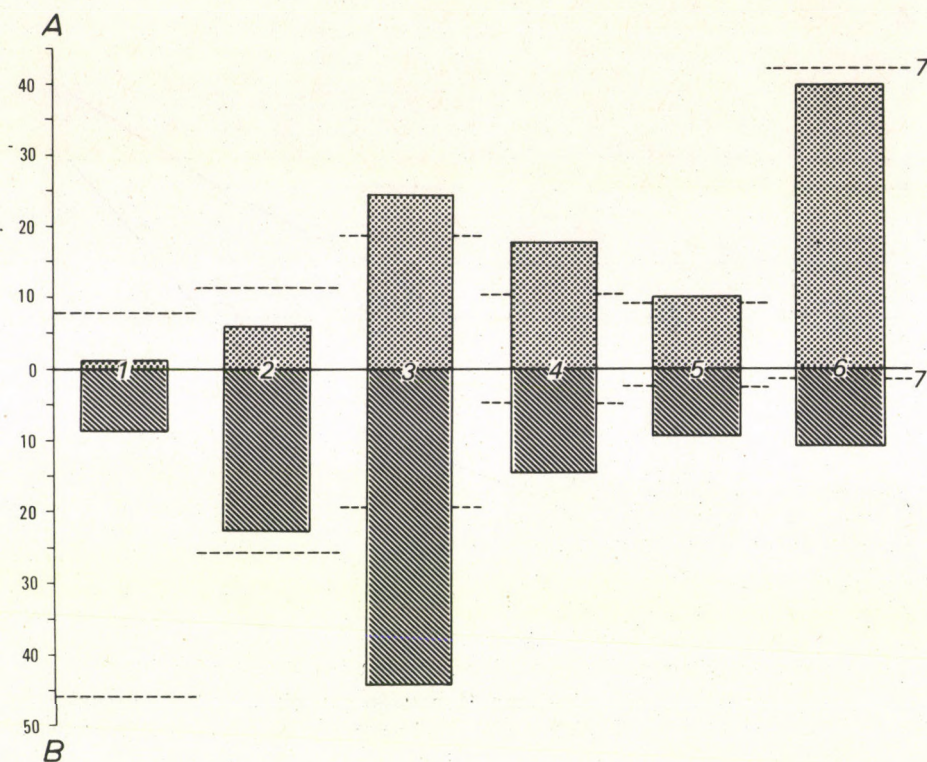
32. ábra. Az egyes település-nagyságcsoporthoz népességszám-változása (1960–1970)

A = népességszám-változás százalékban; B = nagyságkategóriák: I = < 999; 2 = 1000–1999; 3 = 2000–4999; 4 = 5000–9999; 5 = 10 000–19 999; 6 = 20 000 <; I = országos változás; II = Dél-Alföld

Annak megfelelően, hogy a Dél-Alföld a növekvő népességszámú országnak egy olyan körzete, ahol a lakosság száma a vizsgált időszakban csökkent, az országosan is fogyó népességű nagyságkategóriák csökkenési aránya nagyobb. Az 5–10 ezer és 10–20 ezer közötti településcsoportok népessége országosan már nőtt, a Dél-Alföldön – bár az utóbbi kategóriában minimálisan – csökkent. A 20 ezer fő fölötti települések csoportja az egyetlen, melyben a Dél-Alföldön is növekedés mutatkozik, de ennek aránya is elmarad az országostól.

A vizsgálatok helyes értékeléséhez a relatív koncentrálódást is vizsgálnunk kell. Ez azt mutatja, hogy bár országosan az 5–10 ezer közötti települések népessége nőtt, a növekedés átlagosnál kisebb aránya miatt részesedésük az össznépességből csökkent. Ezzel szemben 10–20 ezer közötti dél-alföldi települések népessége a körzet összlakosságánál kisebb arányban csökkent, így – bár minimális mértékben – az össznépesség nagyobb hányadát koncentrálja az időszak végén ez a kategória. Figyelemre méltó, hogy a népességnövekedés alacsonyabb százalékos aránya ellenére a legnagyobb települések relatív népességkoncentráció ereje nagyobb a Dél-Alföldön, mint az országos átlag (34. táblázat).

Az évtized népességszám-változásai 1970-re a korábbi állapothoz képest eltéréseket eredményeztek a lakosság településnagyság-kategóriák szerinti megoszlásában. A 10 ezer fő alatti településkategóriák lakosságának az össznépességhez viszonyított aránya mind országosan, mind pedig a Dél-Alföldön csökkent, a 10 ezer fő fölöttieké nőtt (32. és 33. ábra).

33. ábra. Az egyes nagyságkategóriák részesedése a Dél-Alföld településállományából és népességéből (1970)

A = részesedés a népességből (%); B = részesedés a településállományból (%); 1 = < 999; 2 = 1000–1999; 3 = 2000–4999; 4 = 5000–9999; 5 = 10 000–19 999; 6 = 20 000 <; 7 = országos átlag

3. A bel- és külterületi népesség területi különbségei és változási tendenciái

E fejezet első részében (az országos helyzettel és folyamatokkal való összehasonlíthatóság biztosítása céljából város–község bontásban) a bel-, de főleg a külterületi népesség területi differenciáit és az évtized során bekövetkezett változásokat elemezzük, majd ugyanezen tényezőket a centrumok hierarchikus fokozatai szerint tekintjük át. Az első részben Békés és Kiskőrös még a községek között szerepel.

a) Területi különbségek és változások a Dél-Alföld bel- és külterületi népességében

A külterületi – ezen belül tanyasi – népesség magas aránya sajátosan alföldi probléma. Miután a Dél-Alföldet alkotó három megye (Bács-Kiskun, Csongrád és Békés) ez arányszámok alapján országosan is az első három helyet foglalja el, a kérdés vizsgálata e területen különösen aktuális.

Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a Dél-Alföld népességének 22,3%-a – szemben az országos 8,3%-kal – külterületen él.

A külterületi népesség országos aránya a városokban 4,4, a községekben 11,5%. Ez a mintegy két és félszeres aránykülönbség a Dél-Alföldön is megvan a városok és községek között, de a viszonyszámok mindkét esetben magasabbak. A városok külterületi népességének aránya 12,8%, tehát magasabb az országos községi átlagnál. Néhány város népességének több mint 20%-a ma is külterületen él (Szarvas, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kecskemét ilyen szempontból első az országban). A községek 28,5%-os átlagértéke számos 70–90%-os arányt is magában foglal.

A Dél-Alföld területén a külterületi népesség döntő hányada tanyákon él. A tanyasi népesség összes külterületi lakossághoz viszonyított arányát a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet egy, a Dél-Alfölddel foglalkozó tervtanulmánya, becslésekre támaszkodva 81,4%-ban adja meg. Ez az érték egybevág azokkal az arányokkal, melyekkel a Dél-Alföld egyes típusterületein végzett vizsgálataink során magunk is találkoztunk.

A tanya meghatározott történeti-társadalmi viszonyok között a mezőgazdasági termelés módjának megfelelő és arra jellemző településtípus. Az utóbbi negyedszázadban hazánkban végbement nagyarányú társadalmi-gazdasági változások – különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezése – ellentmondást teremtett a termelés új keretei és az anakronisztikussá vált településforma között, ami a tanyák és ezzel a tanyasi népesség számának csökkenéséhez vezetett. Ez a folyamat egybeesett a nagyarányú iparosítás nyomán lezajló társadalmi átrétegződéssel, a népesség területi átcsoportosulásával és szociálpolitikai céljainknak is megfelel.

A tanyasi népesség csökkenése azonban nem a kezdetben várt gyorsasággal és egyöntetűséggel következett be. Egyéb és nemcsak gazdasági természetű tényezők mellett a háztáji gazdaságok szerepének megnövekedése növelte az ennek a formának kedvező lehetőséget biztosító tanyák gazdasági bázisát. A területi differenciálódás oldaláról nézve, mivel a mezőgazdasági termelés szerkezete és üzemszerűsége a természeti viszonyokból és termelési tradíciókból következően területenként eltérőek, különböző a termelés új módja és a tanya között létrejött ellentmondás mélysége, valamint az ennek nyomán létrejövő népességcsökkenés mértéke is. Ez a rendelkezésünkre álló statisztikai adatokból – megközelítő pontossággal, de a folyamat jellegzetességeit jól tükröző módon – a külterületi népesség változásának területi különbségein keresztül fogható meg.

1960–1970 között a Dél-Alföld össznépessége 1,8%-kal csökkent. A korábbi elvándorlások miatt a terület népességének korösszetétele hátrányosan tér el az országos átlagtól, a természetes szaporodás nem éri el a 2%-ot, és csak mintegy felét fedezi a több mint 54 000 fős vándorlási veszteségnek (35. táblázat). A terület városai Makó, Hódmezővásárhely és Csongrád kivételével növelték népességszámukat. A növekedés együttes aránya viszonylag magas, ami elsősorban Szeged dinamikus fejlődésének következménye. A községek össznépessége 7,9%-kal csökkent. Alig néhány növekvő népességszámú község volt a vizsgált tíz évben, ezek nagy része is egyes dinamikusan fejlődő központok – főleg Szeged – közvetlen vonzáskörébe tartozik.

Egészében véve az össznépesség változásának irányában és arányaiban meglevő területi különbségek csak bizonytalanul és közvetve hozhatók kapcsolatba a mezőgazdasági termelés eltérő típusaival.

A Dél-Alföld össznépességének 1,8%-os csökkenése a belterületi népesség 8,8%-os növekedéséből és a külterületi lakosság 26,7%-os csökkenéséből adódott. (Országos arányok: 7,0 és –23,3%.) A Dél-Alföldön tehát a külterületi népesség átlagosnál gyorsabb csökkenése mellett a belterületi népesség az országosnál nagyobb arányban nőtt, így a relatív népességkoncentráció dinamikusabb az átlagosnál. (A relatív népességkoncentrációt a II. fejezetben bemutatott képlet alapján nyert mutatószámmal jellemeztük. A C értékét ezúttal – a vizsgált résznépességek abszolút változási arányaival való összevethetőség biztosítása céljából – százalékban kifejezve adjuk meg a táblázatokban.)

A belterületi népesség minden városban és a községek többségében növekedett (36. táblázat). Csökkenés csupán a Duna-völgyre, Békés megye É-i és D-i részére és a makói járásra jellemző, tehát olyan területekre, ahol a külterületi népesség aránya már minimális. A Duna–Tisza köze homoki területeinek községei a belterületi népesség növekedésének a városok átlagát is meghaladó arányával tűnnek ki. E községek nagy része, mint önálló közigazgatási egység fiatal, mintegy húsz éve vált ki

35. TÁBLÁZAT

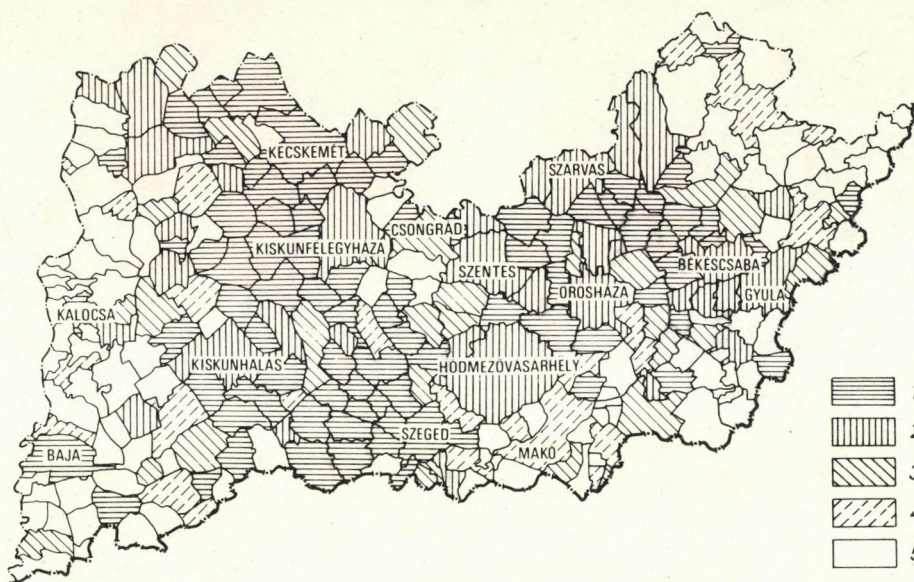
A népességváltozás összetevői közigazgatási kategóriák szerint

	Népességszám (1960)	Természetes szaporodás (1960–1969)		Vándorlási különbözet (1960–1969)		Tényleges szaporodás (1960–1969)		Népességszám (1970)
		fő	%	fő	%	fő	%	
Városok	530 736	6 176	1,2	42 215	8,0	48 391	9,2	579 127
Községek	957 860	21 402	2,2	–96 486	–10,1	–75 084	–7,9	882 776
Dél-Alföld	1 488 596	27 576	1,9	–54 271	–3,7	–26 693	–1,8	1 461 903

36. TÁBLÁZAT

A belterületi népesség változása közigazgatási kategóriák szerint

	A belterületi népesség (1960)		Változás (1960–1969)		A relatív súlyváltozást kifejező mutató (C) értéke (%)	A belterületi népesség (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Városok	434 909	82,1	70 218	16,1	6,2	505 127	87,2
Községek	609 526	63,6	21 869	3,5	12,4	631 215	71,5
Dél-Alföld	1 044 435	70,2	91 907	8,8	10,7	1 136 342	77,7

34. ábra. A Dél-Alföld belterületi népességének változása 1960 és 1970 között

1 = növekedés a városok átlaga (16,1%) felett; 2 = növekedés a Dél-Alföld átlaga (8,8%) és a városok átlaga (16,1%) között; 3 = növekedés a községek átlaga (3,5%) és a Dél-Alföld átlaga (8,8%) között; 4 = növekedés a községek átlaga (3,5%) alatt; 5 = csökkenés

más községek és nagy határú városok területéből. A községi mag kicsi, a rendezett települések most vannak kialakulóban (34. ábra).

A külterületi népesség összességében mind a városokban, mind pedig a községekben jelentősen, mintegy 120 000 fővel csökkent. A városok külterületi népességének csökkenési aránya 22,1%, a községeké 28,0% volt. Mivel azonban a városok össznépessége növekedett, a külterületi népesség relatív súlyváltozását kifejező mutató értéke a városokban volt magasabb (37. táblázat).

A külterületi népesség csökkenése az átlagnál kisebb mértékű a szőlő- és gyümölcsstermelő Duna–Tisza közti homokterületeken. Az itt létrehozott társulási formák lényegében meghagyták a tanya gazdasági alapját (családi- és részesművelés, háztáji stb.). A Duna völgyében, a Bácskai-löszhát és a Tiszántúl területén a szántóföldi földművelés lehetővé tette a tagosítást, a nagyüzemi termelés feltételeinek viszonylag gyors megteremtését. Ezeken a területeken a külterületi népesség az átlagnál nagyobb mértékben, egyes részeken kevesebb mint felére csökkent tíz év alatt (35. ábra).

A nagyarányú és területileg differenciált változások következtében lényeges módosulások jöttek létre 1970-re a külterületi népesség össznépességhez viszonyított arányát illetően is.

A Dél-Alföld területének nem egészen 5%-án – a belterületnek minősített területen – él a népesség több mint háromnegyede, így a népsűrűség magas. A városok belterületi népsűrűsége 1970-re több mint kétszerese a községekének (2381 fő/km²). A községek belterületi népsűrűsége tág határok között mozog, de a területi eloszlás fő törvényszerűsége nyilvánvaló: az alacsony népsűrűségű községek zöme a Duna–Tisza közti homokterületen található. A kiegyenlítődés irányában ható tendenciák ellenére ez a helyzet 1970-ben is jellemző.

A külterületi népsűrűség 25,4-ről 18,6-ra csökkent km²-enként. A városok adata mind 1960-ban, mind pedig 1970-ben magasabb a községeknél, 1970-re – a kisebb arányú csökkenés következtében – több mint 50%-kal (38. táblázat).

37. TÁBLÁZAT

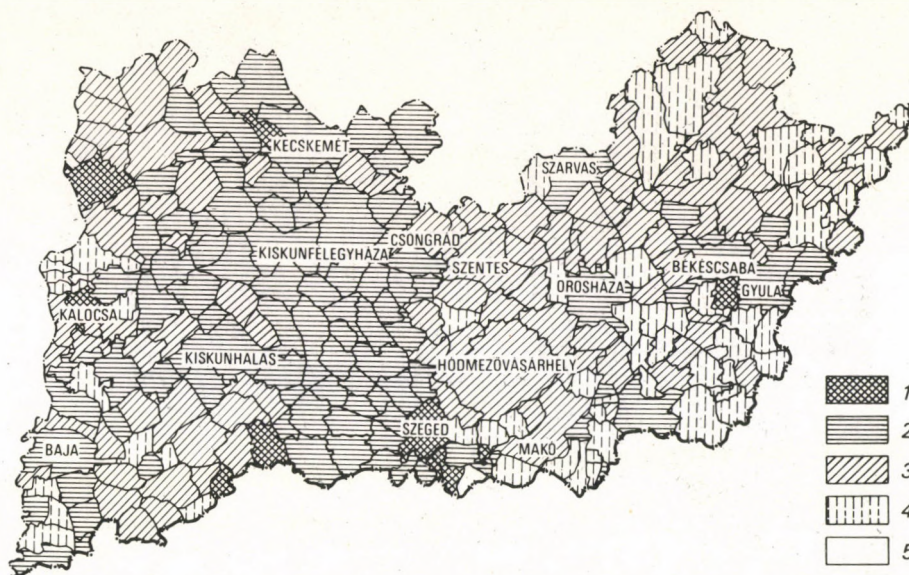
A külterületi népesség változása közigazgatási kategóriák szerint

	Külterületi népesség (1960)		Változás (1960–1969)		A relatív súlyváltozást kifejező mutató értéke	Külterületi népesség (1970)	
	száma	aránya %	fő	%	%	száma	aránya %
Városok	95 055	17,9	– 21 055	–22,1	–28,5	74 000	12,8
Községek	349 106	36,4	– 97 545	–28,0	–21,7	251 561	28,5
Dél-Alföld	444 161	29,8	–118 600	–26,7	–25,2	325 561	22,3

38. TÁBLÁZAT

A bel- és külterületi népsűrűség változása közigazgatási kategóriák szerint

	A belterület nagysága (km ²)	A belterületi népsűrűség fő/km ²		A külterület nagysága (km ²)	Külterületi népsűrűség fő/km ²	
		1960	1970		1960	1970
Városok	212,18	2049,7	2380,6	2 724,49	34,9	27,2
Községek	583,68	1044,3	1081,4	14 733,23	23,6	17,0
Dél-Alföld	795,86	1312,3	1428,0	17 497,72	25,4	18,6

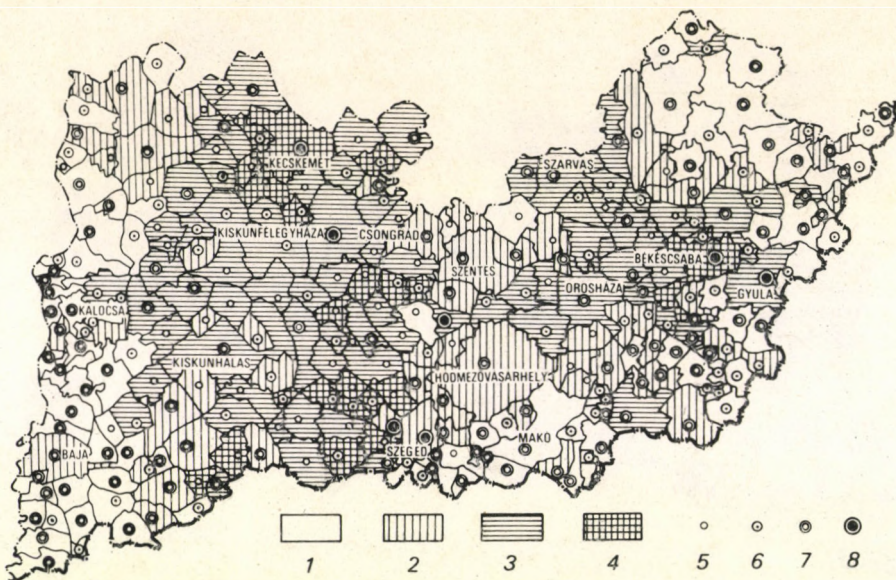
35. ábra. A Dél-Alföld külterületi népességének változása 1960 és 1970 között

1 = növekedés; 2 = a Dél-Alföld átlagánál ($-26,7\%$) kisebb csökkenés; 3 = csökkenés $26,7$ és 50% között; 4 = 50% feletti csökkenés; 5 = külterületi népesség már 1960-ban sincs

A területi megoszlás 1960-as és 1970-es állapotát ábrázoló térképek bizonyossága szerint a már korábban is meglevő éles területi különbségek még kifejezettebbé váltak. A vizsgált tíz esztendő alatt az alacsony külterületi népsűrűséggel magas csökkenési arány, a magas külterületi népsűrűséggel az átlagosnál alacsonyabb csökkenési arány párosult, így a vizsgált terület két fő termelési típusa közötti relatív népsűrűségi differencia tovább nőtt.

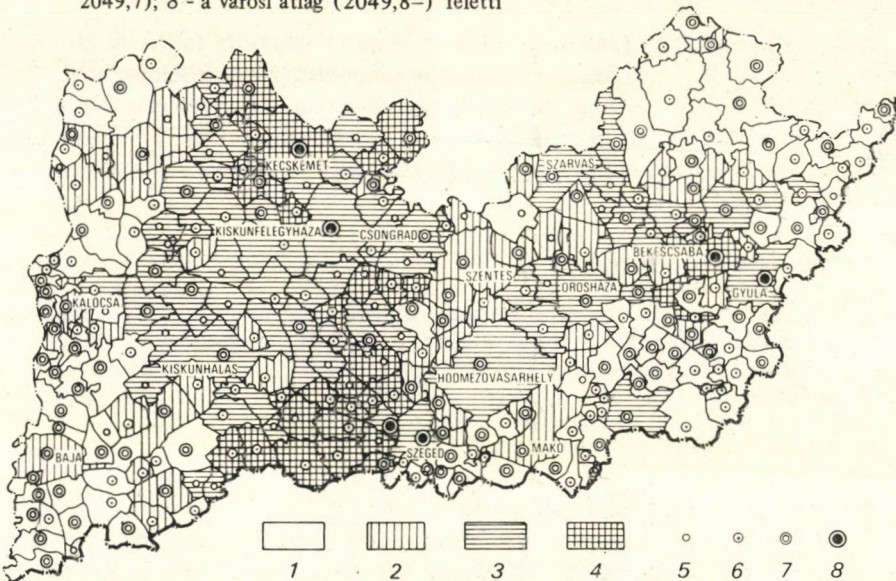
A körzet külterületi népsűrűségi átlaga felét sem éri el a népsűrűség a Duna-völgy és a Bácskai-löszhát nagy részén, a szegedi járás tiszántúli területein, a makói járásban, valamint Békés megye É-i és D-i részén. Összefüggő átlag feletti külterületi népsűrűségű terület a Duna-Tisza köze egésze és Békés megye középső részei. A körzet átlagának kétszeresét is meghaladja a külterületi népsűrűség Kecskemét környékén és a szegedi járás homokterületein. Ez utóbbi területeken néhány község és Kecskemét külterületi népsűrűsége az 50 fő/km²-es értéket is meghaladja (Kecskemét: $65,9$; Hetényegyháza: $69,0$; Kunszállás: $66,5$; Helvécia: $51,5$; ill. Csanytelek: $75,8$; Domaszék: $64,8$; Zsombó: $56,1$; Bordány: $51,1$; Forráskút: $50,3$ fő/km²) (36. és 37. ábra).

Az ország külterületi népességének közel 40% -a a Dél-Alföldön él (1960: $39,7\%$. 1970: $37,9\%$). E népességcsoport vizsgálata, változási tendenciáinak feltárása számos szempontból jelentős számunkra. Különösen fontosak lennének az al- és mikrokörzeti szintű elemzések, melyek elvégzése azonban sok nehézségbe ütközik (az adatok elégtelenek, nem kellő részletezettségűek, és ellentmondóak stb.). A Dél-Alföld egyes típusterületein megindított vizsgálataink a tanyák és a tanyasi népesség számának változását a demográfiai állapottal, a gazdasági, infrastrukturális tényezőkkel össze-

36. ábra. A Dél-Alföld bel- és külterületi népsűrűsége 1960-ban

1 = az átlagos külterületi népsűrűség (fő/km²) felénél (12,7) kisebb; 2 = az átlagosnál kisebb (12,8 és 25,4 közötti); 3 = az átlagos kétszeresénél kisebb (25,5 és 50,8 közötti); 4 = az átlagos kétszeresénél magasabb (50,9 feletti); 5 = a községi átlag felénél (522,1) kisebb; 6 = a községi átlag alatti (522,2–1044,3); 7 = a városi átlag alatti (1044,4–2049,7); 8 = a városi átlag (2049,8–) feletti

37. ábra. A Dél-Alföld bel- és külterületi népsűrűsége 1970-ben

1 = az átlagos külterületi népsűrűség (fő/km²) felénél (9,3) kisebb; 2 = az átlagosnál kisebb (9,4–18,6); 3 = az átlagos kétszeresénél kisebb (18,7–37,2); 4 = az átlagos kétszeresénél magasabb (37,3–); 5 = a községi átlag felénél (540,7) kisebb; 6 = a községi átlag alatti (540,8–1081,4); 7 = a városi átlag alatti (1081,5–2380,6); 8 = a városi átlag (2380,8–) feletti

függésben célozzák feltárni. A népesség területi koncentrálódási folyamatának bemutatása mellett a biztató eredményekkel kecsegtető részletvizsgálatok összehasonlító értékelhetőségének biztosítása is szükségessé tette a jelen összefoglalást. Vázlatos áttekintésünk alapján megállapítható, hogy a külterületi népesség a megelőző időszakhoz (1949–1960) hasonló, az országosnál nagyobb arányban csökkent a Dél-Alföldön, a csökkenés mértéke azonban területileg erősen differenciált. A külterületi népsűrűség — ezzel a tanyasűrűség — területi különbségei a külterületi népesség csökkenésében jelentkező tendenciák következtében tovább mélyültek a körzet két fő mezőgazdasági termelési típusa között.

A külterületi népsűrűség értékei és a területileg eltérő csökkenési arányok tartós tendenciája alapján várható, hogy míg a körzet jelentős részén minimálisan csökken a külterületi népesség aránya, addig a Duna–Tisza köze szőlő- és gyümölcsstermő területein a tanyával, mint településformával hosszú ideig számolnunk kell.

b) A bel- és külterületi népesség változása a centrumok hierarchikus fokozatai szerint

A Dél-Alföld általunk elkülönített centrumaiban együttesen 80,8% volt a belterületi népesség aránya 1960-ban, szemben a többi település 60,2%-os arányával. Az évtized során bekövetkezett növekedés is gyorsabb volt a centrumokban, melyek belterületi népessége közel 77 000 fővel, 13,3%-kal nőtt. Ez az arány a többi településnél csak 3,2%. Az össznépesség eltérő irányú változása következtében azonban a belterületi népesség relatív súlyváltozását kifejező mutató értéke a centrumokban együttesen kisebb, mint a többi településben.

A hierarchia egyes fokozatait vizsgálva feltűnő, hogy a belterületi népesség nem a regionális központban, hanem a paracentrumokban nőtt a legnagyobb arányban. Ez az utóbbiak külterületi népességének nagy, és az évtized során csökkenő számával magyarázható. Ettől az eltéréstől eltekintve a belterületi népesség változási arányai a hierarchikus fokozatoknak megfelelően rendeződnek. A mikrocentrumok aránya kisebb, mint a körzet nem központi szerepkörű településeinek átlaga.

A hierarchia szintjei szerint differenciált változások következtében a belterületi népesség összlakossághoz viszonyított arányai 1970-re már a fokozatok sorrendjébe rendeződnek (39. táblázat).

A külterületi népesség összlakossághoz viszonyított arányszámainak alakulása az előbbieken alapján is nyomon követhető.

A centrumok külterületi népessége háromnegyedére csökkent a hatvanas évek során. A többi településben a csökkenés valamivel nagyobb arányú volt. A relatív súlyváltozást kifejező mutató értéke a növekvő össznépességű centrumoknál csaknem másfélszer kisebb, mint a többi településnél. A változási arányértékek a hierarchia fokozatainak sorrendjét követik, kivéve a szubcentrumokat (40. táblázat).

A centrumok bel- és külterületei népsűrűsége egyaránt magasabb a többi településénél.

A belterületi népsűrűség a központok hierarchikus fokozatai szerint a regionális centrum több mint 3000-es értékétől a mikrocentrumok nem egészen 1400 fő/km²-es

39. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések belterületi népességének változása hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

	Belterületi népesség (1960)		Változás (1960–1969)		A relatív súlyváltozást kifejező mutató értéke	Belterületi népesség (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	97 652	98,7	18 966	19,4	−0,3	116 618	98,4
Paracentrumok	115 623	78,4	26 502	22,9	8,4	142 125	85,0
Mezocentrumok	192 548	79,0	21 910	11,4	7,1	214 458	84,6
Szubcentrumok	72 432	76,1	6 882	9,5	9,6	79 314	83,4
Mikrocentrumok	100 913	76,9	2 687	2,7	7,4	103 600	82,6
Centrumok együtt	579 168	80,8	76 947	13,3	6,9	656 115	86,4
Többi település	465 267	60,2	14 960	3,2	13,5	480 227	68,3
Dél-Alföld együtt	1 044 435	70,2	91 907	8,8	10,7	1 136 342	77,7

40. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések külterületi népességének változása hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

	Külterületi népesség (1960)		Változás (1960–1969)		A relatív súlyváltozást kifejező mutató értéke	Külterületi népesség (1970)	
	száma	aránya %	fő	%		száma	aránya %
Regionális központ	1 290	1,3	+582	+45,1	+23,1	1 872	1,6
Paracentrumok	31 675	21,6	–6 548	–20,7	–30,5	25 127	15,0
Mezocentrumok	51 560	21,0	–12 445	–24,1	–26,7	39 115	15,4
Szubcentrumok	22 940	23,9	–7 178	–31,3	–30,5	15 762	16,6
Mikrocentrumok	30 807	23,1	–8 943	–29,0	–24,7	21 864	17,4
Centrumok együtt	138 272	19,2	–34 532	–25,0	–29,2	103 740	13,6
Többi település	305 889	39,8	–84 068	–27,5	–20,4	221 821	31,7
Dél-Alföld együtt	444 161	29,8	–118 600	–26,7	–25,2	325 561	22,3

41. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések bel- és külterületi népsűrűségének változása hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

	Belterület nagysága (km ²)	Belterületi népsűrűség (fő/km ²)		Külterület nagysága (km ²)	Külterületi népsűrűség (fő/km ²)	
		1960	1970		1960	1970
Regionális központ	37,77	2585,4	3087,6	74,85	17,2	25,0
Paracentrumok	49,87	2318,5	2849,9	562,18	56,3	44,7
Mezocentrumok	106,62	1805,9	2011,4	1 817,58	28,4	21,5
Szubcentrumok	47,33	1530,4	1675,8	900,04	25,5	17,5
Mikrocentrumok	74,96	1346,2	1382,1	1 482,30	20,8	14,8
Centrumok együtt	316,55	1829,6	2072,7	4 836,95	28,6	21,5
Többi település	479,31	970,7	1001,9	12 660,77	24,2	17,5
Dél-Alföld együtt	795,86	1312,3	1428,0	17 497,72	25,4	18,6

értékéig szabályosan csökken. A nem központi szerepkörű települések átlagát a mikrocentrumok belterületi népsűrűsége is jelentősen meghaladja.

A külterületi népsűrűség hierarchikus fokozatok szerinti értékei szabályszerűséget mutatnak ugyan, de a paracentrumok — elsősorban Kecskemét miatti — magas viszony-száma kiemelkedik. A szubcentrumok külterületi népsűrűsége megegyezik a Dél-Alföld nem központi szerepkörű településeinek átlagértékével, a mikrocentrumoké pedig ez alatt marad (41. táblázat).

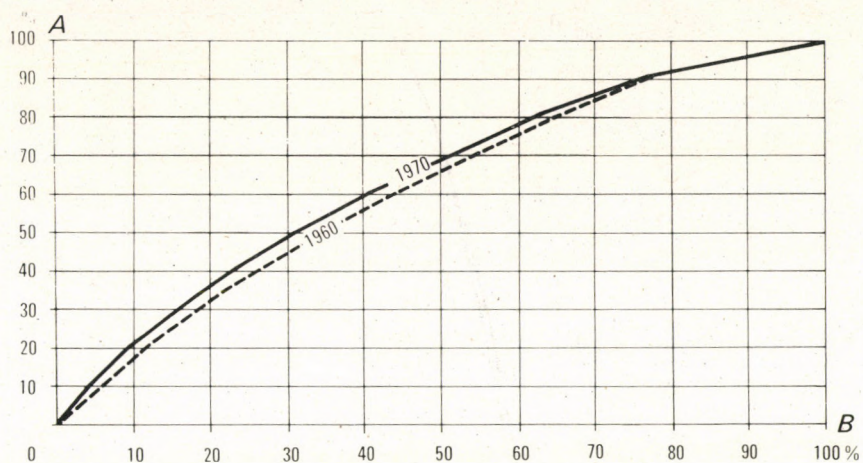
4. A népesség abszolút területi koncentrációja

A vizsgált évtized területileg differenciált népességszám-változásai a viszonylag rövid idő ellenére is jelentős előrehaladást eredményeztek a lakosság abszolút területi koncentrációjában.

A közigazgatási egységek területéből és az ezekre megadott össznépességi értékek-ből — ez utóbbi csökkenő sorrendjébe rendezve — kumulált sort képeztünk. Az 1960-as állapot alapján megállapítható, hogy a Dél-Alföld területének 10%-án a népes-ségnek mintegy 17, 20%-án mintegy 32, 50%-án mintegy 66%-a élt. 1970-re a területi részarányok fenti értékeinek megfelelő népességarányok már 21, 34,5 ill. 69%-ra nőttek (38. ábra).

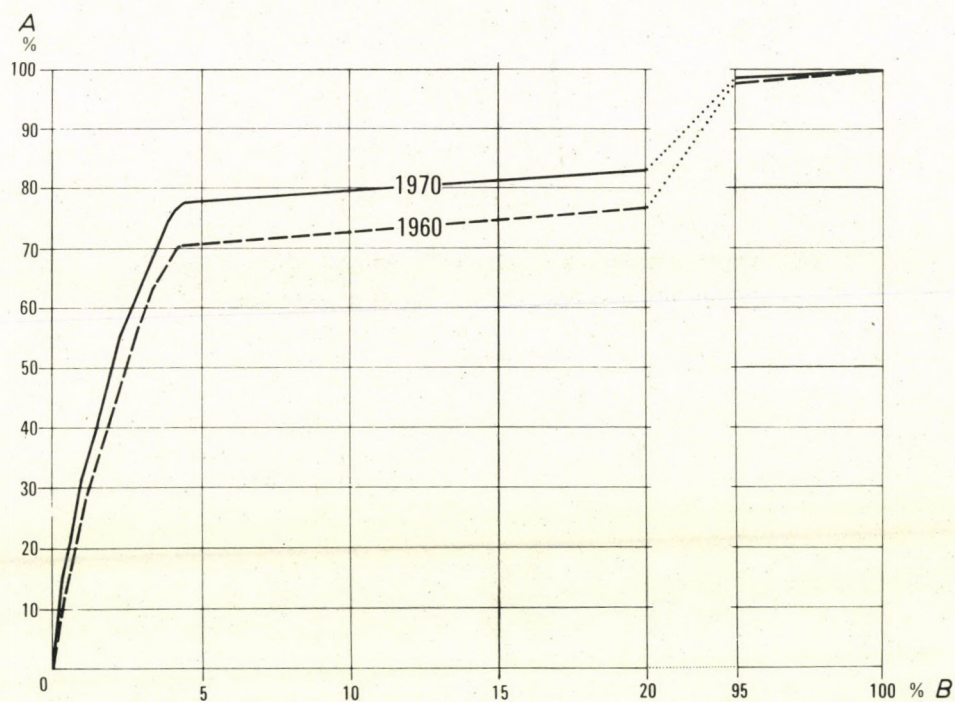
A Dél-Alföld településeinek nagyság szerinti kumulált sorát úgy is elkészítettük, hogy a belterületi népességet vettük alapul, majd a városok és községek külterületi lakosságát is figyelembe vettük. Ennek megfelelően a körzet összterületének valami-vel több mint 4,3%-án az össznépességnek 1960-ban 70,2, 1970-ben 77,7%-a élt (39. ábra).

Területi koncentráció a belterületi népességen belül is folyik. Az összterület 1%-án — a belterület közel negyedén — a belterületi népességnek már 40%-a él 1970-ben. A belterület fele a belterületi lakosságnak mintegy 70%-át koncentrálja (40. ábra).

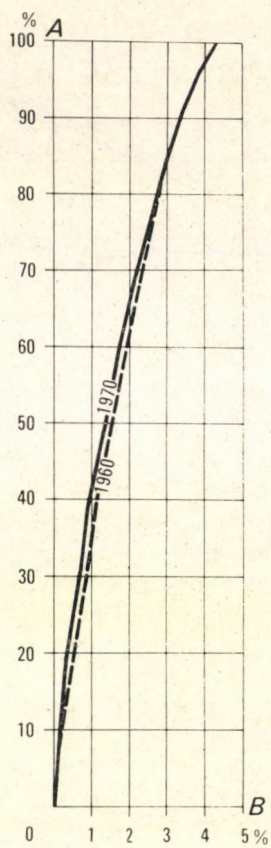
38. ábra. A népesség abszolút területi koncentrációja a települések össznépessége és összterülete alapján (1960–1970)

A = össznépesség %-ában; B = összterület %-ában

39. ábra. A népesség abszolút területi koncentrációja a települések bel- és külterületi népessége és összterülete alapján (1960–1970)

A = össznépesség %-ában; B = összterület %-ában

40. ábra. A belterületi népesség abszolút területi koncentrálódása (1960–1970)

A = belterületi népesség %-ában; B = az összterület %-ában

IX. A foglalkozási átrétegződés és a területi átcsoportosulás kapcsolata

1. Népszámszám-változás az átrétegződés szintjei szerint

A VI. fejezetben a Dél-Alföld foglalkozási átrétegződési szintjeinek vizsgálatakor már felhasználtuk Lettrich E. településtípusait, bár tőle eltérően — a népesség helyett — a keresők foglalkozási struktúrája szerint tipizáltunk. Most e típusok népességének a körzet összlakosságából való részarányváltozásait és a népességkoncentrációban betöltött szerepüket vizsgáljuk.

Ha az egyes típusok 1960-as és 1970-es elterjedtsége alapján vesszük számba és hasonlítjuk össze azok népességszámát, a változások aránya az évtized foglalkozási átrétegződése nyomán végbement, nagyszámú települést érintő típusváltozás eredményeit is magában foglalja. Emiatt a foglalkozási átrétegződés és a területi átcsoportosulás kapcsolatára vonatkozóan ez az eljárás nem szolgáltat közvetlen adatokat, de az egyes típusok népességének részarányváltozásán keresztül — közvetve — a népességáramlás tendenciáiról is következtetések levonására ad alkalmat.

Legnagyobb arányban az urbánus I. típus népességszáma növekedett, részaránya az össznépességből elérte a 30%-ot. Az előzővel szemben az urbánus II. típus nem bővült új településsel a tíz év során, de népessége így is nőtt és részarányát is növelte. (Mivel a körzet három paracentrumát és Kalocsát kevés választja el e szint határától, várható, hogy a jelen évtized során az urbánus II. fokozat részesedése a Dél-Alföld össznépességéből 20% fölé emelkedik.) A kétlaki települések népességszáma és részesedése is növekedett. 1970-re a Dél-Alföld népességének már 61,5%-a urbánus és kétlaki településben él, szemben az 1960-as 42,5%-os aránnyal. Az agrártelepülések részesedése az össznépességből ennek megfelelően lényegesen csökkent. Különösen számottevő az agrár II. típus 73,0%-os lakosságcsökkenése, melynek következtében 1970-re a körzet népességéből alig több mint 10%-kal részesedik (42. táblázat).

Az egyes típusok népességkoncentráció szerepének számszerű érzékeltetésére azok 1970-es elterjedtsége szerint is megvizsgáltuk lakosságszám-változásukat. Az urbánus települések valamennyi típusa növelte népességszámát az évtized során, köztük a II. fokozat települései és a „B” típusok nagyobb arányban. A növekedés abszolút számban meghaladta az 50 000 főt. A kétlaki települések együttes népességszáma mintegy 16 000 fővel csökkent. A csökkenés az ipar felé orientálódó, népesebb „a” típusnál volt kisebb arányú, míg a „b” típus településeinek lakossága 6,8%-kal csökkent.

Az agrártelepülések 1960-as népességszámuk tizedét, közel 63 000 embert veszítettek. A népességszám csökkenésének mértéke az agrár II. típus településeiben a legnagyobb (13,5%; 43. táblázat).

A foglalkozási átrétegződés — az urbanizálódás — magasabb szintjei tehát egyben a népesség területi koncentrállódásának elemei is. Közöttük egyenes arányosság áll fenn.

42. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld népességének megoszlása a Lettrich E.-féle településtípusok 1960-as és 1970-es elterjedtsége szerint

Típus	Népességszám (1960)	Népességszám (1970)	Változás	Részesedés a körzet össznépességéből (%)	
			%	1960	1970
Urbánus II.	99 822	119 874	+20,1	6,7	8,2
Urbánus I.	229 312	437 625	+90,8	15,4	30,0
Kétlaki	303 248	341 738	+12,7	20,4	23,3
Agrár I.	447 026	411 483	-7,9	30,0	28,1
Agrár II.	409 188	151 356	-73,0	27,5	10,4

43. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld népességének változása a Lettrich E.-féle településtípusok 1970-es elterjedtsége szerint

Típus	Népességszám		Változás	Változás
	1960	1970	(fő)	(%)
Urbánus II. A.	880	979	99	11,2
Urbánus II. B.	98 942	118 895	19 953	20,1
Urbánus I. A.	31 362	32 562	1 200	3,8
Urbánus I. B.	373 942	405 063	31 121	8,3
Urbánus együtt	505 126	557 499	52 373	10,4
Kétlaki „a”	310 081	297 284	-12 797	-4,1
Kétlaki „b”	47 687	44 454	-3 233	-6,8
Kétlaki együtt	357 768	341 738	-16 030	-4,5
Agrár I.	450 794	411 483	-39 311	-8,7
Agrár II.	174 908	151 356	-23 552	-13,5
Agrár együtt	625 702	562 839	-62 863	-10,0

2. Népességszám-változás az átrétegződés dinamizmusa szerint

A VI. fejezet 4. pontjában az egyes ágazatok C-koefficienseinek értékei alapján megkíséreltük a foglalkozási átrétegződés dinamizmusát egységes kategóriák szerint vizsgálni, területi differenciáit elemezni (l. a 28. ábrát). Az ott elhatárolt kategóriákat most a népességszám-változás arányainak elemzésekor is felhasználjuk.

A Dél-Alföld 259 településéből 61 mutatott az évtized során kimagaslóan dinamikus foglalkozási átrétegződést. Együttes népességszámuk közel 16 000 fővel csökkent.

105 településben az átrétegződés a közepesnél dinamikusabb volt, bár az előbbieké-
től elmaradt. Népességszámuk közel 33 000 fővel csökkent. A két csoport népesség-
száma együttesen 6,8%-kal fogyott.

A közepesnél lassabb átrétegződést mutató 70 település népességszáma csak
minimális mértékben, mintegy fél százalékkal csökkent az évtized során. Csak egyetlen

44. TÁBLÁZAT

Népességszám-változás a foglalkozási átrétegződés dinamizmusa szerint (1960–1970)

Az átrétegződés dinamizmusa	A települések száma	Népességszám		Változás	
		1960	1970	fő	%
Kimagaslóan dinamikus átrétegződés (1)	61	211 060	195 189	–15 871	–7,5
Közepesenél dinamikusabb átrétegződés (2)	105	503 737	471 158	–32 579	–6,5
Közepesenél lassúbb átrétegződés (3)	70	590 289	587 596	–2 693	–0,5
Stagnáló átrétegződés (4)	23	183 510	208 133	24 623	13,4
Dinamikus átrétegződés (1)+(2)	166	714 797	666 347	–48 450	–6,8
Lassú átrétegződés (3)+(4)	93	773 799	795 729	21 930	2,8

kategóriában, a stagnáló átrétegződést mutató 23 település csoportjában találkozunk lakosságszám-növekedéssel (13,4%). A lassú átrétegződésű települések két csoportjának népességszáma együttesen 2,8%-kal nőtt (44. táblázat).

Megállapítható, hogy a foglalkozási átrétegződés dinamizmusa és a népesség koncentrációja között ellentétes viszony áll fenn a vizsgált időszakban. A jelenség más iparosodó agrárterületre (pl. É-Alföld) is általánosítható.

X. A centrumok szerepe a népesség területi koncentrációjában

1. Országos áttekintés

E fejezetben vizsgálataink körébe tartozik az a 127 település, melyet a település-hálózat-fejlesztés távlati terve (1007/1971. sz. kormányrendelet) legalább részleges középfokú központként tartalmaz. A regionális elemzés keretként a szakirodalomban legutóbb publikált rajonszisztéma, a K r a j k ó -féle gazdasági körzetbeosztás került felhasználásra (K r a j k ó Gy. — P é n z e s I. — T ó t h J. — A b o n y i Gy. 1969). Emiatt — az eddigiekkel ellentétben — Nagyöröst e fejezetben a Dél-Alföld részeként tárgyaljuk. A változások érzékeltetésére felhasználjuk a módszertani fejezetben említett C- és R-koefficienseket is.

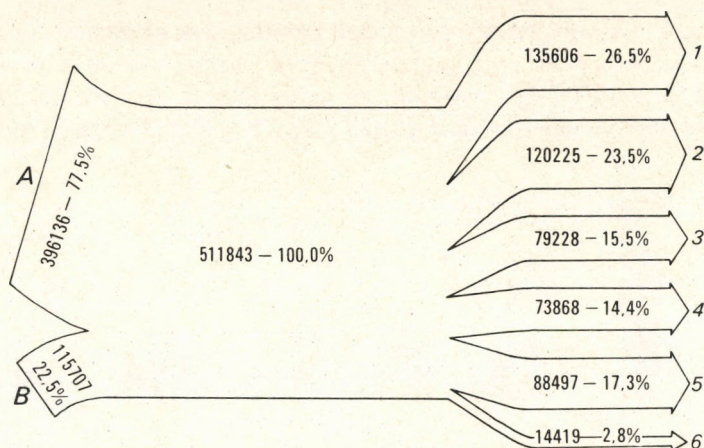
Magyarország népessége a vizsgált évtizedben 354,6 ezer fővel nőtt. Ez a növekedés oly módon következett be, hogy míg a központi települések népességszáma 511,8 ezerrel nőtt, az ország többi részéé 157,2 ezerrel csökkent. A központi települések népességszámának növekedésében tehát nagy szerepük van a vándorlásoknak. A migráció jelentőségét fokozza, hogy a központi települések természetes szaporodása — nagyrészt a főváros negatív és súlyánál fogva lényeges értéke révén — alacsonyabb az országos átlagnál, mindössze 2,5%.

Egészében véve a központi települések népességnövekedése 77,5%-ban a vándorlási különbözetből származott. A saját természetes szaporodás szerepe mindössze 22,5%-os volt. A növekmény fele Budapestre és a kiemelt felsőfokú központokra, további csaknem 30%-a a többi felsőfokú központra és mintegy 20%-a a középfokú központokra jutott (41. ábra).

a) Népességszám-változás a település-hierarchia fokozatai szerint

A település-hierarchia különböző fokozatait reprezentáló központok eltérő arányban növelték népességszámukat. Budapesttől eltekintve érvényesül az az általános összefüggés, hogy az egyre alacsonyabb fokú központok népességnövekedése egyre kisebb arányú. Amíg azonban a felsőfokú központok három fokozata között nem számottevő a különbség, a felső- és közép-, valamint a közép- és részleges középfokú központok növekedési üteme között lényeges eltérés van (45. táblázat).

A hierarchikus fokozat csökkenésével a népességnövekedés két komponense, a vándorlási különbözet és a természetes szaporodás ellentétesen változik. A vándorlási különbözet jelentőségének csökkenése mellett a természetes szaporodás egyre nagyobb

41. ábra. A központi települések népességnövekedésének összetevői és fokozatok szerinti megoszlása

A = vándorlási különbözet; B = természetes szaporodás; 1 = főváros; 2 = kiemelt felsőfokú központok; 3 = felsőfokú központok; 4 = részleges felsőfokú központok; 5 = középfokú központok; 6 = részleges középfokú központok

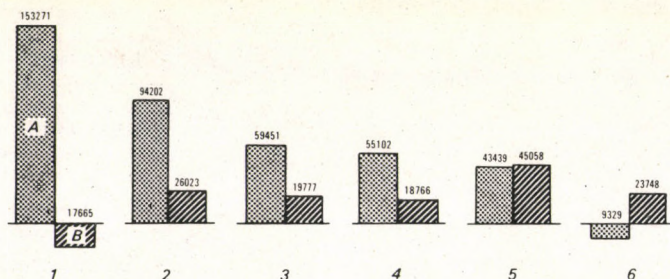
szerephez jut. Abszolút értékben a felsőfokú központok valamennyi fokozatában nagyobb a vándorlási különbözet a természetes szaporodásnál. A középfokú központok esetében a helyzet fordított, sőt az utolsó vizsgált fokozatnál a vándorlási különbözet már negatív (42. ábra).

45. TÁBLÁZAT

A központok népességszám-változása fokozatok szerint

Központok hierarchikus fokozata	Központok száma	Népesség (ezer fő)		Növekedés %
		1960	1970	
I. Főváros	1	1 804,6	1 940,2	7,5
(1) Kiemelt felsőfokú központok	5	571,7	691,9	21,0
(2) Felsőfokú központok	7	381,1	460,3	20,8
(3) Részleges felsőfokú központok	11	388,0	461,8	19,0
II. Felsőfokú központok együtt (1) + (2) + (3)	23	1 340,8	1 614,0	20,4
(4) Középfokú központok	65	1 078,2	1 166,7	8,2
(5) Részleges középfokú központok	38	467,3	481,7	3,1
III. Középfokú központok együtt (4) + (5)	103	1 545,5	1 648,4	6,7
IV. Vidéki központok együtt (II + III)	126	2 886,3	3 262,4	13,0
Összesen (I + IV)	127	4 690,8	5 202,6	11,0

Az azonos fokozatba tartozó települések között is nagy a szóródás mind a népességnövekedés arányát, mind pedig összetevőit, azok jellemzőit tekintve. A specifikumok jelzése és áttekinthetősége, valamint az egyes típusok területi elhelyezkedésének bemutatása céljából elkészítettük a vizsgált települések kartodiagramját (43. ábra).

42. ábra. A vándorlási különbszet és természetes szaporodás nagysága a különböző fokozatú központok népességnövekedésében

A = vándorlási különbszet; B = természetes szaporodás; 1 = főváros; 2 = kiemelt felsőfokú központok; 3 = felsőfokú központok; 4 = részleges felsőfokú központok; 5 = középfokú központok; 6 = részleges középfokú központok

Az egyes hierarchikus fokozatok településeivel kapcsolatban a következő fontosabb megállapítások tehetők:

Budapest:

Területe (525,2 km²) az ország területének mindössze fél százaléka, melyen Magyarország népességének 18,8%-a (1 940 212 fő) él. Ez a központi települések lakosságának 37,3%-át teszi ki.

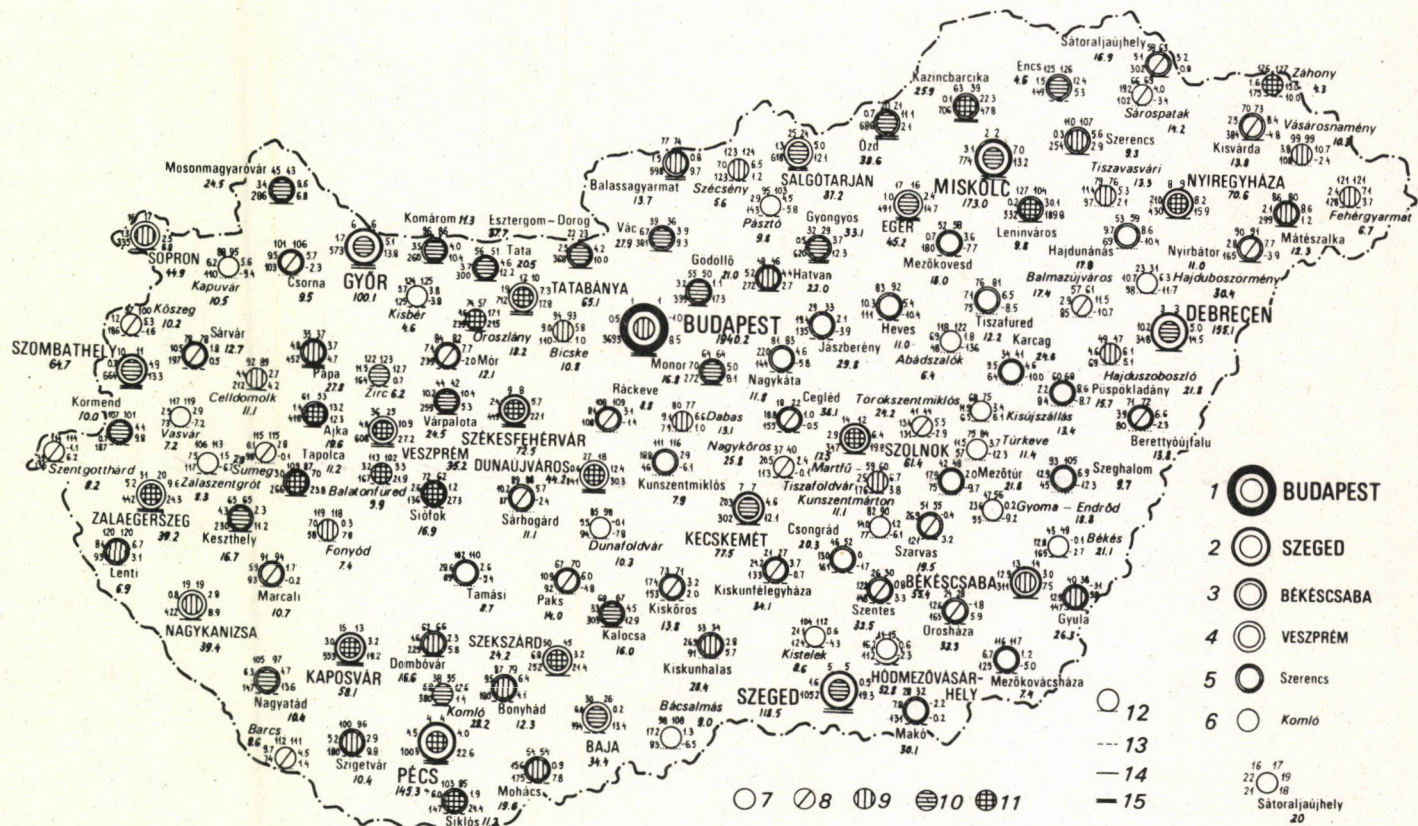
A főváros túlzott népességnövekedésének korlátozására évtizedek óta tervszerű törekvés irányul. A népességnövekedés országos arányának csökkenése mellett elsősorban ennek tulajdonítható, hogy a vizsgált időszak növekedési üteme alig több mint fele az előző évtizedének. Azonban ez a nem túl magas érték (7,5%) is kétszerese az országos átlagnak és abszolút számokban számottevő koncentrációt takar: Budapestre jutott a központi települések népességnövekedésének 26,5, vándorlási különbszetének 38,7, az egész ország népességyarapodásának 38,3%-a.

A fővárost övező agglomerációs gyűrű népességszáma lényegesen nagyobb ütemben nőtt, így a budapesti agglomeráció túlsúly a tovább növekedett.

Kiemelt felsőfokú központok:

100 000-nél népesebb nagyvárosok. Számuk: 5. Együttes területük (1 102,3 km²) az ország területének 1,2, népességük (691 936) az ország lakosságának 6,7, a központi települések népességének 13,3%-a. Átlagos természetes szaporodásuk (4,5%) megegyezik a vidéki központok középértékével, vándorlási különbszetük (16,5%) és tényleges szaporodásuk (21,0%) legmagasabb valamennyi fokozat között. Népsűrűségük magas, külterületi népességük nem számottevő. (Debrecen mindkét vonatkozásban kivétel.) A kiemelt felsőfokú központokra jutott a vizsgált települések népességnövekedésének 23,5 (a vidéki központokénak 32,0), vándorlási különbszetének 23,8 (a vidéki központokénak 38,8), az ország népességyarapodásának 33,9%-a. Gyors fejlesztésük a jövőben is célunk. Azáltal, hogy az ország 1–1,5 milliós lakosságú területrészeinek egyre inkább tényleges központjaivá válnak, a főváros tehermentesítésének legfontosabb tényezői.

Az évtizedek során produkált népességnövekedés ütemét tekintve nincs közöttük számottevő különbség (18,7, ill. 26,6% a két szélső érték). Figyelemre méltó, hogy az előző időszak lassú fejlődése miatt alacsony természetes szaporodást ért el Szeged – magas vándorlási különbszete

43. ábra. A központi települések népességváltozása Magyarországon (1960–1970)

I. Az egyes központok jelzése: 1 = főváros; 2 = kiemelt felsőfokú központ; 3 = felsőfokú központ; 4 = részleges felsőfokú központ; 5 = középfokú központ; 6 = részleges középfokú központ. II. A népességnövekedés üteme: 7 = csökkenés; 8 = növekedés a középfokú központok átlaga alatt; 9 = növekedés az összes vidéki központok és a középfokú központok átlaga között; 10 = növekedés az összes felsőfokú központ és az összes vidéki központ átlaga között; 11 = növekedés a felsőfokú központok átlaga felett. III. A népsűrűség határértékei: 12 = az országos átlag alatt; 13 = az országos átlag és a vidéki központok átlaga között; 14 = a vidéki központok átlaga és a felsőfokú központok átlaga között; 15 = a felsőfokú központok átlaga felett. IV. Az egyes központok jellemzői: 16 = helye a központok népességszám szerinti országos rangsorában 1960-ban; 17 = helye a központok népességszám szerinti országos rangsorában 1970-ben; 18 = vándorlási különbözet (1960–1969, %); 19 = természetes szaporodás (1960–1969, %); 20 = népességszám (1000 fő, 1970); 21 = népsűrűség (fő/km², 1970); 22 = külterületi lakosság aránya (% , 1970)

révén — a vizsgált időszakban már felzárkózott a többi kiemelt felsőfokú központ népességnövekedési szintjéhez.

A csoport rangkoefficiense: 1,00.

Felsőfokú központok

60–80 ezer lakosú városok, valamennyi fejlett megyeszékhely. Számuk 7. Négy az Alföldön, három a Dunántúlon helyezkedik el. Együttes területük (1140,5 km²) hazánk területének 1,2, népességük (460 284) az ország lakosságának 4,4, a központi települések népességének 8,8%-a.

Természetes szaporodásuk (5,2%) magasabb, vándorlási különbözetük (15,6%) alacsonyabb a kiemelt felsőfokú központokénál. Tényleges szaporodásuk (20,8%) csak 0,2-del marad el azokétól. Az összes vizsgált település népességnövekedésének 15,5 (a vidéki központokénak 21,1), vándorlási különbözetének 15,0 (a vidéki központokénak 24,5), az ország népességyarapodásának 22,3%-a jutott erre a kategóriára.

E csoporton belül már nagyobbak az eltérések mind a népességnövekedés ütemét, mind pedig az egyéb jellemzőket tekintve. Leggyorsabb ütemben a két dinamikus fejlődő ipari központ és országos jelentőségű közlekedési csomópont, Székesfehérvár és Szolnok népessége nőtt (27,8 ill. 26,2%). Az alföldi központok közül Kecskemét (16,7%), de főleg Békéscsaba (10,5%) növekedési üteme jóval az átlag alatt van. Ezekben a városokban, valamint a magas természetes szaporodási arányával (8,2%) kitűnő Nyíregyházán a külterületi népesség is jelentős.

A csoport településeinek átlagos népsűrűsége 404 fő/km². Külterületi népességük aránya 9,4%. Rangkoefficiensük tükrözi átlagosnál gyorsabb növekedésüket. Értéke: 1,03.

Részleges felsőfokú központok

Általában 30–50 ezer lakosú városok. Számuk: 11. Közülük hat megyeszékhely, a többi is hasonló szerepkört betöltő település.

Együttes területük (1416,2 km²) az ország területének 1,5, népességük (461 824) hazánk lakosságának 4,4, a központi települések népességének 8,9%-a.

Természetes szaporodásuk (4,8%) a két előbbi csoport aránya közötti értéket mutat, vándorlási különbözetük (14,2%) kisebb azoknál. A központi települések együttes népességnövekedésének 14,4 (a vidéki központokénak 19,6), vándorlási különbözetének 13,9 (a vidéki központokénak 22,7) %-a jutott erre a csoportra. Ez a közel 74 000 fő az országos népességnövekedés 20,8%-ának felel meg.

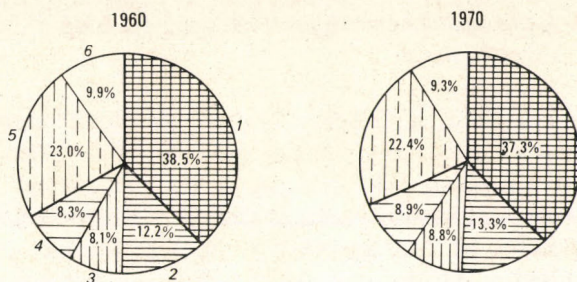
A csoporton belül az előzőeknél nagyobbak az eltérések. Dunaújváros (42,7%) mellett Veszprém (38,1%) és Zalaegerszeg (33,9%) is rendkívüli arányban növelte népességszámát. Velük szemben a határmenti Sopron növekedési üteme (9,3%) elmarad az összes vizsgált központ átlagától (11%), Nagykanizsáé és Bajáé (11,7, ill. 13,6%) pedig alig haladja azt meg. E csoportban található a legnépesebb város, melynek népességszáma csökken a vizsgált időszakban: Hódmezővásárhely. A város csak az 1960-as években iparosodott lényegesen, természetes szaporodása alacsony, vándorlási különbözte negatív. Belterületi népessége növekedett ugyan, de ez nem tudta ellensúlyozni nagyterjedésű tanyavilága népességcsökkenését.

A csoport településeinek együttes népsűrűsége 326 fő/km². A külterületi népesség 6 városnál 2% alatti, együttesen is csak 4,2%. Rangkoefficiensük igen magas (1,17) annak következtében, hogy a nagyarányú népességnövekedés a több, közel azonos nagyságú település körében tekintélyes sorrendváltozásokkal párosulhatott.

Középfokú központok

Járászhely-jellegű települések. Lakosságszámuk változó: 7000-től (Lenti) 38 000-ig (Cegléd) terjed. Számuk: 65. Együttes területük (7420,6 km²) tekintélyes, az országterület 8%-a. E területen az ország népességének 11,3, a központi települések lakosságának 22,4%-a él (1 166 708 fő). Az átlagos népsűrűség nem egészen másfélszerese az országosnak (157 fő/km²). A külterületi népesség aránya viszonylag magas: 8,9%.

Népességnövekedésükben a természetes szaporodás (4,2%) és a vándorlási különbözet (4,0%) közel azonos szerepet játszott. Nagy számuk ellenére a központok együttes népességyarapodásának mindössze 17,3%-át mondhatják magukénak. A vándorlási különbözetből még kisebb a

44. ábra. A központi települések népességének megoszlása fokozatok szerint (1960, 1970)

1 = főváros; 2 = kiemelt felsőfokú központok; 3 = felsőfokú központok; 4 = részleges felsőfokú központok; 5 = középfokú központok; 6 = részleges középfokú központok

részesedésük: 11,0%. (A vidéki központokra vonatkoztatva ezek az értékek: 23,5, ill. 17,9%.) A népességnövekmény abszolút számban (88 497) a 10 éves országos szaporulat negyedével egyenlő.

A 65 középfokú központ közül 15-nek csökkent a népességszáma a vizsgált időszakban. A csökkenés legnagyobb mértékű a nagy külterületű Mezőtúron (7,1%), Karcagon (5,4%) és Szeghalmon (5,4%) volt. Negatív természetes szaporodás öt, negatív vándorlási különbözet huszonhat, a kettő együtt csak két központnál tapasztalható (Makó, Csongrád). Velük szemben az 50 növekvő népességű központ között extrém értékek is találhatók: Leninváros népessége 219,9, Kazincbarcikaé 70,1%-kal nőtt. Figyelemre méltó a városok rendkívül magas természetes szaporodása is: 30,1, ill. 22,3%. Kivülük Tapolca, Siófok, Ajka népessége nőtt még gyors ütemben.

Lassúbb növekedésük következtében a középfokú központok a települések népességszám szerinti sorrendjében veszítettek pozícióikból. Rangoefficiensük: 0,99.

Részleges középfokú központok

Olyan települések, melyek járásnyi terület központi funkcióit csak részlegesen látják el. Lakosságszámuk tág határok között változik (Záhony: 4258 fő, Hajdúböszörmény: 30 448 fő). Számuk: 38.

Összes területük 4580,3 km², hazánk területének 4,9%-a, melyen az össznépességnek mindössze 4,7, a központok lakosságának 9,3%-a él (481 730 fő). A népsűrűség (105 fő/km²) kisebb az országos átlagnál, a külterületi népesség aránya valamennyi vizsgált település-kategória között itt a legmagasabb: 9,5%.

Vándorlási veszteségüket (9329 fő, 2,0%) csak a viszonylag nagyarányú természetes szaporodás pótolja (5,1%, 23 748 fő). A központok együttes népességnövekedésének ez a kategória mindössze 2,8%-át adja. Ez a részarány a vidéki központokra vonatkoztatva is csak 3,8%.

A részleges középfokú központok közül 24-nek nőtt, 14-nek csökkent a népessége. Míg a természetes szaporodás csak három, a vándorlási különbözet 22 település esetében negatív. Békés és Dunaföldvár népessége mindkét forrást tekintve csökkent a vizsgált időszakban. Az eltérések itt is számottevőek. Abádszalók népessége 11,8%-kal, Gyomaé és Endrődé 9%-kal, Túrkevéé 8,6%-kal csökkent, Oroszlányé 39,2, Balatonfüredé 25,2, Záhonyé 25,0%-kal nőtt.

Egészében véve a részleges középfokú központok növekedése a leglassúbb. Ez az országos sorrendben elfoglalt helyük változásában is megmutatkozik. Rangoefficiensük a vizsgált csoportok között a legalacsonyabb: 0,98.

Az eltérő mértékű népességnövekedés révén változások következtek be az egyes hierarchikus fokozatok lakosságának a központok össznépességén belüli arányaiban is. Ezek az arányváltozások mennyiségileg – a viszonylag rövid időszak ellenére – érzékelhetők, irányukat tekintve pedig egy hosszabb távú tendencia kifejezői.

Budapest részaránya 38,5%-ról 37,3%-ra csökkent, a felsőfokú központok mindhárom típusa nőtt, együttesen 28,6%-ról 31,0%-ra, a középfokú központoké pedig 32,9%-ról 31,7%-ra csökkent (44. ábra).

b) A központok népességszám-változása gazdasági
körzetek szerint

A központok számában, sűrűségében, népességük össznépességhez viszonyított arányában, valamint a körzet népességnövekedésében betöltött szerepüket illetően már mikrokörzeti szinten is lényeges eltérések vannak. Ezek az eltérések alkörzeti szinten még kifejezettebbek. A központok száma és sűrűsége a Központi Körzetben és É-Magyarországon legkisebb. Itt 1000 km²-re 1,18, ill. 1,28 központ jut. A legnagyobb kiterjedésű körzetben, az Alföldön ez a mutató 1,35, alig marad el az országos átlagtól. (Legnagyobb a központosűrűség a Dunántúlon: 1,45.)

1970-ben hazánk népességének 50,4%-a élt a vizsgált központokban. A makrokörzetek között ennél magasabb aránnyal csak a Központi Körzet rendelkezik, ahol – elsősorban a főváros nagy súlya következtében – a népességnek csaknem három-negyede a központi településekben él. Az átlagosnál magasabb külterületi népesség-arány ellenére is figyelemre méltó az Alföld viszonylag magas értéke. A Dunántúl és főleg É-Magyarország viszonyozása alacsonyabb.

A központok népességnövekedése éppen azokban a makrokörzetekben legjelentősebb, ahol népességük összlakossághoz viszonyított aránya alacsony (Észak-Magyarország, Dunántúl). Budapest hatására az országos átlagnál kisebb a növekedés a Központi Körzetben. Az Alföld, a gazdaságilag legelmaradottabb makrokörzet központi népessége nőtt a legkisebb arányban.

Ha az egyes makrokörzetek össznépességének változását is figyelembe vesszük, egybevetve azt a központok lakosságának növekedési arányával, úgy a központok környezetükhöz viszonyított dinamizmusát értékelhetjük. Az ennek mérésére általunk használt *C*-koefficiens értéke a Központi Körzetnél, ahol – elsősorban a Budapestet körülvevő agglomerációs gyűrű gyors népességnövekedése következtében – a központokon kívüli népesség a központok lakosságánál nagyobb arányban nőtt, 1,00 alatt marad. Észak-Magyarország, a Dunántúl és az Alföld központjai a *C*-koefficiens tekintve közelebb kerülnek egymáshoz.

Az alföldi települések hátrább kerültek a vizsgált tíz év alatt a népességszám szerinti országos rangsorban ($R = 0,95$). Rovásukra a többi három makrokörzet központjainak pozíciói javultak (46. táblázat).

Az egyes makrokörzeteken belüli lényeges eltérések érzékeltetésére – alkörzeti szinten – kartodiagramot szerkesztettünk (45. ábra). Az ezen ábrázolt és jelzett jellemzők közül csak a legfontosabbakat emeljük ki, mezo- ill. alkörzetek szerint:

Központi Körzet: a felhasznált körzet-szisztémában nem tagolódik alacsonyabb taxonómiai szintű egységekre. A makrokörzeteknél adott jellemzésen kívül említést érdemel, hogy az egyetlen egység, ahol a központok népességének természetes szaporodása negatív: Budapest értékét a többi központ nem tudja ellensúlyozni.

Dunántúl: három mezőkörzete közül a Közép-Dunántúlon nőtt legnagyobb arányban a központok lakossága. A vándorlási különbözet és a természetes szaporodás egyaránt magas volt. A központi lakosság összeshez viszonyított aránya csak a komáromi alkörzetben tekinthető magasnak (49,5%). Ugyanitt a központosűrűség országosan is legkiemelkedőbb értéket ér el (2,46 központ 1000 km²-re).

46. TÁBLÁZAT

A központok néhány adata makrokörzetek szerint

Makrokörzet	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
Központi Körzet	6 787,4	2 797,8	+9,6	8	1,18	2085,8	74,5	+8,3	0,99	1,05
É-Magyarország	12 462,8	1 296,4	+5,0	16	1,28	474,2	36,6	+17,4	1,12	1,02
Dunántúl	35 920,6	3 001,3	+2,7	52	1,45	1243,4	41,3	+17,3	1,14	1,03
Alföld	37 860,9	3 220,3	-1,0	51	1,35	1399,3	43,4	+7,6	1,09	0,95
Együtt	93 031,7	10 315,8	+3,6	127	1,37	5202,7	50,4	+11,0	1,07	1,00

a = terület, km²

b = népesség, 1970 (1000 fő)

c = változás, 1960–1969 (%)

d = központok száma

e = központosűrűség, db/1000 km²

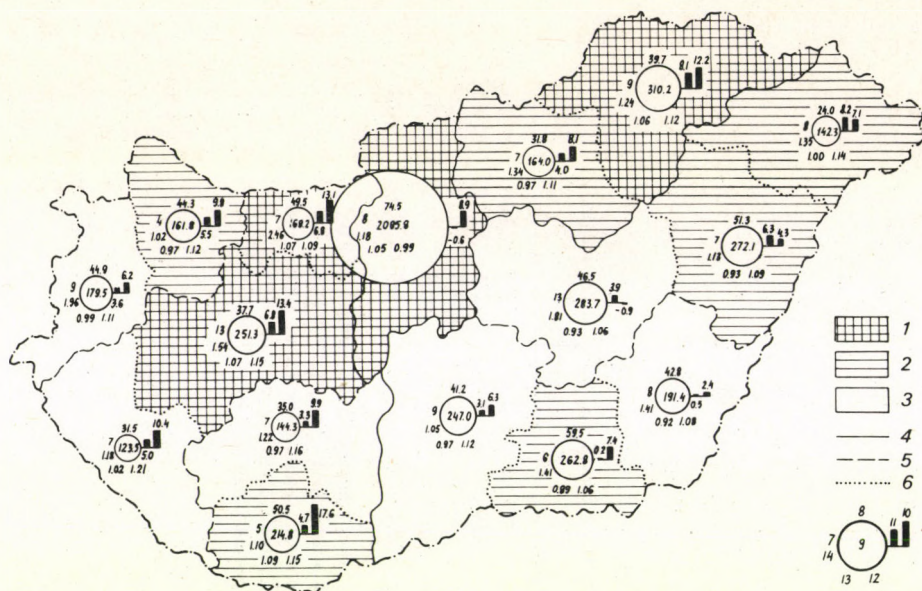
f = a központok népességszáma, 1970 (1000 fő)

g = a központok népességaránya, 1970 (%)

h = a központok népességnövekedése, 1960–1969 (%)

i = a központok C-koefficiense, 1960–1970

j = a központok rangkoefficiense, 1960–1970

45. ábra. A központok népességszám-változása gazdasági körzetek szerint

1 = az össznépesség csökkent; 2 = népességnövekedés az országos átlag alatt (0–3,5%); 3 = népességnövekedés az országos átlag (3,6%) felett; 4 = makrokörzet határa; 5 = mezokörzet határa; 6 = alkörzet határa; 7 = központok száma; 8 = a központok népességének a körzet összlakosságához viszonyított aránya (%; 1970); 9 = a központok együttes népességszáma (1000 fő, 1970); 10 = vándorlási különbözet (1960–1969, %); 11 = természetes szaporodás (1960–1969, %); 12 = a relatív koncentrációt kifejező mutató (C) értéke; 13 = a rangkoefficiens (R) értéke; 14 = átlagos központsűrűség (közpon/1000 km²)

Magas értékeket mutat a Fejér-veszprémi alkörzet is, míg a zalai alkörzet viszonyisménye alacsonyabbak.

A Dél-Dunántúl központjainak népességnövekedése 18,5%-os. Két alkörzete, a baranyai és a tolnai alkörzet között lényeges ütemkülönbség van, mely főleg a vándorlási különbözet eltérő nagyságából adódik.

A Kisalföld két alkörzete közül a győri alkörzet központjainak népességnövekedése nagyobb. Nyugat-Dunántúl természetes szaporodása és vándorlási különbözete egyaránt alacsonyabb.

Észak-Magyarország: két alkörzetre oszlik, közülük a borsodi alkörzet központi népességnövekedésének üteme országosan – a baranyai és a Fejér-veszprémi után – harmadik. A hevesi alkörzet értéke lényegesen kisebb. Észak-Magyarországon a magas vándorlási különbözet mellett a természetes szaporodás is jelentős szerepet játszik a központok népességnövekedésében.

Az Alföld: két mezokörzetre oszlik. Közülük az Észak-Alföld központjai növekedtek dinamikusabban, annak ellenére, hogy vándorlási különbözetük kisebb arányú, mint a Dél-Alföldé. (A szolnoki alkörzetben – egyedülállóan a többi alkörzet között – negatív a vándorlási különbözet.) A természetes szaporodás viszont, főleg a szabolcsi és a debreceni alkörzetben, viszonylag magas.

A Dél-Alföld központjainak népességnövekedési aránya 6,9%. Itt a legkisebb a természetes szaporodás szerepe (szegedi alkörzet: 0,2%, békési alkörzet: 0,5%) a mezokörzetek között. A vándorlási különbözet a Duna–Tisza közti és a szegedi alkörzetben – alföldi viszonylatban – jelentős, de a békési alkörzetben rendkívül alacsony. A békési alkörzet központjainak népességszáma országosan is legkisebb mértékben nőtt.

c) Következtetések

A népességnövekedés bonyolult gazdasági-társadalmi folyamatok eredménye, melyek részletes elemzését itt nem végeztük el. Mivel azonban a központok népességnövekedési ütemében, a növekmény komponenseiben és az egyéb jellemzőkben meglevő fokozatbeli és regionális differenciák a központok gazdasági-funkcionális fejlettségére utalnak, vizsgálataink lehetőséget nyújtanak néhány következtetés levonására:

1. Budapest kétségtelenül lelassult növekedési üteme ellenére a központok népességnövekményének továbbra is túl nagy hányadát veszi fel. Az agglomerációs gyűrű léte és gyors népességnövekedése is aláhúzza, hogy a főváros túlsúlya csökkentésének útja nem a budapesti lakosságszám növekedésének akadályozása, hanem a kiemelt felsőfokú központok valóban kiemelt fejlesztése.
2. A felsőfokú központok népességnövekedése egészében véve kielégítő, távlati céljainknak megfelelő ütemű. A csoporton belül azonban fokozott, koncentrált fejlesztéssel meg kell teremteni a kiemelt felsőfokú központok nagyobb arányú népességnövekedésének feltételeit. Figyelmet kell fordítani egyes kevésbé dinamikus központok (Békéscsaba, Baja stb.) gyorsabb fejlesztésére is.
3. A középfokú központok problémái sokrétűek. Az ilyen szerepkört betöltő kisebb települések fejlesztését, ezzel népességének növekedését gyorsítani szükséges. Fontos feladat, hogy a növekedési ütemben meglevő regionális differenciák ezen a fokon se nőjenek, a kevésbé dinamikus központok is megőrizték, sőt növeljék azt a szerepüket, melyet mint közvetlen környékük urbanizálódási gócai betöltenek.
4. A vizsgált települések központi szerepkörei, hierarchikus fokozatai és közigazgatási-jogi státusuk csak részben fedik egymást. Budapest és a kiemelt felsőfokú központok közigazgatási-jogi státusa megfelelően megoldott (főváros, megyei városok). Sok szempontból megfontolandó lenne azonban, ha a többi felsőfokú központ szerepköre egy – a mai megyei városi és városi szint között álló – közigazgatási-jogi státusban is kifejezésre jutna. Elengedhetetlenül szükséges továbbá, hogy azok a nagyközségek, melyek középfokú vagy részleges középfokú központi szerepkört töltenek be, városi jogállást nyerjenek.

2. A dél-alföldi centrumok népességnövekedési sajátosságai

Az elmúlt évtizedben tovább nőtt a központi szerepkörű települések szerepe az ország népességének koncentrálásában. A folyamat a Dél-Alföldön is érzékelhető, de számos, országotól eltérő, jellegzetes vonást mutat. E fejezetben röviden ezeket összegezzük.

Központi szerepkörű településként vizsgálatunk körébe tartozik a Dél-Alföldnek az a 23 települése, amelyeket az 1007/1971. sz. kormányrendelet legalább részleges középfokú központként kijelöl. A kormányrendelet által tartalmazott település-kategóriák és a vizsgálataink által megállapítottak csak részben fedik egymást: az előbbiek egyes települései csak a jövőbeni koncentrált fejlesztés következtében töltenek be ténylegesen olyan szintű funkciókat, melyek hierarchikus szintjükből következnenek. Vizsgálatunk eredményeinek közlésénél vállalnunk kellett azt az ebből következő

ellentmondást, mely egy elmúlt időszak növekedési törvényszerűségei és egy — legalábbis egyes részleteiben — csak a jövőben megvalósuló települési hierarchia-rendszer keretei között természetszerűen fennáll, mert a Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek jellegzetes vonásait csak az országos jellemzőkkel egybevetve értékelhetjük helyesen. A jogi értelemben vett városok ma már bebizonyosodottan szűk körén túl azonban a felhasználton kívül nincs olyan általánosan elfogadott országos hierarchiasisztéma, mely az összevetést lehetővé tenné.

Ugyancsak az összevethetőség igényének biztosítása indokolja, hogy most is az előző fejezetben használt körzetbeosztást vegyük alapul regionális áttekintésünk során.

A Dél-Alföldön — a fenti kormányrendelet értelmében — Szeged kiemelt felsőfokú, Kecskemét és Békéscsaba felsőfokú, Baja és Hódmezővásárhely részleges felsőfokú, Makó, Mezőkovácsháza, Orosháza, Szentes, Csongrád, Szarvas, Szeghalom, Gyula, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskőrös, Kalocsa és Kunszentmiklós középfokú, bácsalmás, Kistelek, Nagykőrös, Békés és az egyesítendő Gyoma—Endrőd pedig részleges középfokú központtá nyilvánított.

A Dél-Alföldön az ismert sajátos történeti-gazdasági fejlődés következtében ritka településhálózat alakult ki. A települések nagyhatárúak, a tanyarendszer egészében véve országosan is itt a legsűrűbb. A népesség foglalkozási átrétegződése elmarad az országos átlagtól. A települések funkcionális és infrastrukturális fejlettségi szintje egészében véve alacsonyabb, mint az ország más körzeteiben.

A ritka településhálózat ellenére a Dél-Alföld egységnyi területre vetített központsűrűsége alig marad el az országos átlagtól, sőt a vizsgált fokozatok többségében meghaladja azt. Csak a részleges középfokú központok kis száma eredményezi, hogy az együttes központsűrűség valamivel átlag alatti (12,5 központ 10 000 km²-re, szemben az országos 13,5-del).

A központok átlagos közigazgatási területe több mint másfélszerese az országosnak. Egyes szinteken a különbség még nagyobb, és csak Szeged területe kisebb a kiemelt felsőfokú központként szereplő megyei városok átlagánál.

Bár kisebb arányban, de nagyobb a Dél-Alföld központjainak átlagos népességszáma is az országosnál. Kisebb a közigazgatási területre vetített népsűrűség. A központi települések tényleges nagyságáról reálisabb képet kapunk, ha figyelembe vesszük, hogy azok külterületi népességének aránya — Szeged kivételével — minden kategóriában lényegesen meghaladja az országos átlagot, egészében véve csaknem kétszerese annak (47. táblázat).

A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek népességszáma együttesen 6,9%-kal nőtt a vizsgált időszakban. A központok viszonylagos fejletlensége, az urbanizálódás lassúbb ütemére utal, hogy ez az arányszám messze elmarad az országos átlagtól (11,0%), a Budapest nélkül számított országos átlagnak (13,0%) pedig alig haladja meg a felét.

A népességnövekedés aránya egyetlen hierarchikus szinten sem éri el az országos átlagot. Legkisebb Szeged elmaradása, mindössze 1,2%.

A Dél-Alföld két felsőfokú központjának együttes népességnövekedési aránya már csak mintegy háromötöde, a két részleges felsőfokú központé pedig csak ötöde az országosnak. A körzet részleges középfokú központjainak népességszáma közel olyan arányban csökkent, amilyen arányban a

47. TÁBLÁZAT

Magyarország és a Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek összehasonlító adatai (1970)

A központok hierarchikus fokozata	Magyarország				Dél-Alföld			
	a	b	c	d	a	b	c	d
(1) Kiemelt felsőfokú központok	0,5	220,5	138,4	4,5	0,5	112,6	118,5	1,6
(2) Felsőfokú központok	0,8	162,9	65,8	9,4	1,1	217,5	66,4	17,2
(3) Részleges felsőfokú központok	1,2	128,7	42,0	4,2	1,1	325,0	43,6	12,4
I. Felsőfokú központok								
(1) + (2) + (3)	2,5	159,1	70,2	5,8	2,7	239,5	67,7	10,5
(4) Középfokú központok	6,9	114,2	18,0	8,9	7,1	175,2	21,5	15,8
(5) Részleges középfokú központok	4,1	120,5	12,7	9,5	2,7	174,7	16,6	18,9
II. Középfokú központok (4) + (5)	11,0	116,5	16,0	9,1	9,8	175,0	20,1	16,5
Központok együtt (I + II)	13,5	124,3	25,9	7,4	12,5	189,1	30,5	13,6

a = központosűrűség, db/10 000 km²

b = átlagos terület, km²

c = átlagos lakosságszám, 1000 fő

d = külterületi népesség aránya (%)

megfelelő országos kategóriába sorolt települések lakossága nőtt. Már itt kirajzolódik a körzet központ-struktúrájának egyik alapvető kérdése: az alacsonyabb hierarchikus szintek nem kielégítő dinamizmusa. A problémát nem eliminálja, csupán enyhíti, hogy a belterületek dinamizmusa nagyobb: a nagyarányú külterületi népesség gyorsabb fogyása is szerepet játszik a közigazgatási határokra épülő értékek alakulásában (48. táblázat).

A vidéki központok népességnövekedésében a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet országosan mintegy egyharmad/kétharmad arányban szerepelt. Miután a Dél-Alföld egésze hosszú időszakon keresztül népességekibocsátó terület volt, a népesség korösszetétele hátrányosan tér el az országostól. Ez alól a központi települések sem kivételek, ami egyéb tényezők mellett döntően annak tudható be, hogy a természetes szaporodás aránya mindössze 1,3%, a tényleges szaporodásnak nem egészen egyötöde. Ez is aránytalanul oszlik meg: a két felsőfokú központ 4,0%-os értékével szemben a többi hierarchikus szint településeinek természetes szaporodása nem éri el az 1%-ot.

Joggal következtethetünk a körzet fokozatos felzárkózására abból a tényből, hogy a központi települések országostól való elmaradása a vándorlási különbözetben jóval kisebb, mint a természetes szaporodásban. A Dél-Alföld kiemelt felsőfokú központjának, Szegednek vándorlási különbözete meghaladja a megfelelő kategória országos átlagát. Az arány lefelé haladva fokozatosan csökken és mindenütt elmarad az országostól (49. táblázat).

48. TÁBLÁZAT

Magyarország és a Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek népességnövekedési arányai hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

A központok hierarchikus fokozata	Magyarország (Budapest nélkül)		Dél-Alföld	
	központok száma	a népesség-növekedés aránya, %	központok száma	a népesség-növekedés aránya, %
(1) Kiemelt felsőfokú központok	5	21,0	1	19,8
(2) Felsőfokú központok	7	20,8	2	12,6
(3) Részleges felsőfokú központok	11	19,0	2	4,1
I. Felsőfokú központok (1) + (2) + (3)	23	20,4	5	12,8
(4) Középfokú központok	65	8,2	13	3,2
(5) Részleges középfokú központok	38	3,1	5	-3,2
II. Középfokú központok (4) + (5)	103	6,7	18	2,1
Központok együtt	126	13,0	23	6,9

49. TÁBLÁZAT

Magyarország és a Dél-Alföld központi szerepkörű települései népességszám-növekedésének összetétele (1960–1970)

A központok hierarchikus fokozata	Magyarország		Dél-Alföld	
	természetes szaporodás	vándorlási különbözet	természetes szaporodás	vándorlási különbözet
	%		%	
(1) Kiemelt felsőfokú központok	4,5	16,5	0,5	19,3
(2) Felsőfokú központok	5,2	15,6	4,0	8,6
(3) Részleges felsőfokú központok	4,8	14,2	0,5	3,6
I. Felsőfokú központok (1) + (2) + (3)	4,8	15,6	1,8	11,0
(4) Középfokú központok	4,2	4,0	0,8	2,4
(5) Részleges középfokú központok	5,1	-2,0	0,9	-4,1
II. Középfokú központok (4) + (5)	4,5	2,2	0,8	1,3
Központok együtt (I + II)	4,6	8,4	1,3	5,6

Miután a Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek népességnövekedése mind a hierarchikus szinteket, mind pedig a forrásokat tekintve az országostól eltérő módon valósult meg, a népességnövekmény tömege az átlagostól különböző arányokban oszlik meg a vizsgált településcsoportok között.

A legszembeesőbb különbség a Dél-Alföld felsőfokú központjainak országos átlagnál nagyobb dominanciája: a körzet központjai természetes szaporodásának 65,3, vándorlási különbözetének 91,1, tényleges szaporodásának 86,3%-a jutott erre a kategóriára, szemben az országos 48,4, 86,0, ill. 72,7%-kal. Ebben az összevetésben még inkább kitűnik az alsóbb fokú központok korábban már érintett gyengesége.

A felsőfokú központok csoportjából kiemelkedő Szeged magas részesedési arányai a város dinamikus fejlődésére és a többi központ országosnál lassúbb népességnövekedésére egyaránt utalnak (50. táblázat).

A Dél-Alföld egyes alkörzetei között lényeges különbségek vannak az olyan jellemzők szempontjából is, mint például a központosűrűség, a központi szerepkörű településekben élő népesség aránya stb. Az alkörzetek központi települései eltérő arányban és forrásokból növelték népességüket, az ezt különböző oldalról bemutató koefficienseik eltérnek.

A differenciálódás mikrokörzeti szinten még nagyobb. A legfőbb vonásokat az alábbiakban összegezhetjük.

50. TÁBLÁZAT

Magyarország és a Dél-Alföld központi szerepkörű települései népességnövekményének megoszlása (1960–1970)

A központok hierarchikus fokozata	Magyarország			Dél-Alföld		
	a	b	c	a	b	c
(1) Kiemelt felsőfokú központok	19,5	38,8	32,0	6,0	51,6	43,2
(2) Felsőfokú központok	14,8	24,5	21,1	54,8	31,9	36,1
(3) Részleges felsőfokú központok	14,1	22,7	19,6	4,5	7,6	7,0
I. Felsőfokú központok (1) + (2) + (3)	48,4	86,0	72,7	65,3	91,1	86,3
(4) Középfokú központok	33,8	17,9	23,5	25,5	18,2	19,6
(5) Részleges középfokú központok	17,8	-3,9	3,8	9,2	-9,3	-5,9
II. Középfokú központok (4) + (5)	51,6	14,0	27,3	34,7	8,9	13,7
Központok együtt (I + II)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a = természetes szaporodás (%)

b = vándorlási különbözet (%)

c = tényleges szaporodás (%)

Duna–Tisza közi alkörzet

Számszerűen itt található a legtöbb központ, mivel azonban az alkörzet területe nagy, a központsűrűség a legalacsonyabb a három alkörzet között. A központok átlagos hierarchia-szintje közepes, az egyszerű hierarchia-koefficiens értéke: 1,22. A központi településekben élő népesség össznépességhez viszonyított aránya alacsony. A központok népességének természetes szaporodása ebben az alkörzetben a legszámottevőbb. Miután ez a magas arány egy, a csongrádi alkörzetétől alig elmaradó, jelentős mértékű vándorlási különbözettel összegeződik, a tényleges szaporodás aránya is itt a legnagyobb. Ez csak kevéssé marad el az országos átlagtól, így az alkörzet központjainak rangkoefficiense közel van egyhez. A központok viszonylag nagyarányú népességnövekedése az alkörzet egészének 2%-os lakosságsökkenése mellett zajlott le, így a relatív koncentrálódást kifejező koefficiens értéke magas.

Az alkörzetben három mikrokörzet különül el:

a) Kecskeméti mikrokörzet: a valamilyen vizsgált fokon szerepkört betöltő települések száma 4. Közöttük a megyeszékhely, a felsőfokú központként szereplő Kecskemét népességnövekedése a legnagyobb mértékű (16,7%), annak ellenére, hogy külterületi népessége számszerűen országosan csak Debrecen mögött marad el és arányát tekintve is magas (20,3%). A mikrokörzet két középfokú központja közül Kiskunfélegyháza valóban betölti ezt a szerepkört. Népességszáma mérsékelt ütemben, 3%-kal nőtt. Kunszentmiklós ma még nem tényleges középfokú központ. Hovatartozása is bizonytalan. Népessége 3,2%-kal csökkent. A Kecskeméthez erőteljesen és sokoldalúan

kapcsolódó részleges középfokú központ, Nagykőrös népességszáma alig változott, mindössze 19 fővel csökkent a vizsgált tíz év alatt.

b) Kiskunhalasi mikrokörzet: a központi települések száma 2. Mindkettő középfokú központ. A városi jogállású Kiskunhalas népessége növekedett dinamikusabban (8,5%), de öröndetes módon Kiskőrös is felzárkózik: a népességnövekedés mindkét komponense pozitív itt is, együttesen 5,2%. Az újonnan várossá nyilvánított település a középfokú központi szerepkört egyre jobban betölti.

c) Bajai mikrokörzet: a Duna mentén hosszan elnyúló, majd D-en a Bácskai-lőszátra kiterjedő bajai mikrokörzetben egy részleges felsőfokú központ (Baja), egy középfokú központ (Kalocsa) és egy részleges középfokú központ (Bácsalmás) található. Közöttük Baja népességszáma nőtt legnagyobb volumennel, több mint 4000 fővel, növekedési aránya (13,6%) mégis elmarad Kalocsától (17,4%). Bácsalmás népességszáma közel ötszáz fővel, 5,2%-kal csökkent.

Csongrádi alkörzet

Bár a központok száma csak 6, az alkörzet viszonylag kis területe miatt a központ-sűrűség magas, meghaladja az országos átlagot is. A központi szerepkörű települések átlagos hierarchia-szintje a legnagyobb a Dél-Alföld három alkörzete között. Itt a legnagyobb a központi települések népességének az összlakossághoz viszonyított aránya is. A természetes szaporodás itt a legalacsonyabb, a vándorlási különbözet a legmagasabb a Dél-Alföldön. A tényleges szaporodás aránya valamivel meghaladja a körzet átlagát. Mivel az alkörzet központi településeinek átlagos népességnövekedése oly módon jött létre, hogy egy dinamikusan fejlődő központ ellensúlyoz néhány stagnálót, a rangkoefficiens értéke alacsony (0,89). A csongrádi alkörzet össznépessége is nőtt a vizsgált tíz évben, a relatív koncentrációt kifejező koefficiens értéke így alacsony (1,06).

Az alkörzetben két mikrokörzet különül el:

a) Szegedi mikrokörzet. Centruma, a kiemelt felsőfokú központként szereplő Szeged egyben az egész Dél-Alföld központja. Népességnövekedése – szemben a vizsgálatot megelőző évtizeddel – nagyarányú, vándorlási különbözete különösen magas. A mikrokörzet másik három központjának, a részleges felsőfokú központ Hódmezővásárhelynek, a középfokú központ Makónak és a részleges középfokú Kisteleknek csökkent a népességszáma. Különösen Hódmezővásárhely figyelemre méltó ebből a szempontból: a legmagasabb hierarchia-szintű és legnagyobb népességszámú olyan magyar város, melynek csökkent a lakossága a vizsgált évtizedben. A mikrokörzetben országos viszonylatban is magas a központi települések össznépességhez viszonyított aránya.

b) Szentesi mikrokörzet. A Tisza két partján elhelyezkedő, viszonylag kis kiterjedésű mikrokörzetnek két központi szerepkörű települése van: Szentes és Csongrád. Mindkettő középfokú központ. Közülük Szentes népességszáma nőtt (4,1%), Csongrád csökkent (–1,7%) a vizsgált időszakban.

Békési alkörzet

A központok száma 8, átlagos hierarchia-szintjük alacsony. (Az egyszerű hierarchia-koefficiens értéke: 1,12.) Az 1000 km²-re számított központsűrűség megegyezik a csongrádi alkörzetével. A központi településekben élő népesség összlakossághoz viszonyított aránya a Duna–Tisza közti alkörzetéhez áll közel. A centrumok természetes szaporodása és vándorlási különbözete egyaránt alacsony, tényleges szaporodási aránya legkisebb a Dél-Alföldön. Miután az alkörzet össznépessége 4,5%-kal csökkent, a relatív koncentrációt kifejező koefficiens értéke a Dél-Alföld átlaga alatt van (51. táblázat).

51. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek adatai alkörzetek szerint

Alkörzet	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
Duna–Tisza közi	9	1,05	247,0	41,2	3,1	6,3	9,4	0,97	1,12	1,22
Csongrádi	6	1,41	262,8	59,5	0,2	7,4	7,6	0,89	1,06	1,58
Békési	8	1,41	191,4	42,8	0,5	2,4	2,9	0,92	1,08	1,12
Dél-Alföld együtt	23	1,25	701,2	47,1	1,3	5,6	6,9	0,94	1,09	1,28

a = a központok száma

b = központosűrűség, db/1000 km²

c = a központok népessége, 1970 (1000 fő)

d = aránya az össznépességhez (%)

e = természetes szaporodás, 1960–1970 (%)

f = vándorlási különbözet, 1960–1970 (%)

g = tényleges szaporodás 1960–1970 (%)

h = rangkoefficiens, 1960–1970

i = C-koefficiens, 1960–1970

j = a központok egyszerű hierarchia-koefficiense, 1970

Az alkörzetben két mikrokörzet különül el:

a) Békéscsabai mikrokörzet. Az alkörzet 8 központi szerepkörű településéből 6 ebben a nagy-kiterjedésű, problematikusan elhatárolható mikrokörzetben van. Közülük legnagyobb ütemben Békéscsabának, a felsőfokú központként szereplő megyeszékhelynek nőtt a népességszáma (10,5%). A két részleges középfokú központ közül a most várossá nyilvánított Békés népessége 2,8%-kal, Gyoma–Endrőd együttes lakossága pedig 9,0%-kal csökkent.

b) Orosházi mikrokörzet. Mindössze két központi szerepkörű települése van. Közülük Orosháza e funkciót ténylegesen is betölti (+ 4,1%), Mezőkovácsháza csak koncentrált fejlesztés révén, a jövőben fejlődhet az előlegezett rangnak megfelelő szintig.

3. A Dél-Alföld centrumainak általunk elkülönített körére vonatkozó néhány sajátosság

A Dél-Alföld centrumainak általunk elkülönített köre bővebb, mint azoknak az 1007/1971. sz. kormányrendeletben körvonalazott csoportja (32, ill. 23 központ).

Már ebből következően is van a népességszám-változásnak, annak forrásait és hierarchikus fokozatok szerinti megoszlását tekintve, néhány sajátos vonása.

A körzet természetes szaporodásának egyharmada jutott a centrumokra a vizsgált évtizedben, ami a központok településhálózat-fejlesztési tervben elhatárolt köre átlagos arányával megegyezően 1,3%-nak felel meg. Hierarchikus fokozatok szerinti változásait tekintve nem mutat értékelhető eltérést.

A vándorlási különbözet aránya 4,1%-ra csökkent, és hierarchikus fokozatok szerinti differenciálódása lényegesen megnövekszik: a para- és mezocentrumok közötti különbség szignifikáns.

A változást ezen a szinten elsősorban Hódmezővásárhely hovatartozása eredményezi. Vizsgálataink szerint nem indokolt a város részleges felsőfokú központként kezelése. Mostani szintjén a körzet többi, fejlettebb mezocentrumával azonos szerepkört tölt be, jövőbeni fejlesztésének a

52. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések népességnövekedésének összetevői hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

	Természetes szaporodás		Vándorlási különbözet	
	mennyisége	aránya (%)	nagysága	aránya (%)
Regionális központ	501	0,5	19 047	19,3
Paracentrumok	4 671	3,2	15 819	10,8
Mezocentrumok	1 087	0,4	6 073	2,5
Szubcentrumok	1 141	1,2	–2 137	–2,2
Mikrocentrumok	1 801	1,4	–9 459	–7,1
Centrumok együtt	9 201	1,3	29 343	4,1
Többi település	18 375	2,4	–83 614	–10,9
Dél-Alföld együtt	27 576	1,9	–54 271	–3,7

hierarchiát is érintő aránya előtt pedig a dinamikus fejlődő Szeged túlságos közelsége jelent gátat. A települések hierarchiája nem abszolút konstrukció: az egyes szintek az adott körzet település-relációiban nyernek tartalmat.

A szub- és mikrocentrumok vándorlási különbözete már negatív. Aránya azonban még a mikrocentrumok esetében is kisebb, mint a nem központi szerepkörű települések átlaga, így ezekkel szemben a népesség relatív koncentrálódása a mikroközpontokban is megvalósul (52. táblázat).

Az évtized népességnövekményének hierarchikus fokozatok szerinti megoszlását illetően is hasonló értelmű megállapítások tehetők a központok kétféle rendszerének összehasonlításakor.

Az egyes fokozatok közötti különbségek megnőnek, főleg a vándorlási különbözetet illetően. A paracentrumok, melyek a központok természetes szaporodásának több mint felét adják, a tényleges szaporodásból nagyobb arányban részesednek mint a regionális központ. Míg az előző szisztémában csak a részleges középfokú központoknak, itt a mikrocentrumok mellett a szubcentrumoknak is negatív részesedésük van mind a tényleges szaporodásból, mind pedig a vándorlási különbözetből (53. táblázat).

A központok általunk elkülönített köre tehát nagyobb terjedelme révén lassúbb népességgkoncentrációt tükröz, mint a településhálózat-fejlesztési terv centrumai. A nagyobb differenciálódás következtében a magasabb hierarchikus fokozatok népességkoncentráló szerepe viszont az előbbi szisztémából tűnik ki jobban.

4. A jelenlevő és a lakónépesség aránya

Bármilyen időpontban legyenek is a népszámlálások, a jelenlevő és az ún. lakónépesség között kisebb-nagyobb különbségek adódnak. Ez a népesség sokirányú mozgásának természetes következménye.

53. TÁBLÁZAT

A centrumtelepülések népességnövekményének megoszlása hierarchikus fokozatok szerint (1960–1970)

	Term. szap.	Vánd. kül.	Ténysl. szap.
	%	%	%
Regionális központ	5,4	64,9	50,7
Paracentrumok	50,8	53,9	53,2
Mezocentrumok	11,8	20,7	18,6
Szubcentrumok	12,4	–7,3	–2,6
Mikrocentrumok	19,6	–32,2	–19,9
Centrumok együtt	100,0	100,0	100,0

Azáltal azonban, hogy a magyar népszámlálások eszmei időpontja a december 31 és január 1 közötti éjféli – tehát nem szokványos, nem általános időpont –, a jelenlevő és lakónépesség közötti különbségek a népesség határozott irányú mozgását tükrözik és jellemzőkké válnak.

A népességnek a fenti időponthoz kötődő mozgását a következő főbb tényezők befolyásolják:

- a diákok szünidőre hazautaznak;
- a nagyobb időközönként ingázó, munkahelyükön ideiglenes bejelentővel rendelkező munkavállalók hazautaznak;
- a faluhoz már csak rokoni szálakkal kötődő második generáció ünnepi szülői látogatásai volumenében nagyobbak, mint a fordított irányú mozgás.

Mindhárom felsorolt tényező azonos irányban befolyásolja a jelenlevő és lakónépesség arányát: a központok jelenlevő népessége kisebb, a falusi településeké nagyobb a lakónépességnél.

A Dél-Alföld egészének is – az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepének és az ebből következő „ünnepi” népességmozgásnak megfelelően – kisebb a lakónépessége, a jelenlevőnek csak 99,3%-a. A 0,7%-os eltérés több mint 10 000 fős különbséget jelent. A különbség a nem központi szerepkörű településeknél több mint 18 000 fő.

A centrumokban viszont a lakónépesség száma nagyobb mintegy 8000 fővel. Az egyes hierarchikus fokozatoknak megfelelően ez az eltérés lényegesen differenciálódik. A regionális centrum lakónépessége 4,2%-kal, a paracentrumoké 2,3%-kal nagyobb mint a jelenlevő népesség. A mezocentrumoknál a különbség már minimális, a lakónépesség többlete mindössze 0,1%. A szub- és mikrocentrumokban a lakónépesség már kisebb, mint a jelenlevő.

A jelenlevő lakónépesség különbsége, annak hierarchikus fokozatok szerinti differenciálódása azt mutatja, hogy a centrumok népességkoncentráció szerepe nagyobb annál, mint ami az elemzéseknél általában használt jelenlevő népességszám arányaiból következik (54. táblázat).

54. TÁBLÁZAT

A jelenlevő és lakónépesség aránya a Dél-Alföld centrumtelepüléseiben hierarchikus fokozatok szerint (1970)

	Jelenlevő népesség	Lakónépesség	Lakónépesség a jelenlevő népesség %-ában
Regionális centrum	118 895	123 883	104,2
Paracentrumok	168 004	172 027	102,3
Mezocentrumok	254 006	254 503	100,1
Szubcentrumok	95 137	94 373	99,1
Mikrocentrumok	125 559	123 697	98,5
Centrumok együtt	761 601	769 483	101,3
Többi település	700 475	682 016	97,4
Dél-Alföld együtt	1 462 076	1 451 499	99,3

5. Az agglomerálódás szerepe a népesség területi koncentrálódásában

Településföldrajzi értelemben a város két irányban térhet el a közigazgatási-jogi várostól:

- vagy kisebb, ha a tulajdonképpeni városhoz a sajátos történeti, gazdasági fejlődés nyomán nagy területek csatlakoznak, melyek népessége a városi funkciók ellátásában nem vesz részt;
- vagy nagyobb, ha a város túlnő közigazgatási határán, szorosan magához kapcsolja, funkcionálisan átformálja a szomszédos településeket, agglomerációt alkot.

A világszerte lendületesen zajló urbanizációs folyamat a második esetre nagyszámú példával szolgál. Egy- vagy több-központú agglomerációk, konurbációk sora jön létre az ipari országokban. J. G o t t m a n n (1957) a Boston–Washington várossor kapcsán már megalopolisról beszél). Az agglomerálódás korunk városfejlődésének egyik alapvető tényezője lett.

Hazánk városaiban mindkét irányú eltérésre találunk példát. A nagyhatárú alföldi agrárvárosok népességének – településföldrajzi értelemben – csak egy része városi, jelentős hányada főleg mezőgazdasággal foglalkozó tanyai lakos, a városhoz csak jogilag tartozik, a központi funkciók ellátásában szerepe nincs, saját magasabb rendű szükségleteit is a város elégíti ki. A nagyjából hasonló történeti múlt következtében ez a jelleg még az Alföldnek az utóbbi évtizedekben gyorsan iparosodó, lendületesen fejlődő, nagyobb városaiban is megmutatkozik (Kecskemét, Nyíregyháza, Békéscsaba, Hódmezővásárhely stb.).

E fejezet a szegedi agglomerációval kapcsolatos vizsgálataink néhány népességföldrajzi vonatkozását tartalmazza. Azokra a tényezőkre, melyekkel a korábbi fejezetekben már foglalkoztunk (foglalkozási átrétegződés, külterületi népesség, munkaerő-áramlás, kommunális ellátottság stb.), itt nem térünk ki.

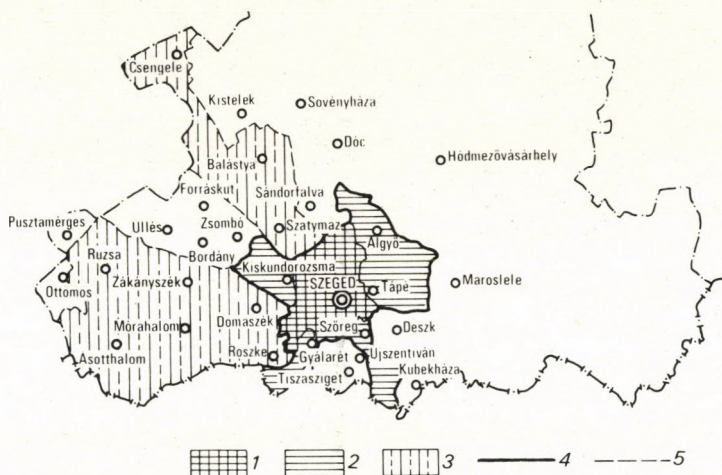
Az 1950–1952-es közigazgatási rendezésig Szeged több mint 800 km²-es (a mai Budapest 525 km²!) területén 132 ezer ember élt, közülük néhány ezer a tényleges várostól több mint 30 km-re. A határrészekből szervezett és közigazgatásilag önállósult 9 község (Ásotthalom, Mórahalom, Ruzsa, Zákányszék, Domaszék, Röske, Szatymaz, Balástya, Csengele) lakosságának kiválásával Szeged lélekszáma 1/3-dal csökkent ugyan, de ez a népesség földrajzi értelemben nem volt városi lakos. Így módon a rendezés Szeged közigazgatási határait úgy vonta meg, hogy azok lényegében egybeestek az akkori településföldrajzi határokkal. A város területe csaknem 1/8-ára, 112 km²-re csökkent.

Másképp viszont az 1950-es évek végén, de főleg az 1960-as években, amikor a város az évekig tartó stagnálás után lendületes fejlődésnek indult, meggyorsult egyes szomszédos települések (Kiskundorozsma, Tápé, Szőreg, Gyálárét) Szegedhez kötődésének alacsonyabb szinten már korábban kimutatható tendenciája. Ennek eredményeként a 60-as évek végén e települések a szegedi agglomeráció részeivé váltak, szoros, sokoldalú és kölcsönös kapcsolatban vannak a központi településsel és egymással. A Szeged környéki szénhidrogén-vagyon feltárása és fokozott ütemű kitermelése tovább erősítette az agglomerálódás folyamatát, s meggyorsította Algyő beilleszkedését is az agglomerációba. Algyő kapcsolata Szegeddel az agglomeráció többi településéhez viszonyítva ma még lazább, de az agglomerálódás üteme rendkívül gyors, s nem lehet kétséges, hogy néhány év múlva Algyő is vitathatatlanul része lesz a szegedi agglomerációnak.

A húsz évvel ezelőtti állapotokkal szemben ma a földrajzi értelemben vett Szeged nagyobb a közigazgatási városnál. A tényleges és közigazgatási határok kívánatos egybeesése akkor az utóbbiak szűkítését, ma pedig kiterjesztését tűzte napirendre. A rendezés helyes voltát bizonyítja, hogy az agglomerálódás egyetlen olyan települést sem érint, amely Szeged előző határából vált jogilag önállóvá. Ma viszont újra szükségesnek látszik, hogy a kialakult helyzet által megkövetelt új közigazgatási rendezést hasonlóan radikálisan oldjuk meg; azaz Algyő esetében kissé a fejlődés elé vágva. Szeged így kialakítandó közigazgatási területe – figyelmen kívül hagyva a néhol (Szőreg, Tápé, Algyő) esetleg lehetséges határrész-lecsatolásokat – 334 km² lenne (46. ábra).

Szeged, az elcsatolt települések és az agglomeráció községeinek népesedésében már a korábbi időszakokban eltérő irányok érvényesültek. A száz év előtti helyzethez viszonyítva Szeged népessége 1969-ig* több mint két és félszeresére, a később agglomerálódó községeké több mint kétszeresére, az elcsatolt településeké pedig nem egészen 1,6-szeresére nőtt. A század első évtizedéhez viszonyítva az eltérő fejlődésirány még kifejezettebb: Szeged népessége felével, az agglomeráció községeié harmadával nőtt, míg az elcsatolt településeké csökkent. Az 1949-es bázis felhasználása még inkább kifejezi ezt az ellentétes irányzatot (55. táblázat).

*1960. I. 1. – 1969. I. 1. között az 1960-as népszámlálás adatainak továbbvezetésével állapítottuk meg a népességszámot. Bár az így kapott évi értékek a népszámlálás időpontjától távolodva egyre inkább pontatlanok lehetnek, a ténylegestől alapvetően nem térnek el. A népességszám továbbvezetését az agglomerálódás évtizeden belüli erősödésének bemutatása is indokolta, annak ellenére, hogy az 1970-es census eredményei már ismertek.

46. ábra. Szeged és a szegedi agglomeráció közigazgatási határai

1 = Szeged közigazgatási területe; 2 = a szegedi agglomerációhoz sorolt települések; 3 = az 1952 előtti szegedi határrészekből szervezett községek; 4 = a szegedi agglomeráció határa; 5 = az 1952 előtti Szeged közigazgatási határa

Az agglomeráció 5 községének Szegedhez kapcsolódása az utóbbi negyedszázadban indult meg és egyre gyorsabbá válik. Ebben az időszakban az elcsatolt községek népességének számszerű változása Szegedével ellentétes irányú, az agglomerálódó településeké viszont inkább korrelációba került a városéval. A második világháború okozta népmozgást még tükröző 1949-es népszámlálás időpontjában az agglomerációhoz tartozó 5 település együttes lélekszáma – Szegedhez hasonlóan – még nem érte el a háború előtti szintet, míg az elcsatolt településeké lényegesen meghaladta azt. A népesség falu-város relációban történő mozgása szempontjából tehát – mely mozgás háborús időszakban a normálisnak visszájára fordul – az öt község már városi jelleget mutat. 1949–1960 között – a központi település viszonylag lassú fejlődése ellenére – népességszámuk már növekszik, 1960–1969 között pedig a lakosság növekedésének dinamizmusa eléri a szegedi ütem 60%-át. Az elcsatolt községek népessége ezekben az időszakokban lényegesen csökkent (56. táblázat).

55. TÁBLÁZAT

Szeged és a tárgyalt környező települések népességmutatói 1969-ben

	1869 = 100	1910 = 100	1949 = 100
Szeged város	264,8	156,8	143,1
Az elcsatolt 9 község	158,6	98,0	83,3
Az agglomeráció 5 községe	211,4	137,2	117,3
Az 1952 előtti Szeged	229,0	137,5	122,6
A szegedi agglomeráció	253,1	152,9	137,6

56. TÁBLÁZAT

Szeged és a tárgyalt környező települések népességének változása a vizsgált 3 időszakban (%)

	1941–1949	1949–1960	1960–1969
Szeged város	–5,8	14,2	25,3
Az elcsatolt 9 község	3,7	–8,0	–9,5
Az agglomeráció 5 községe	–0,8	1,8	15,2
Az 1952 előtti Szeged	–2,8	6,5	15,0
A szegedi agglomeráció	–4,8	11,6	23,3

Az agglomerálódó 5 település népsűrűsége a messzire elhúzódó és gyéren lakott közigazgatási határterület miatt nem túlságosan nagy (125), de így is jó néhány alföldi agrárvárosét meghaladja, és 1969-re több mint kétszerese az elcsatolt településekének (55). A szegedi agglomeráció együttes népsűrűsége a hazai vidéki városok vonatkozásában nagyonak számít (494).

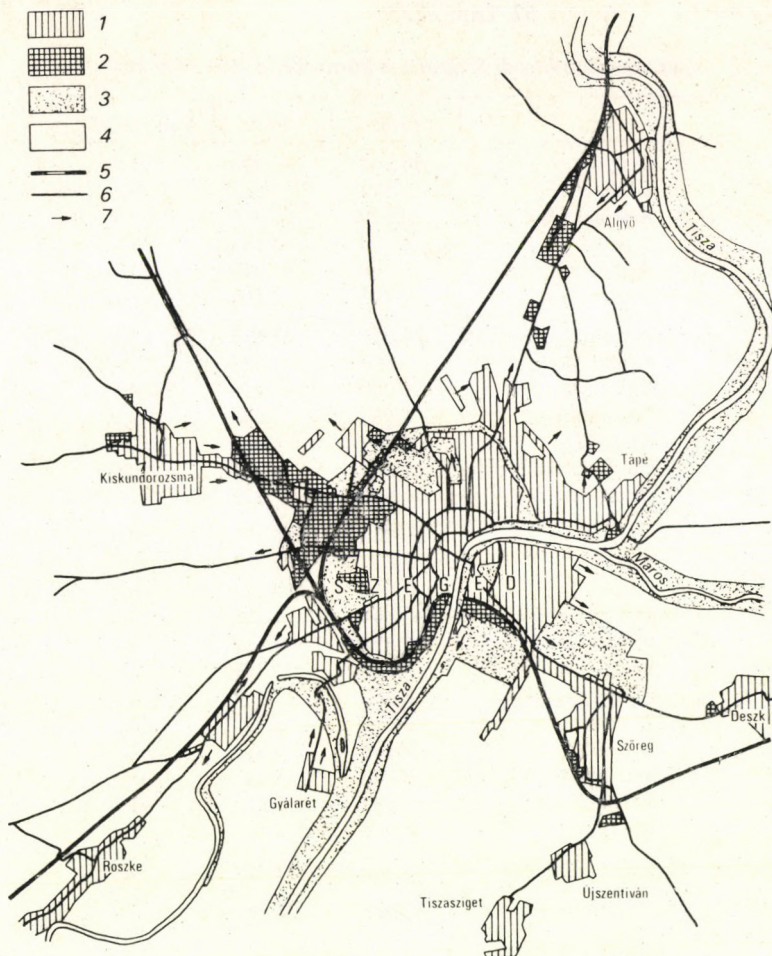
Kiskundorozsmának, Tápénak és Szőregnek nemcsak külterülete, hanem beépített belterülete is régóta érintkezik Szegedével (Éliás R. 1954), vagyis ezek a települések már összeépültek a várossal (Tápé több km szélességben). Gyálarét beépített területe ma még mintegy 2 km-re van a várostól, de az összeépülés és szerves kapcsolódás (utak stb.) folyamatban van és egyre intenzívebb lesz. Algyő beépített területe esik legtávolabb Szegedtől, de a távolság a várostól, ill. Tápétól nem jelentős (6–8 km). A közbeeső terület (Szeged, Algyő és Tápé közigazgatási határa) az olajmezők révén összetartozó üzemi terület és egyre több ipari létesítmény jelenik meg rajta (47. ábra).

A települések Szegedhez tartozását a kommunális létesítmények is erősítik. Részben már a mai, még inkább a jövőbeli víz- és gázellátás, csatornázás közös rendszerrel valósul meg. A szegedi helyi közlekedési eszközök (villamos, autóbusz) biztosítják a szükséges napi népességáramlás döntő hányadát. A Szegedre gravitáló egy része – a városi családiházasságok telekhiány miatt – ezekben a községekben telepszik meg.

A dél-alföldi gazdasági-tervezési körzet (Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megye) népessége egészében véve csökkent a vizsgált időszakban. A csökkenés a községi népességnél következett be nagyobb mértékben. A városok vándorlási nyeresége lényegesen kisebb a községek népességvesztésénél, tehát a körzet városai – az utóbbi évek javuló irányzata ellenére – máig sem képesek környezetük felszabaduló munkaerejének lekötésére.

A körzet községeinek népessége 10,4%-kal, kerekén 100 000 fővel csökkent a vizsgált 9 év alatt.

Szemebeütő Csongrád megye községi népességének viszonylag kisebb mérvű csökkenése (–7,6%). Ez egyrészt a Szeged körül kialakult, növekvő népességszámú községövezettel magyarázható, másrészt Szeged tágabb környékén egyes községek népessége kisebb ütemben csökken a többenél. Az érintett 22 község eltérő népességalakulása jelentősen befolyásolja a fenti területi adatokat. Nélkülük a Dél-Alföld

47. ábra. A szegedi agglomeráció áttekintő térképe

1 = lakóterület; 2 = ipari, vasúti és raktárterületek; 3 = zöldövezet; 4 = mezőgazdasági terület; 5 = vasút; 6 = fontosabb út; 7 = a beépítés tervezett irányai

községi népessége 11,2%-kal, ezen belül Csongrád megyéé 13,2, a szegedi járásé 10,0%-kal csökkent 1960–1969 között.

A községek népességnövekedése, ill. az átlagosnál kisebb mértékű csökkenése mindenekelőtt a nagyváros, Szeged közelségével függ össze. A népességnövekedés és a sokoldalú funkcionális összefonódás közötti kapcsolat módját nyújt arra, hogy a növekedés különböző üteme révén a Szegedhez kapcsolódás mértékeire következtessünk (57. táblázat).

A népességszám-változás egész sor társadalmi-gazdasági tényező eredményeként jött létre. A népességnövekedést eredményező tényezők döntő hányadát, ezek fejlődési

57. TÁBLÁZAT

Népességszám-változás Szegeden és környékén 1960–1969 között

	1960	1969	Változás, %
I. Szeged	98 942	123 995	25,3
Gyálarét	571	658	19,9
Kiskundorozsma	8 679	10 315	18,8
Szőreg	4 415	5 183	17,4
Algyő	5 648	6 270	11,0
Tápé	4 703	5 204	10,6
(1) Agglomerációs gyűrű	24 016	27 657	15,2
Klárafalva	569	623	9,4
Újszentiván	1 200	1 258	4,8
Tiszasziget	1 582	1 603	1,3
Szatymaz	4 007	4 054	1,04
Sándorfalva	5 815	5 853	0,6
Deszk	2 890	2 822	-1,4
(2) Második gyűrű	16 063	16 213	0,9
Üllés	3 329	3 364	1,0
Forráskút	2 441	2 347	-3,9
Ferencszállás	764	733	-4,1
Zákányszék	3 393	3 252	-4,2
Bordány	2 908	2 729	-6,2
Csölyospálos	2 805	2 632	-6,2
Zsombó	2 114	1 977	-6,5
Röszke	4 186	3 876	-7,5
Mórahalom	6 142	5 648	-8,1
Kübekháza	1 809	1 662	-8,2
Domaszék	3 955	3 591	-9,3
(3) Harmadik gyűrű	33 846	31 811	-6,0
(1) – (3) Összesen	73 925	75 681	2,4
A szegedi járás többi községe	41 389	37 248	-10,0
Csongrád megye többi községe	128 841	111 795	-13,2
Dél-Alföld többi községe	884 707	784 469	-11,2

energiáját az érintett községeknek a Szegeddel való kapcsolatuk sokoldalúsága és mélysége határozza meg.

Közismert, hogy a központi település (vagy települések) és a vele szoros funkcionális kapcsolatban levő településgyűrűk elhatárolásában a népességnövekedés alakulása az egyik legfontosabb szempont. Ennek alapján a gyorsan növekvő népességű belső gyűrű öt községe (Gyálarét, Kiskundorozsma, Szőreg, Algyő és Tápé) a szegedi agglomeráció részének tekinthető.

Az agglomerációs gyűrűben Algyő helyzete speciális. A hatvanas évek elejétől tartó népességcsökkenést 1965-től a népesség növekedése váltotta fel. Ennek aránya 1967-ig

fokozatosan nőtt, majd 1968-ban kiemelkedően magas értéket ért el. A növekedés, mint korábban utaltunk rá, főként a helyi nagyarányú kőolaj és földgáz egyre jelentősebb kitermelésével magyarázható. Ugyanakkor a szénhidrogénmezők feltárása, ennek nyomán az ipartelepítés elősegíti Algyő egyre gyorsabb kapcsolódását Szegedhez.

A második gyűrűben is erős Szeged népességnövelő hatása. Az ide tartozó hat község közül csak Deszk népessége csökkent minimális mértékben, ez is csak az 1968-as évben következett be elsősorban Algyő hirtelen megnőtt vonzása hatására. Ezek a települések Szeged közvetlen környezetét alkotják, igen szoros, sokoldalú kapcsolatban vannak a várossal.

A harmadik gyűrűbe tartozó településekkel Szeged kapcsolata lazább, de ezek számára a nagyváros lényegesen többet jelent egyszerű városi központnál.

Egészsében véve Szegednek a környezetére gyakorolt népességnövelő hatását, azaz mind a városhoz funkcionálisan kapcsolódó községek számát, mind pedig – és főleg – a hatás, ill. kapcsolat intenzitását figyelembe véve magasan kiemelkedik az Alföld városai közül. Figyelmet érdemel az is, hogy az agglomerációs gyűrű, sőt még a második gyűrű községeinek népességnövekedése is gyorsuló ütemű a vizsgált időszakban.

Az agglomerálódó települések népességének évi növekedése 1962-től (mely időpontig a mezőgazdaság átszervezése lezajlott) fokozatosan nő, és az 1962. évi 0,6%-os értékkel szemben 1968-ban 3,6%-ot ér el. Míg Szeged város népességének növekedési üteme az első időpontban négy és félszerese az agglomerációs gyűrűének, 1966-ban csak minimális mértékben nagyobb annál, 1968-ban pedig már jelentősen elmarad attól. 1969-ben a tendencia tovább folytatódik. Gyálarét növekedési üteme – az 1966-os visszaeséstől eltekintve – 1964-től, Kiskundorozsmáé 1965-től, Tápéé 1966-tól nagyobb, mint Szegedé; Algyőé pedig 1968-ban haladta meg azt először. Algyő ugrásszerűen megnőtt vonzása 1968-ban lényegesen befolyásolta az agglomeráció többi településének népességnövekedési ütemét, sőt, a második gyűrű néhány településére (Deszk, Szatymaz) is kihatott (58. táblázat).

58. TÁBLÁZAT

Szeged és az agglomerálódó települések népességszám-változása 1960–1969 között (%)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Kiskundorozsma	1,0	1,2	1,2	1,7	2,2	2,6	2,4	3,1	1,7
Algyő	-1,0	0,1	0,3	-1,0	-0,6	0,3	1,0	2,1	9,2
Tápé	-0,1	0,6	0,2	0,6	0,4	1,4	2,0	3,2	1,6
Szőreg	1,6	2,3	0,2	1,0	1,9	2,1	2,1	2,1	3,0
Gyálarét	1,0	2,5	2,5	-0,9	4,1	2,5	1,2	3,5	1,6
Együtt	0,4	1,1	0,6	0,7	1,2	1,8	1,9	2,6	3,6
Szeged	3,1	2,4	2,7	3,0	2,7	2,2	2,0	2,3	2,3

*

Szeged és környéke közlekedési helyzetének vizsgálata (Tóth J. – Krajcó Gy. – Pénez I. 1969) során az alábbi eredmények születtek:

1. Szeged környékének közlekedését ma már döntően az autóbuszforgalom biztosítja;

2. azok a községek, melyek a szegedi ingázók zömét adják, a várossal jó és többféle (vasút, autóbusz, villamos) közlekedési kapcsolattal rendelkeznek;
3. a városnak Maroslele felé legrosszabbak a közlekedési kapcsolatai;
4. az ingázók zöme 30 perces zónán belülről utazik (tisztá utazási idő).

Egyes vállalatok (kőolajipar, konzervgyár stb.) saját munkásautóbuszokkal is rendelkeznek, melyek menetideje a kevesebb megállást figyelembe véve egyes irányokban (Kiskunmajsa, Mindszent stb.) tovább nyújtja a zónahatárokat.

Bár a környező települések (Kistelek, Algyő, Makó felé, valamint a kisvasút vonala) szempontjából a vasút utasforgalma sem elhanyagolható, az utasáramlás fő irányait és mennyiségét az autóbuszforgalom magában is tükrözi.

48. ábra. A Szegedre irányuló napi autóbuszutazások fajlagos értéke

A napi utazások számának és a népességszámnak a hányadosa: 1 = 0,1 alatti; 2 = 0,1–0,5 közötti; 3 = 0,5–1,0 közötti; 4 = 1,0 feletti

Szeged havi csaknem 2 milliós autóbusz-utasforgalmának mintegy 80%-a az akkori közigazgatási határokat tekintve helyközinek minősült. A MÁVAUT kapacitás- és kihasználtsági adatai alapján a napi beérkező utasforgalomra vonatkozóan számításokat végeztünk. A 48. ábra a községek fajlagos utazási értékeit, ill. az azok alapján elhatárolt zónákat mutatja be.

A József Attila Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének a Szeged Város Tanácsa megbízásából készült elemző munkája agglomerációról szóló fejezetében

(Tóth J. — Krajkó Gy. — Pénzes I. 1969) a következőket írtuk összefoglalásként:

„Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyálarét és Algyő községek a szegedi agglomeráció szerves részévé váltak.

A népességnövekedés pozitív vándorlási egyenlegből származó gyors és fokozódó ütemű, az átrétegződés előrehaladott és intenzív volta, a piaci forgalomban és élelmi-szer-ellátásban megnyilvánuló városi jelleg, a munkaerő nagyarányú kölcsönös áramlása, a kereskedelmi, oktatási és egészségügyi funkciók ellátásában játszott szerep, a mezőgazdasági termelésben lezajlott szerkezeti átalakulások, a jó közlekedési kapcsolatok, a kommunális ellátás sok esetben már ma is közös volta, a részleges vagy teljes egybeépülése, az ipartelepítés és területfejlesztési tervek célkitűzései egyértelműen a Szegeddel való szerves egységet hangsúlyozzák. Az agglomerálódás már jóval a Szeged–algyői szénhidrogén-medence feltárása előtt megkezdődött, és Szeged iparosodásának, fejlődésének következménye volt. A nagyarányú szénhidrogén-kitermelés és az ezzel kapcsolatos ipartelepítés azonban gyorsítja a folyamatot. Vizsgálataink alapján javasoljuk e községek Szegedhez csatolását. A közigazgatási rendezés végrehajtása sürgős feladat, mert a tényleges és közigazgatási városhatárok egységesítése sok szervezési-irányítási, beruházási problémát leegyszerűsít; e települések gyorsabb, összehangoltabb fejlesztésének lehetővé tételével az egész agglomeráció fejlődésére jótékonyan kihat.”

A megyei tanács — egyetértésben az érintett községek tanácsaival — 1972 őszén úgy döntött, hogy Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Algyő nagyközséget és Gyálarét községet az Elnöki Tanácsnak Szegeddel egyesíteni javasolja. A közigazgatási egyesítés 1973. áprilisában megtörtént.

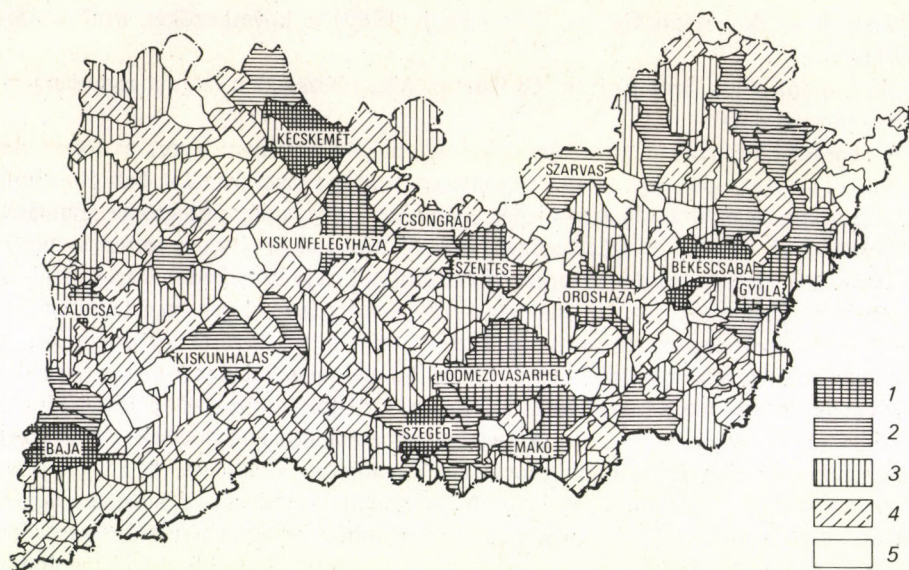
6. A közlekedési helyzet szerepe a népesség területi koncentrálódásában

A Dél-Alföld településeinek közlekedési helyzetét a tömegközlekedési eszközök (vasút, autóbusz) oldaláról mértük fel oly módon, hogy az 1971–1972-es menetrendek alapján a napi megállások számát vettük figyelembe. A kapacitás-különbségek áthidalására a vonatok és autóbuszok megállásainak összegezésénél az utóbbiak számának felét vettük. Az így kialakult pontértékek szerint hat kategóriát különítettünk el.

Az egyes kategóriák területi elhelyezkedését illetően megállapítható, hogy a központok és azok környezete magas értékekkel rendelkezik. A központok fejlettsége és környezetük közlekedési feltártsága között szoros kapcsolat van. Elhatárolódnak a legkedvezőtlenebb forgalmi helyzetű települések foltjai is (49. ábra).

A forgalmi helyzet és az évtized során bekövetkezett népességszám-változás aránya között szoros összefüggés áll fenn.

A körzet legjobb forgalmi helyzetű négy települése (Szeged és a három paracentrum) együttesen több mint 41 000 fővel növelte lakosságát. Nőtt a következő kategória 7 településének együttes népességszáma is, bár jóval kisebb mértékben. A további négy, egyre rosszabb forgalmi helyzetű településcsoport lakossága egyre nagyobb arányban fogyott a vizsgált tíz év során. A közlekedési helyzet tehát a körzet népesség koncentrálódásának fontos tényezője (59. táblázat).

49. ábra. A Dél-Alföld településeinek közlekedési helyzete (1972)

A vasúti és autóbusz megállások 1:0,5 arányban súlyozott száma: Szeged, Kecskemét, Békéscsaba, Baja: 150 vagy több; 1 = 100–149; 2 = 50–99; 3 = 25–49; 4 = 10–24; 5 = 9 vagy kevesebb

59. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld településeinek népességszám-változása a forgalmi helyzet szerint

A tömegközlekedési eszközök napi megállásainak súlyozott száma	A települések száma	Népességszám		Változás	
		1960	1970	fő	%
>150	4	245 704	286 899	+41 195	+16,8
100–149	7	219 190	225 404	+6 214	+2,8
50–99	19	180 455	179 427	–1 028	–0,6
25–49	66	355 058	332 402	–22 656	–6,4
10–24	122	406 501	369 539	–36 962	–9,1
<10	41	81 688	68 405	–13 283	–16,3
Együtt	259	1 488 596	1 462 076	–26 520	–1,8

7. A centrum-vonzáskörzet relációk intenzitásának szerepe a népesség koncentrációjában

Az eddigiekből kitűnően a centrumok – azon túlmenően, hogy a népesség területi koncentrációjának közvetlenül is legfőbb elemei – környezetükre való hatásukkal közvetve is fontos szerepet játszanak a vizsgált folyamatban.

60. TÁBLÁZAT

A Dél-Alföld településeinek népességszám-változása a központ-vonzáskörzet relációk intenzitása szerint

	Népességszám		Változás		Települések száma
	1960	1970	fő	%	
Szub- és magasabb fokú centrumok	587 192	636 042	+48 850	+8,3	18
Agglomerációs övezet	29 583	32 426	+2 843	+9,6	7
Hegemón vonzás öve	297 297	275 105	-22 192	-7,5	87
Domináns vonzás öve	311 872	282 549	-29 323	-9,4	80
Több oldalról vonzott övezet	228 364	204 249	-24 115	-10,6	56
„Periféria”	34 288	31 705	-2 583	-7,6	11
Együtt	1 488 596	1 462 076	-26 520	-1,8	259

A központ és vonzáskörzete között fennálló relációk kölcsönös viszonylatok, melyekben a centrum szerepe domináns. A központ fejlettsége határozza meg a vonzáskörzet kiterjedését, a vonzás, ill. kapcsolódás sokoldalúságát, intenzitását, dinamizmusát, s ezek változását.

A Dél-Alföld centrumainak vonzáskörzeteire vonatkozó vizsgálataink fontosabb eredményeit az V. fejezetben foglaltuk össze. E fejezethez csatlakozó 20. ábrán elkülönítettük a feltüntetett vonzáskörzetek intenzitási övezeteit is (agglomerációs övezet, a hegemón, a domináns vonzás öve, a több oldalról vonzott övezet és a „periféria”). Ezek az övezetek a népességkoncentráció folyamatában különböző szerepet játszanak.

A körzet 18 szub- és magasabb fokú centrumjának együttes népessége 8,3%-kal nőtt a vizsgált évtizedben. Az agglomerációs övezet 7 települése — melyből öt a legdinamikusabb és legmagasabb hierarchikus szintet képviselő Szegedhez kapcsolódik — ennél nagyobb arányban, 9,6%-kal növelte együttes népességszámát.

A hegemón vonzás övének 87 települése 7,5%-kal kevesebb lakost számlált, mint 1960-ban. Egyes dinamikusabb központok körül az övezet népességszám-csökkenése még kisebb arányú volt.

A domináns vonzás övezetébe tartozó 80 település együttes népességvesztesége már 9,4, a több oldalról vonzott, átmeneti övezeté pedig 10,6%-os volt. A „periféria” 11 településének alacsonyabb csökkenési aránya tükrözi, hogy az övezetben — a valóban periférikus észak-békési települések mellett — a vizsgált körzet peremén fekvő, de a körzeten kívüli központokhoz képest kedvező fekvésű, azokhoz többé-kevésbé kapcsolódó települések is vannak (60. táblázat).

XI. Összefoglalás

1. Az elmúlt évszázad során Dél-Alföld népesedésében négy, fokozatosan hanyatló szakasz különíthető el. A mennyiségi ismérvek alapján elkülönített szakaszok egymástól minőségileg is különböznek.

2. Az első három szakaszban (1869–1949) a gyengén iparosodott városok népessége lassabban nő, mint a községeké: a városok a körzet népességének migrációját alig befolyásolják.

3. Az 1960-as évek végéig tartó negyedik szakaszban a Dél-Alföld városainak népességszáma nő, és bár a körzet eláramló népességének csak egy részét képesek megkötni, a városok a népesség területi koncentrációjának fontos elemeivé válnak.

4. A hatvanas évek végétől kezdődő ötödik szakaszban a városok körzetük tényleges urbanizálódási gócai lesznek, vonzásuk koncentrálni fogja a Dél-Alföld népességét. A körzet össznépessége ismét növekedni kezd.

5. Ha a városok helyett a vizsgálataink alapján elkülönülő 32 centrum népességkoncentráció szerepét vesszük szemügyre az egyes népesedési szakaszokban, az előzőekkel analóg következtetésekre juthatunk: a centrumok csak a negyedik szakasztól töltik be az urbanizálódás gócainak szerepkörét.

6. A magasabb hierarchikus fokozatú centrumok népességkoncentráció szerepe szakaszonként változik.

7. A körzet népességének természetes szaporodása alacsony. Ez, csakúgy mint a korösszetétel országos átlagtól való hátrányos eltérése, döntően az elvándorlás következménye.

8. Néhány várostól és azok közvetlen környékétől eltekintve a körzet településeinek vándorlási különbözete negatív. A Dél-Alföld egyes területein, ahol a vándorlási veszteség tartósan nagymértékű, a népesség különösen elöregedett, a természetes fogyás nagyarányú.

9. A foglalkozási átrétegződés szintje alacsonyabb az országos átlagnál: a mezőgazdaság szerepe a népesség foglalkoztatásában a körzet nagy részén domináns. Csak a városok és némelyikük közvetlen környezete emelkedik ki az ipari és egyéb szektorban foglalkoztatottak magasabb arányával.

10. A központi szerepkörű települések népességének foglalkozási átrétegződése, bár lényegesen előrehaladottabb környezetük szintjénél, általában elmarad az ország hasonló funkciójú településeinek átlagától.

11. A centrumok a központ-vonzáskörzet relációkon, a magasabb infrastrukturális ellátottságokon keresztül környezetük népességének foglalkozási átrétegződésére is nagy hatást gyakorolnak.

12. A környezetre gyakorolt hatás a centrum hierarchikus fokozatával arányosan változik.

13. Az átrétegződés dinamizmusa területileg eltérő képet mutat. Az utóbbi évtizedben — az általunk alkalmazott módszerrel, mely az össznépesség változását is figyelembe veszi — azon települések népességének átrétegződése a legdinamikusabb, ahol az átrétegződés szintje még ma is viszonylag alacsony.

14. A vizsgálatok alapján a Dél-Alföldön „népességkibocsátó” területek határolhatók el. Kiterjedésük a hatvanas évekre megnövekedett.

15. Sajátságos helyzetben vannak azok a területek, melyek népességszáma csökkent ugyan a vizsgált időszakban, de a körzet átlagánál kisebb arányban. Ezek egyik oldalról tekintve „népességkibocsátó” területek ugyan, ugyanakkor rajtuk a körzet össznépességének relatíve egyre nagyobb hányada koncentrálódik.

16. A „népességfelvő” területek kiterjedése csökkent ugyan az ötvenes évekhez viszonyítva, de felvevőkapacitásuk lényegesen megnőtt.

17. A „népességfelvő” területek a hatvanas évekre a központi szerepkörű településekkel, ill. azok közvetlen környezetével azonosultak. Így ezek jelentősége a körzet népességének koncentrálódási folyamatában kiemelkedővé lett.

18. A népesség egyre inkább a nagyobb népsűrűségű területekre és a nagyobb település-nagyságkategóriákba koncentrálódik. Az utóbbi szempontból a relatív koncentrálódás gyorsabb, mint az országos átlag.

19. Az abszolút területi koncentrálódás folyamata is gyors, az össznépességen és a belterületi népességen belül egyaránt zajlik. 1970-re a körzet összterületének 4,3%-án a lakosság 77,7%-a élt.

20. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek a vizsgálatok alapján elkülöníthető köre bővebb, mint a közigazgatási-jogi értelemben vett városoké, sőt mint az 1007/1971. sz. kormányrendeletben legalább részleges középfokú központként szám-bavett településeké.

21. A körzet központi szerepkörű települései vizsgálatakor öt hierarchikus szint különíthető el egyértelműen. A szintek száma megegyezik az 1007/1971. sz. kormányrendeletben szereplővel, de azok tartalmi vonásai csak részben fedik egymást.

22. A Dél-Alföld központi szerepkörű településeinek hierarchikus szintjére vonatkozóan a következők állapíthatók meg:

a) Szeged a körzet regionális központja;

b) a regionális funkciók betöltésében a központ három paracentrumra támaszkodik.

Ezek: Kecskemét, Békéscsaba, Baja;

c) a mezocentrumok járásnyi területen töltenek be sokoldalú szerepkört. Számuk nyolc. Ezek: Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Szentés, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Gyula;

d) a szubcentrumok a mezocentrumokhoz viszonyítva kisebb területen töltenek be kevésbé sokoldalú szerepkört. Számuk hat. Ezek: Kiskőrös, Csongrád, Szarvas, Gyoma, Békés, Szeghalom;

- e) a 14 mikrocentrum közül egyesek magasabb szintű központ nélküli területeken funkcionálnak (Mezőkovácsháza, Mezőhegyes, Medgyesegyháza, Tótkomlós, Battonya, ill. Kunszentmiklós, Dunavecse, Solt), mások erősebb centrumok „árnyékában” látnak el kevésszámú központi szerepkört közvetlen környezetük számára (Jánoshalma, Bácsalmás, Kiskunmajsa, Kistelek, Mezőberény, Sarkad).
23. A központi szerepkörű települések egymás közötti kapcsolatai hierarchikus szintjükre jellemzőek:
- a) Szeged Budapesthez kapcsolódik elsősorban. A hozzá kapcsolódó para- és mezo-centrumok relációjában szerepe domináns;
 - b) a paracentrumok fővárosi kapcsolatai erősek, elsődlegesek. A hozzájuk kapcsolódó alsóbbrendű központok viszonylatában szerepük domináns;
 - c) a mezo-, szub- és mikrocentrumok kapcsolatai változatos irányúak és intenzitásúak, sok esetben komplementer jellegűek.
24. A központok vonzásterületei – intenzitás szerint – övezetekre különülnek. Ezek:
- a) agglomerációs övezet,
 - b) a hegemon vonzás öve,
 - c) a domináns vonzás öve,
 - d) átmeneti öv,
 - e) „periféria”.
25. A központ-vonzáskörzet relációk intenzitása a települések népességszám-alakulására nagy hatással van. A dinamikusabb, fejlettebb központok körül a népesség-szám-változás többé-kevésbé szabályos övezetessége alakul ki.
26. A centrumok vonzáskörzetének kiterjedése, a vonzás intenzitása változik. A népesség migrációjára a munkaerő-vonzáskörzet változása gyakorolja a legnagyobb hatást.
27. A körzet egyes központjaival kapcsolatos agglomerálódási folyamat ugyancsak a népesség területi koncentrációja irányába hat. Szeged agglomerációs övezete a legfejlettebb (Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé, Gyálarét, Algyő), de megtalálható Békéscsaba (Mezőmegyer) és Gyula (Gyulavári) szomszédságában is.
28. A Dél-Alföld népességének egyre nagyobb hányada koncentrálik a központi szerepkörű településekbe. Ezek össznépességén belül egyre nő a magasabb hierarchikus fokozatok részesedése.
29. A Dél-Alföldön a népesség 22,3%-a ma is külterületeken, zömmel tanyákon él. A külterületi lakosság területileg differenciált csökkenése a népesség koncentrációjának fontos komponense.
30. A külterületi népesség gyors számszerű csökkenésével a belterületi lakosság össznépességhez viszonyított aránya passzívan is növekszik. Ezen túlmenően azonban 1960–1970 között a csökkenő össznépességű Dél-Alföldön a belterületi népesség 8,8%-kal, a megfelelő kategória országos átlagánál gyorsabban nőtt, és a növekedés, bár a városok belterületi népességére koncentráldott (16,1%), a községek belterületi lakosságára is kiterjedt (3,5%).

- Abella M. 1958. Néhány Duna–Tisza közti település földrajzi vizsgálata. – Földr. Ért. 7. pp. 199–216.
- Alexander sson, G. 1956. The industrial structure of American cities. – Stockholm. (Megj. orosz nyelven: Ekonomiceszkaja sztruktura gorodov, Moszkva).
- Apró É. 1972. Mi késleltette a magyar városfejlődést? – Társadalmi Szemle 27. 6. pp. 28–38.
- Beaujeu – Garnier, J. 1956–58. Géographie de la population. – Paris.
- Becsei J. 1965. Békés funkcionális településföldrajza. – Földr. Ért. 14. pp. 463–489.
- Becsei J. 1966. A tanyai település néhány kérdéséről. – Földr. Ért. 15. pp. 385–406.
- Beluszky P. 1963. Mátészalka vonzásterülete. – Földr. Ért. 12. pp. 201–223.
- Beluszky P. 1965. Falusi településeink osztályozása. – Földr. Ért. 14. pp. 149–163.
- Beluszky P. 1966a. Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földr. Ért. 15. pp. 329–345.
- Beluszky P. 1966b. Magyarország kiskereskedelmi központjai. – Földr. Ért. 15. pp. 237–261.
- Beluszky P. 1973. A tanyarendszer időszerű problémái. A tanyafelszámolás folyamata. – Földr. Közl. 21. (97.) pp. 19–36.
- Berényi I. 1965. Kiskőrös vonzásterülete. – Földr. Ért. 14. pp. 113–129.
- Boros F. 1957. Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. – Földr. Ért. 6. pp. 459–472.
- Boros F. 1958. A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. – Földr. Ért. 7. pp. 481–493.
- Boros F. 1961. Városaink ipari szerepkörének néhány problémája. – Földr. Ért. 10. pp. 379–395.
- Boros F. 1968. A magyar városhálózat új elemei. – Földr. Közl. 16. (92.) pp. 481–493.
- Christaller, W. 1933. Die zentralen Orte in Süd-Deutschland. – Jena.
- Davidovics, V. G. 1956. O tipologii rasszelenyija v gruppah gorodov i poszelkov SzSzsZR. – Voproszi Geografii 38.
- Davidovics, V. G. 1965. O zakonomernosztjah i tendencijah gorodszkovo rasszelenyija v SzSzsZR. – Voproszi Geografii, Moszkva, 66 (Goroda mira).
- Davidovics, V. G. 1971. Rasszelenyje v prigorodnih zonah (kolicsesztvennije zakonomernosztji). – Voproszi Geogr. pp. 5–43.
- Davidovics, V. G. – Kovaljov, Sz. A. – Poksisevszkij, V. V. 1959. Ob osznovah klasszifikacii naszelenyih punktov SzSzsZR. – Izv. Akad. Nauk SzSzsZR, Szer. Geogr. pp. 106–116.
- Davis, K. 1955. The origin and growth of urbanisation in the world. – American Journal of Sociology. March. pp. 433–460.
- Dickinson, R. E. 1967. City and region. – London.
- Dövényi Z. – Simon I. 1974. Adalékok Békés megye ingavándorforgalmához. – Békési Élet 3. pp. 500–511.

- Enyedi Gy. 1970. Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – Földr. Közl. 18. (94.) pp. 177–196.
- Erdei F. 1961. Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái (hozzászólásokkal). – Földr. Közl. 9. (85.) pp. 201–221.
- Erdei F. 1971. Város és vidéke. – Budapest.
- Éliás R. 1954. Szeged vonzásterülete. – Földr. Ért. 3. pp. 725–733.
- Fórizs M. – Orlicsek J. 1963. Vidéki városaink funkcionális típusai. – Földr. Ért. 12. pp. 167–199.
- George, P. 1952. La ville. Le Fait urbain travers le Monde. – Paris.
- Gottmann, J. 1957. Megalopolis, or the urbanisation of the northeastern seaboard. – Economic Geography, 33. July. pp. 189–200.
- Göcsei I. 1966. Győr ipari dolgozóinak ingavándorforgalma. – Földr. Ért. 15. pp. 69–84.
- Harris, Ch. D. 1971. Urbanization and population growth in the Soviet Union. 1959–1970. – The Geographical Review 61. pp. 102–124.
- Harris, Ch. D. 1972. Cities of the Soviet Union. – Chicago.
- Horev, B. Sz. 1965. Issledoványije funkcionalnoj sztrukturi gorodszkih poszelenyij SzSzsZR (V szvjazi sz zadacsami ih ekonomikó-geograficeszkj tipologii). – Voproszi Geografii 66.
- Kóczián Z. 1969. Kecskemét és a kecskeméti járás tanyai településeinek egyes kérdései. – Területi Statisztika 19. pp. 190–210.
- Kolta J. 1968. Baranya megye és Pécs város népessége 1869–1968. – Pécs.
- Kolta J. 1969. A falvak lakosságának foglalkozás szerinti átrétegződése. – Földr. Ért. 18. pp. 215–226.
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1971. A késleltetett városfejlesztés társadalmi konfliktusai. – Valóság. 14. pp. 19–35.
- Kóródi J. – Kőszegfalvi Gy. 1971. Városfejlesztés Magyarországon. – Budapest.
- Kovácsics J. 1963. Magyarország történeti demográfiája. – Budapest.
- Kovaljov, Sz. A. 1959. Nyekotorije principialnije voproszi tipologii rasszelenyija. – Voproszi Geografii 45.
- Kovaljov, Sz. A. 1971. Tipologija prigorodnih zon – Voproszi Geografii pp. 44–51.
- Körmendi K. 1970. A településhálózat fejlesztéséről. – Városepítés 5. pp. 27–28.
- Kőszegfalvi Gy. 1969. Regionális vizsgálatok a településfejlesztés és a településhálózatfejlesztés körében. – Területi Statisztika 19. pp. 9–20.
- Krajkó Gy. 1971. Some characteristic features of the industrial development of the southern Great Plain. – Acta Geographica, Szeged, 11. pp. 41–65.
- Krajkó Gy. – Péntes I. – Tóth J. – Abonyi Gy. 1969. Magyarország körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. – Föld. Ért. 18. pp. 95–115.
- Krajkó Gy. – Tóth J. 1969. Die Arbeitskräftwirtschaft der Stadt Szeged. – Acta Geographica. Suppl., Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. Szeged, 9. pp. 29–60.
- Kruglikov, Ju. A. 1965. Szverhbolsije goroda i gorodszkije aglomeracii mira v 1959–1961. Voproszi Geografii, 66.
- Lappo, G. M. 1969. Geografija gorodov osznovami gradosztrojityelsztva. – Moszkva.
- Lettrich E. 1958. Néhány adat a magyar városok migrációs viszonyairól. – Földr. Ért. 7. pp. 382–384.
- Lettrich E. 1962. Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. – Földr. Ért. 11. pp. 85–108.
- Lettrich E. 1965. Urbanizálódás Magyarországon. – Földr. Tanulmányok 5, Budapest.
- Lettrich E. 1968a. Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. – Földr. Közl. 16. (92.) pp. 21–39.
- Lettrich E. 1968b. Kecskemét és tanyavilága. – Földr. Tanulmányok 9, Budapest.
- Majergojz, I. M. 1956. K ekonomikó-geograficeszkomu izucsenyiju gorodov. – Voproszi Geografii (Goroda mira), Moszkva. pp. 3–6.
- Majer, G. – Kon, K. 1965. Geografija gorodov (A “Readings in Urban Geography, Chicago, 1959” c. cikkgyűjtemény orosz fordítása).

- Mendöl T. 1935. Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. – Földr. Közl. 63. pp. 361–366.
- Mendöl T. 1963. Általános településföldrajz. – Budapest.
- Mérő J. 1970. Az iparosítás szerepe az Észak-komáromi iparvidék népesség- és településszerkezetének átalakulásában. – Földr. Közl. 18. pp. 223–230.
- Mosolygó L. 1975. Adalékok Gyula város idegenforgalmi földrajzához. – Békési Élet. pp. 55–65.
- Neef, E. 1950. Das Problem der zentralen Orte. Petermanns Geographische Mitteilungen, 94.
- Novák Z. – Turáni J. 1970. A népesség területi változásainak főbb jellemzői Magyarországon, az elmúlt 25 évben. – Területi Statisztika 21. pp. 226–238.
- Perényi I. 1970. A településtudomány szerepe a városok fejlődésében. – Műszaki Tudomány. 15. pp. 855–861.
- Pesti L. 1972. Az agglomerációs kapcsolatok vizsgálatának néhány elvi és gyakorlati kérdése. – Területi Statisztika 22. pp. 35–52.
- Petri E. 1966. Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai települési problémáiról. – Földr. Ért. 15. pp. 347–370.
- Pénzes I. 1970. The goods and structure of the markets of Szeged. – Acta Geographica, Szeged. 10. pp. 43–85.
- Pénzes I. – Tóth J. – Abonyi Gy. 1969. Der Anziehungskreis von Szeged. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. – Acta Geographica, Suppl., Szeged. 9. pp. 61–123.
- Pénzes I. – Tóth J. 1969. Einige Fragen der Zonalität der landwirtschaftlichen Produktion in der Umgebung Szegeds. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. – Acta Geographica, Suppl., Szeged 9. pp. 161–190.
- Pénzes I. – Tóth J. 1970. Szeged egészségügyi vonzáskörzete és igazgatási-szervezési szerepköre. – Földr. Ért. 19. pp. 303–314.
- Pénzes I. – Tóth J. – Béla D. 1971. The relations of the health centers of the southern part of the Great Hungarian Plain. – Acta Geographica, Szeged. 11. pp. 67–81.
- Poksiszevskij, V. V. 1969. A lakosság vándorlásának térképezése. – Geodézia és Kartográfia 3. (különszám). pp. 104–107.
- Preisich G. 1968. A budapesti település-agglomeráció növekedése és az ebből eredő problémák. – Demográfia 2. pp. 201–221.
- Rétvári L. 1967. Adatok Győr-Sopron megye népességföldrajzához. – Földr. Ért. 16. pp. 69–90.
- Rétvári L. 1973. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak alakulására. – Kand. ért., kézirat.
- Sárfalvi B. 1964. A mezőgazdasági népesség elvándorlásának gazdaságföldrajzi kérdése. – Földr. Közl. 12. pp. 97–111.
- Sárfalvi B. 1965a. A társadalmi átrétegződés és a mezőgazdasági munkaerőhelyzet területi alakulása. – Földr. Ért. 14. pp. 243–254.
- Sárfalvi B. 1965b. A társadalmi-foglalkozási átrétegződés történelmi és földrajzi típusai Európában. – Földr. Közl. 13. (89.) pp. 19–40.
- Schultz, J. 1971. Les villes nouvelles hongroises. – Bull. Soc. Languedoc. Géogr. 5. N° 1. pp. 135–168.
- Schwarz, G. 1959. Allgemeine Siedlungsgeographie. – Berlin.
- Tánczos-Szabó L. 1975. Az elmúlt száz év népesedésének fontosabb szakaszai és a változások térbeli tükröződésének sajátosságai Békés megyében. – Békési Élet. pp. 281–301.
- Tóth J. 1966. Die Arbeitskräfteanziehung der Städte im südlichen Teil der Grossen Tiefebene (Süd-Alföld). – Acta Geographica, Szeged. 6. pp. 89–126.
- Tóth J. 1969. A népesség területi koncentrálódásának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön. (1960–1967). – Földr. Ért. 18. pp. 345–356.
- Tóth J. 1970. Demilitation of the attraction areas of centres of the southern Great Plain on the basis of long-distance calls. – Acta Geographica, Szeged. 10. pp. 87–94.
- Tóth J. 1972a. Characteristic features of the population growth in the central settlements of Hungary in 1960–1970. – Acta Geographica, Szeged.

- Tóth J. 1972b. A külterületi (tanyasi) népesség változásának területi különbségei a Dél-Alföldön (1960–1970). – Földr. Ért. 21. pp. 247–258.
- Tóth J. – Krajkó Gy. – Péntzes I. 1969. Einige Fragen der Szegeder Agglomeration. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. – Acta Geographica, Suppl., Szeged. 9. pp. 3–29.
- Tóth J. – Péntzes I. 1971. Szeged oktatási-kulturális vonzása és idegenforgalma. – Földr. Ért. 20. pp. 51–62.
- Tóth J. – Péntzes I. 1971. Szeged vonzáskörzete. – Földr. Ért. 20. pp. 153–158.
- Tóth J. – Péntzes I. – Béla D. 1971. A Dél-Alföld oktatási központjainak hierarchiája és vonzáskörzetei. – Földr. Ért. 20. pp. 289–296.
- V. Tajti E. 1956. A szórványtelepülések fejlődésében és a külterületi lakosság lélekszámában bekövetkezett változások a Duna–Tisza közén. – Földr. Ért. 5. pp. 71–80.
- V. Tajti E. 1958. Népességföldrajzi vizsgálatok a Duna–Tisza közén. – Földr. Ért. 7. pp. 167–198.
- UNO Demographic Yearbook 1966.
- Wallner E. 1953. A Szovjetunió városfejlődése. – Földr. Ért. 2. pp. 1–38.
- Wallner E. 1958. A Szovjetunió nagyvárosainak fejlődése a Nagy Honvédő Háború után. – Földr. Közl. 6. pp. 105–130.
- Witthauer, K. 1969. Über 280 Millionen Menschen in 126 Millionenstädten. – Petermanns Geographische Mitteilungen 110. pp. 227–230.
- Zoltán Z. 1970. Település-struktúránk fejlesztésének időszerű kérdései. – Városepítés 5. pp. 25–27.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Polyánszky Piroska

Műszaki szerkesztő: Merkly László

Terjedelem: 12,6 (A/5) ív – AK 585 k 7780

77.3794 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Dr. Beluszky Pál

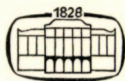
Nyíregyháza vonzáskörzete

A város—falu közötti kapcsolatok
jellege és mennyiségi jellemzői
Szabolcs-Szatmár megyében

Földrajzi tanulmányok 13.

A város és falu közötti kapcsolatok ismeretének mind tudományos, mind gyakorlati szempontból megkülönböztetett jelentősége van. A vonzáskörzeti kutatások eredményeit közvetlenül felhasználja a tervezés, a gazdaságirányítás, az intézményhálózat-szervezés. A vonzáskörzeti kutatások jelentőségét növeli, hogy a gazdaságföldrajz legösszetettebb kutatási feladatában, azaz a gazdasági körzetesítés megoldásában számottevő a szerepe. A tanulmány a hivatalos statisztikai adatgyűjtés alapján is felméri Nyíregyháza és a környező városi központok, valamint a megye községei között kialakult kapcsolatot. A vonzáskörzet-kutatás elvi-módszertani kérdéseinek áttekintése után a városnak a településhálózatban elfoglalt helyzetét vázolja, majd elemzi az ágazati vonzáskörzeteiket, kijelöli Nyíregyháza komplex vonzáskörzetét, intenzitási és funkcionális övezeteit, vázolja a város- és vonzáskörzet-hálózat alakulásában várható tendenciákat.

118 oldal • Fűzve 22,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ara: 27,- Ft

ISBN 963 05 1236 X